

Т. КАНТАРДЖИЕВЪ
ГЕНЕРАЛЪ-ЛЕЙТЕНАНТЪ О. З.

XXXI №. 3/118

МАР. БИБЛИОТЕКА - СОФИЯ

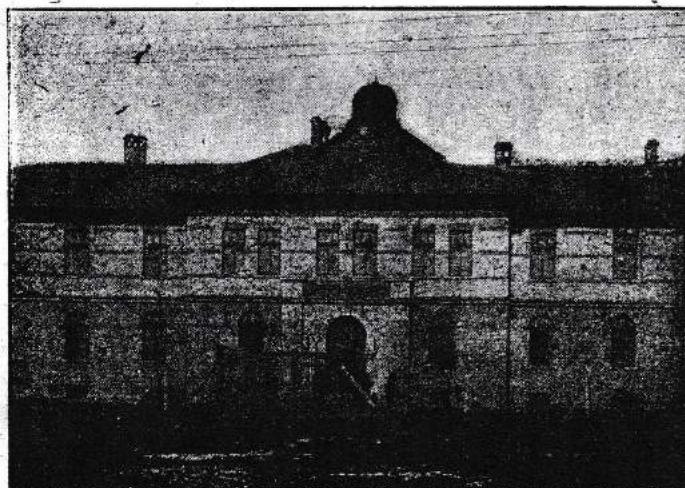
1927 г. 1-го

въ

СОФИЙСКАТА БАСТИЛИЯ

или

ЦЕНТРАЛНИЯ ЗАТВОРЪ: АДА НА ДАНТЕ.

„На небето, що е ада“
„На земята е централния затворъ!“

СЕРВИЛНАТА ПОЛИТИКА НА ПРАВИТЕЛСТВАТА СЛЕДЪ СВѢТОВНАТА ВОЙНА: Хайка на българските генерали: арестуване, позорене и съдение на генералите Азмановъ, Христовъ, Златановъ, Протогеровъ, Бурмовъ-Мантарджиевъ и др. Трагичното обесване на капитанъ Кулчинъ. Човѣшките страсти и страдания. Какъ да живѣемъ за да не попаднемъ въ затворъ и какъ да се избавимъ, когато сме въ него. Какво трѣбва да се направи, централният затворъ да престане да бѫде гнѣздо на всички човѣшки пороци, а да стане място за поправяне на порочните български граждани.

ПРЕДГОВОРЪ.

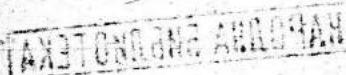
Съ издаденитѣ вече отъ менъ петъ книги описахъ на къко бойната дейност на храбрите ми войски въ свѣтовната война, изживѣното въ тежкото и позорно заложничество и констатирания, следъ завръщането ми въ родината, голѣмъ народенъ мораленъ упадъкъ. Напредналата ми възрастъ ме кара да бързамъ по-скоро да предамъ на иднитѣ поколѣния: какъ, следъ свѣтовната война, нашето правительство потърси съ главитѣ на началниците на армията да изкупва спосенъ миренъ договоръ, въ Парижъ; какъ то постигна обратни на очакванитѣ резултати — чудовищъ до най-високата степень несправедливъ и жестокъ наказателъ миренъ договоръ; какъ би доха унизително арестувани българските генерали и офицери; какъ бѣ покаченъ на позорната бясница капитанъ Кулчинъ; какъ азъ самия бѣхъ оклеветенъ въроломно арестуванъ, измѣжванъ, сѫденъ и оправданъ отъ сѫда. Да опиша народноденията си, въ продължение на шестъ месеци, въ централния затворъ, съ цель да се взематъ съответнитѣ мѣрки, това отъ най-голѣма важност обществено заведеніе да престане да бѫде огнище на всичките човѣшки пороци, а да стане място на превъзпитание на волно или неволно провиненитѣ и затворени български граждани.

София, 14. III. 1927. год.

Зап.-Генералъ Кантарджиевъ.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

8751

Въ Софийската Бастилия или централния затворъ: Ада на Данте.

1. Сплашената и раболепна политика на правителствата ни следъ свѣтовната война и жертвите ѝ:

1) История на тази политика.

Презъ времето на небивалата до тогава разрушителна свѣтвна война България бѣ единствената изъ между победенитѣ въ последствие държави, въ земята на която вражески кракъ не стъпил. Тя не понесе тежкитѣ последици на вражеско нашествие. Но, за зла честь, на родината ни бѣха нанесени смъртоносни удари съ нещастното *Солунско примире* и съ драконовския *Нойиски мирен договоръ*.

Насъ ни обвиняватъ, че, като победители, сме били високо-мърни и съ голями претенции. Обаче, неоспоримо е, че, като победени, сме извънредно много раболепни (сервилини) и престъпно отстъпчиви. Покойниятъ бившъ началникъ на щаба на действуващата армия и командуващъ 1. армия, генералъ *Луковъ*, ми разказа, че прѣката причина, България така прибързано и на всѣка цена да поиска сепаративенъ миръ, била следната. Следъ пробива на *Добро поле*, „бълшевикитѣ“ отъ 2. и 3. дивизии, при Радомиръ, му били прекъснали съобщенията съ вътрешността на страната. Армията му престанала да получава хранителни и бойни припаси. Това се било отразило твърде пакостно на духа на армията му. Заедно съ командуващия II. армия, генералъ *Неръзовъ*, били телеграфирали на правителството, че „всичко е изгубено, да бърза да склучи миръ“! Правителството на г. *Малиновъ*, сплашено отъ страшнитѣ вести отъ пробива и последиците му, възприело мнението на двамата командуващи армии. Министерскиятъ съветъ на 25. IX. решилъ, навсъка цена, да се склучи примире, за да се избъгне катастрофално нахлуване на вражески войски въ стара България. Правителството помолило американския, въ София, представител, благородниятъ българофиль, г-нъ *Мърфи*, да заведе, като посредникъ, наша делегация въ Солунъ, да склучи примире. Когато делегатитѣ, г-нъ *Ляпчевъ*, г-ль *Луковъ* и *Симеонъ Радевъ*, пристигнали въ Солунъ, споредъ думитѣ на г-ль *Луковъ*, командуващия източната армия, г-ль *Франше Депере*, ги билъ изправилъ буквально въ положението на герм. императоръ *Хенри IV.*, предъ папа *Григорий VII.*, въ *Каноса*. Въ продължение на 24 часа той не ги приель. Когато ги приель, не ги удостоилъ да имъ подаде ръжата си, а ги изруга съ викове и хули. Това е пъкъ жеста на *Наполеона* къмъ австрийските делегати въ *Кампоформио* (1797.) |

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

И планът на българомразеща високомъръден и жестокъ френски генералъ напълно сполучи. Българските делегати били силно изплашени. Франше Депере на, 29. IX., имъ продиктувалъ драконовските условия на примирието, които тѣ, за спасението на отечеството, били принудени да подпишатъ.

Донесенитъ потресни условия на примирието сѫ разколебали отъ основитъ моралния духъ на правителството. То се счете за съвършено безпомощно. Колкото нашите врагове незачитаха и не спазваха условията на солунското примирие, толкова нашето правителство се рабски стараеше буквально да ги изпълнява.

По въпроса ето какво четохме въ „Препорецъ“, брой 243., отъ 29. октомври 1919. год.:

Второто „Добро поле“.

„Свобода“ пише: „Това искане на Съглашението—да се демобилизиратъ оставените ни по воененъ съставъ три дивизии — бѣ въ пълно противоречие съ чл. 2 отъ военната спогодба и напълно неоснователно. Тогавашниятъ министъръ на войната г. Ляпчевъ отказа да изпълни подобно едно искане и въпросътъ се смѣташе за отложенъ до сключването на мира.“

За нещастие, обаче, за България и за българското офицерство, г. Ляпчевъ бѣ замѣстникъ отъ г. Маджаровъ и въ скоро време надеждата на България —нейната запазена отъ катастрофата въоръжена сила бѣ, въ името на една безподобно сервила политика, ръководена отъ г. Теодоръ Теодоровъ и инспирирана отъ Михаилъ Маджаровъ, съвършено унищожена. Въ късъ време разформирани бѣха почти половина отъ пехотните полкове по мирновременната организация, изхвърлени бѣха на улицата половината отъ офицерите и всичко това въпръшки чл. 2 отъ спогодбата и безъ никакъвъ формаленъ протестъ за нарушение на условията.

За окупиранието на Добруджа г. Малиновъ протестира, като си подаде оставката; но когато се поискана намалението на армията при г. Теодоръ Теодоровъ, като министъръ председателъ и М. Маджаровъ — министъръ на войната, не се чу поне за форма и най-малкия протестъ.

Днесъ, когато българскиятъ народъ знае тежката участь, която му се опредѣля, би желалъ да му се каже на какво се е дължала тази рѣска послушностъ отъ страна на двамата манисти народници: малодушие, сервиленъ или предизборно демагогство?

На каквото впрочемъ и да се дължи преждевременното и самоволно разоржаване на България, то при условията, при които е било извършено, е за българския народъ едно държавно престъпление.

Защото, ако не бѣхме се разоржили сами преждевременно, нѣмаше да питатъ въ Парижъ, какво е България: империя, република или кралство? А сигурно е, че нѣмаше да бѫдемъ и толкова зле — това, което става сега съ Турция, е едно красноречиво доказателство“.

Дано този нещастенъ примѣръ отъ премеждлива сервила политика послужи за поука на идните поколѣния, да живѣятъ и

действувать съ повече чувство на народна гордостъ, на куражъ и съвѣруто: *ако паднешъ правъ падни!*

Съ този уладналъ духъ и безъ почти никаква армия нашата делегация, начело съ м-ра председателя, г-нъ Т. Теодоровъ и членове Венелинъ Ганевъ, Янко Сакъзовъ, А. Стамболовъ и Михаилъ Сарафовъ, тръгна за Парижъ да получи налаганиетъ на България драконовски условия за миръ.

2) Унизителни писма на делегацията за мира до конференцията.

Презъ дългото чакане, да ѝ се връчи напечатания договоръ, делегацията е отправила до конференцията нѣколко писма, отъ които правимъ следнитъ, характерни на работолество и липса на народна честь и достоинство, извадки, отъ книгата „Българската делегация за мира“:

1) Въ писмото на Т. Теодоровъ до г-нъ Клемансо, председателъ на конференцията за мира, въ Парижъ, отъ 29. VIII. 1919. год., стр. 52, ал. 3. на книгата, съ което се излагатъ събитията, които сѫ предшествували и предизвикали войната, е казано: . . . „Потопенъ въ печаль (бълг. народъ), откакто бѣ увлъченъ да изврши грѣшката, за която въчно ще съжалява въ своя политически животъ, той иска да чуете гласа на сърцето му, като се надъе, че ще може да докаже желанието си да изкупи своята неволна грѣшка“ (к. н.)

2) На стр. 62. четемъ: „България признава, че Съюзниятъ и сдружени сили иматъ основание да ѝ държатъ смѣтка за политическата грѣшка, която тя изврши спрѣмо тѣхъ;

3) Въ писмото на Т. Т-въ до г-нъ Дютаста, главенъ секретарь на конференцията за мира, отъ 2. IX. 1919. год. е казано:

„Не искамъ да защищавамъ народа си (стр. 89), заради петното на безчестието, което единъ пагубенъ човѣкъ, като Фердинандъ, му нанесе“ (к. н.).

Като активъ на България въ войната посочва: „11 генерали и повече отъ 100 души български офицери (стр. 90.) доброволци се биха на страната на русия противъ германците. Защо да не се признае упорството, което българскиятъ войникъ, въ съгласие съ тила, прояви противъ всички опитъ за офанзива на южния фронтъ и дефетизма, съ който той тури край на своето съпротивление на този фронтъ?“ (к. н.)

„Войната отъ 1915—1918. год. е единъ актъ на лудостъ, извршенъ отъ неговия царь, който остава изолиранъ въ нашата история и противъ който народътъ се съпротиви дори до положението да стане дефетистъ“. (к. н.)

3) Речь, произнесена отъ г-нъ Теодоровъ предъ конференцията при връчването условията на мира, на 19. септември 1919 г.:

Ето какъ покойниятъ г-ль Луковъ, като воененъ експертъ въ делегацията, описващъ какъ нашиятъ пръвъ делегатъ на мирната конференция, въ Парижъ, м-ръ председателъ Т. Теодоровъ, е представилъ България и защитилъ интересите ѝ предъ мирната конференция. Преди да тръгне делегацията за Парижъ, представила

се била на царя. Когато г-нъ Т. Т-въ прочелъ на царя приготвената си защитителна предъ конференцията речь, младият царь се билъ хваналъ за главата и, очуденъ, извикалъ: „г-нъ Теодоровъ, така ли ще представите България предъ конференцията! Моля Ви, измѣнете този толкова унизителенъ езикъ!“ Тодоровъ обещалъ. По пътя, въ трена, чели, прочитали речта и съвършено малко измѣнили унизителното й за родината съдържание. Когато, на 19. IX. г-нъ Теодоровъ, при получаването условията на мира, наченалъ да чете предъ конференцията речта си, той самъ се срамилъ отъ съдържанието й, за което наченалъ да я чете съ „задавенъ“ гласъ. Председателъ на конференцията, Клемансо, се провикналъ: „по-високо, господинъ Тодоровъ! Следъ свършването заседанието, единъ отъ италиянските експерти се приближилъ при г-ль Луковъ и, очуденъ, му казалъ: Генерале, защо се така нико представявате! Презъ време на войната ние, въ Европа, имахме твърде високо мнение за България и нейната армия!“

Ето и самата четена нещастна историческа речь, каквато е помѣстена на стр. 124. отъ официалното правителствено издание подъ надсловъ: „Българската делегация за мира: Документи по договора въ Нийи“ (1919. год.).

„Господине председателю, господа делегати,

„Взимайки думата всрѣдъ туй високо Събрание, ние не скриваме отъ себе си тежкото положение, въ което се намира нашата страна. България, въпрѣки чувствата на нейната народъ, въпрѣки традицията на нейната политика и очевиднитѣ интереси на нейното бѫдаше, биде хвърлена чрезъ насилието на една безскрупулна властъ въ безумна война. Ние не губимъ изъ предвидъ отговорностъ, които падатъ върху насъ отъ това обстоятелство, напротивъ, ние съвращаме добре всичката имъ величина и всичката имъ тежестъ.“

„Несъмнено, когато настяпилъ голъмъ успокояние, съ което времето покрива събитията на миналото, историята ще, може, че преследваната отъ царь Фердинанда и правителството на Радославова политика е била преди всичко едно насилие извършено надъ волята на българския народъ. Тя ще каже, че тази политика стана възможна само благодарение на едно фатално стечениe на събития и грѣшки: събития, частъ отъ които не зависѣха отъ насъ, и грѣшки, всички отъ които не ни сѫ вмѣняеми. И безпристрастното свидетелствуване на историята ще смеччи въ голъма степень строгостта на присъдата, която днесъ тежи тѣй тежко на всички пѫтища на нашето бѫдаше.“

„При все това, ако българскиятъ народъ, въ грамадното си болшинство, е невиненъ за злото, което биде извършено въ нѣгово име, българската държава е отговорна. Ние не се явяваме тукъ само за да защитимъ правата на България; ние искаме сѫщо да обявимъ високо и нейнитѣ грѣшки.“

„Съ сѫщо такава откровеностъ признаваме, че презъ течение на войната сѫ били извършени изтѣжления въ известни окупирани области. Ние поехме задължение да накажемъ безпощадно авторитѣтъ на тия излишества. Заведени сѫ много сѫдебни следствия частъ отъ тѣхъ се привѣршиха, а останалите следватъ неумолимии си [ходъ]. Всички злосторници, безъ изключение, които опетниха

доброто име на нашия народъ, ще получатъ заслуженото си наказание, независимо отъ тѣхното обществено положение.“

„Отъ друга страна, ние изпитваме най-тягостно съжаление, за тгдото нашиятъ народъ се намѣси, подъ давлението на упражняваното върху него отъ управниците му насилие, въ нова война съ съседите си и, по този начинъ се оказа въ лагера, воюващъ противъ коалицията на Великиятъ сили на правото и демократията, въ която българскиятъ народъ бѣше свикналъ по традиция да вижда естествени покровителки на неговото бѫдаше.“

„Въ това отношение ние сме тѣй дълбоко проникнати отъ чувството на нашата отговорностъ, че да бѣхме призовани въ единъ отъ ония конгреси на миналото, въ които господствуваще неумолимият духъ на отмъщението и които, мислейки само да наказватъ победенитѣ, влагаха въ всѣки новъ договоръ пагубнитѣ за родиши на миналите конфликти, — не бихме посмѣли да вземемъ думата, защото въ подобенъ случай всѣка дума би била напразна. Но, като се явяваме тукъ, ние се чувствуваме подкрепени отъ мисълта, че не се представяваме предъ противници събрани, за да наложатъ едно наказание, но предъ единъ върховенъ сѫдъ, призванъ да опредѣли и осъществи правата на народите въ най-тежката и най-тягостна епоха отъ историята на човѣчеството.“

„Правото на народите е неразрушимо. Въ Вашата висока правдивостъ още отъ самото начало Вие поставихте това право надъ всѣко посъгалство. Затова, позволено е на една виновна държава, даже на една победена държава, да се позове на него.“

„Въ сѫщностъ, това право ние го позоваваме отъ четиридесетъ години насамъ, откакъ Берлинскиятъ конгресъ, подчинявайки се на играта на тогавашнитѣ европейски комбинации, разпокъса България. Оттогава върху насъ легна голъмъ и твърде тежъкъ дълъгъ. Отъ всички български земи, останали поробени, се отправяха къмъ насъ болѣзнени викове, зовящи за помощъ. Ние се вслушахме въ гласа на кръвта и не отстѫпихме предъ никой жертви.“

„Ние не вървѣхме винаги по добра пътъ; нашата опитностъ на младъ народъ, току-що излѣзъ отъ дълго робство, съвсемъ не бѣше достатъчна за страшната сложностъ на задачата, която историята ни бѣше възложила; владѣтельтѣ, които събитията бѣха поставили върху нашия тронъ, далечъ не бѣше пригоденъ да замѣсти политическата ни несръжностъ. Но идеальть, които преследвахме, когато бѣхме свободни въ движенията си, е биль винаги чистъ и законенъ, той почиваше, както и днесъ още той почива, на всички права, които историята, етнографията, традицията и международнитѣ договори могатъ да дадатъ на една нация.“

„Тѣзи права ние имахме честта да ги изложимъ въ два специални мемуара. Тукъ ще кажемъ мимоходомъ, че чуждѣстрани и безупрѣчни авторитетни доказателства ги потвърдяватъ, че заинтересованитѣ настояватъ за тѣхъ и че днешнитѣ ни съперници сѫ ги признали въ недалечни времена чрезъ договори и самопризнания, чието значение нишо не би могло да намали днесъ.“

„Ако и основателността на нашите права да изтѣква ясно подъ освѣтлението на историческите факти, бъркотията, въ която се развиха събитията на Балканъ отъ 1913. год. насамъ даде въз-

можност да се създадат около нашето поведение през това време заблуждения, на които ние чувствуващ всичката тежест. Съмѣтъ ни за виновни, че през 1913. год. сме измѣнили на съюзниците си и че въ 1915. год. сме се намѣрили въ войната на страната на централните сили. Ние признаваме напълно тежестта на тия обвинения. Ние счетохме за нашъ пръв и повелителъ дългъ да представимъ на почитаемата Конференция две особни изложения по нещастните обстоятелства, при които българският народъ бѣше хвърленъ въ войната противъ волята си и противъ най задушевните си чувства. Всички факти свидетелствуват, че българският народъ не е искалъ съюза съ Германия; той му бѣше наложенъ. Въ историята на България това бѣше единъ катаклизъмъ, станалъ въ момента на едно общо сътресение на Европа. Нашата единствена надежда е, че почитаемата конференция, съ висшата си мѫдрост, ще съди нещастното на нашия народъ съ снисхождение, присъжда на великите души и на благородните умове.

Упрекнаха ни, че сме водили империалистична политика. Въ сѫщностъ ние никога не сме искали друго, освенъ постигането на нашето национално обединение. Твърде привързанъ къмъ това, което съмѣта своя законна бащина, българският народъ не аспира за чуждото. Въ своята умѣреностъ и желание да живѣе приятелски съ съседните християнски държави, той още отъ 1878. г. се помъжчи да събрави българските области, които Берлинският конгресъ бѣше отстъпилъ на Сърбия и Ромъния. Почти отъ половинъ столѣтие, нашите усилия, подкрепени отъ великудните възгледи на западните сили и на Русия, бѣха насочени само къмъ една цель: освобождението на нашия братя по кръвь, които Берлинският конгресъ бѣше оставилъ подъ турско владичество.

Прочее, далечъ отъ всѣкакви империалистични стремежи, нашиятъ искания не сѫ били и не сѫ освенъ въздвигането въ национална програма на онова, което силитъ съ единодушни решения сѫ признали въ миналото като дѣло справедливо и отъ европейски интересъ. Тѣ сѫ били насочени само къмъ земитъ, които Турция съ фермана отъ 1871. г., държейки съмѣтъ за желанието на населението, само постави подъ въдомството на Българската екзархия земи, които решения Цариградската конференция въ 1876. г. съ единодушно решение постави въ границите на една автономна България, които Санъ-Стефанскиятъ договоръ даваше на българското княжество и които Берлинскиятъ конгресъ откъсна отъ България само по съображенія противни на правото на народъ.

Събитията през септемврий и октомврий 1918. год., освободиха България отъ дългото потисничество, което тежеше надъ нейната воля. Нашата демокрария не среща вече прѣчки по своя пътъ. За напредъ тя може съ свободенъ устремъ да обнови морално България, да я закрепи въ насоката, която тя избра съгласно истинските си чувства и да направи отъ нея единъ крепителъ на мира и едно оръдие на цивилизацията на изтѣкъ. Въ този путь, който се открива предъ нея, тя се нуждае, Господинъ Председателю и господа делегати, отъ Вашата снисходителна подкрепа и въ тоя тържественъ часъ ние Ви я искаме отъ нейно име.

България не е имала още време да стори всичко необходимо, за да заслужи пълното довѣрие на силитъ, присъждана на които-

чака. Но тя ще се постарае съ всичките си сили и съ всичката си добросъвестностъ да оправдае въ бѫдеще довѣрието, което ще се даде и да се отплати. За това тя има у себе си всичките елементи. Демократическият духъ на нашите учреждения, равноправието, което още отъ първия день на своето свободно съществуване, тя даде въ предѣлите си на националните малцинства, възродителният духъ, който въодушевява нейната ера, въ която тя току-що встъпи, доказаватъ, че България ще бѫде твърдо привързана къмъ режима на лигата на народъ, въ която тя ще бѫде горда и щастлива да бѫде приета.

Постоянните стремежъ къмъ образование, който българският народъ прояви и отъ възраждането си насамъ, сърдечното гостоприемство, което той даде на всички чужденци, дошли да му донесатъ благата на цивилизацията, търговията и индустрията, усилията, най-сетне, които той направи, за да устои и развие въ вътрешнъ редъ съ залогъ отъ друга страна, че България ще бѫде отворена за всички морални и икономически прониквания, годни да спомогнатъ за нейното повдигане въ всѣко отношение.

Нашите съседи сѫщо могатъ да бѫдатъ увѣрени, че отъ страна на България, намѣрила отново своята свобода, тѣ могатъ да очакватъ само желание за примирение и духъ на съгласие. Българският народъ въ сърцето си винаги се е въодушевявалъ отъ тѣзи желания. Ние можемъ да припомнимъ, че въ 1912. г., това бѣ едно българско правительство, което, съ подкрепата на народната воля, взе инициативата на балкански съюзъ. Отначало Сърбия и Гърция нѣмаха договоръ помежду си: всѣка отъ тѣхъ бѣше отдѣлно обвързана съ България. Това не е най-малкото доказателство за искрено желание на българския народъ да живѣе въ разбирателство и солидарностъ съ съседите си. Ако въ миналото той не е могълъ винаги да наложи своите стремежи въ това отношение, нищо-вече не прѣчи тѣ да възтържествуватъ за напредъ. Отъ името на българския народъ и на всички, които иматъ право да го представяватъ на каквото и да било основание, ние заявяваме, че България е готова да завърже съ съседите си всички договорни и организационни връзки, които биха били желателни за постоянно съгласие на Балкана и за мира на свѣта.

Въодушевени отъ тѣзи намерения и готови да ги докажемъ на дѣло, ние вѣрваме, Господинъ Председателю и Господа Делегати, че ще ни бѫде позволено да се обърнемъ къмъ Върховното събрание съ този позивъ:

„Ние извѣршихме грѣшки и ще понесемъ последиците въ границите на справедливостта. Но, има едно наказание, което никое престъпление не може да оправдае: робството. Дано въ тѣзи исторически моменти, започнати съ предвъзначенето на справедливостта за всички, се отдаде справедливост и на българския народъ и на неговите права. Дано великите народи победители, които се заеха да преизградятъ свѣта на новите оповестени основи, ни дадатъ средства да преустроимъ и нашата малка държава въ нейните законни граници, защото България не иска нищо друго извѣнъ тѣхъ.“

Законните граници на България, тѣ сѫ посочени по начинъ безспоренъ отъ историята, етнографията и международните актове..

Но, понеже тъ се оспорватъ, нека заинтересованите настеления бж-
датъ повикани да се изкажатъ сами за своето бждаще чрезъ единъ
плебисцитъ. Ние ще се преклонимъ предъ тъхното решение безъ
упреци, безъ огорчение.

„Правото и справедливостта победиха въ войната. Чрезъ пле-
бисцитъ тъ ще възвържествуватъ окончателно и въ мира“.

Г-нъ Т. Геодоровъ знаеше произнесените съ ядъ и високомърие,
още при откриването на мирната конференция въ Парижъ, на 18. I.
1919. год., отъ г-нъ Клемансо, фатални думи: „Ние, победителитъ,
имаме правото. Ние ще съставимъ условияя на мирните договори,
ла ще повикаме победените да подпишатъ“. И наистина, на 16. VI.
1919. год., въ мирната конференция, на германските пълномощници,
въ Версайль, Клемансо каза: „Ето Ви готовъ договора за миръ,
прегледайте го и кажете, ще го подпишете или не!“ Така бѣха
връжени Сенжерменския миренъ договоръ съ Австрия (10. септември)
и Триананския — съ Унгария.

България бѣ поканена да прати делегация, която само да по-
лучи приготвения и напечатанъ миренъ договоръ. Тя го получи, го-
това и напечатанъ, на 19. IX. 1919. год. Тогава защо бѣ тази ра-
болепна и оскърбителна за народното ни достоинство речь. Не бѣше
ли по-достолепно, намѣсто тази речь, българскиятъ м-ръ председа-
тель само да кажеше предъ конференцията: българската делегация
има нещастието да биде готова да получи налаганите и условия за
мирния договоръ! Точно така, както германските делегати казаха:
„Отстъпваме предъ силата“ и подписаха наложението имъ до-
говоръ за миръ.

На Парижката мирна конференция между победителитъ, особено
между френските делегати, на чело на стария жестокъ държавникъ
Клемансо, владѣше истинско озвѣряване, сжински бѣсь.. Побе-
дителитъ бѣха готови, ако било възможно, само съ единъ за-
махъ на сабята, да обезглавяватъ всички победени, да унищожатъ
държавитъ имъ, щото отъ тѣхъ да не останатъ нито следи, даже
помень. Единъ пътъ за всѣкого, да се отървава отъ своите врагове!

Въ това, ненормално бѣсно, състояние на духоветъ, френските
делегати успѣха да помѣстятъ въ Версайския миренъ договоръ,
не чуваното въ историята на човѣчеството и на мирните договори
чудовищно искане: Германия да имъ предаде Кайзера и всички про-
винени, споредъ тѣхъ, на френска земя германски генерали, офи-
цери и цивилни, да ги сѫдятъ и наказватъ френските военни сѫди-
лица! Бившиятъ германски имперски канцлеръ, *Бетманъ Холвегъ*, и
главнокомандуващиятъ, фелдмаршъл *Хинденбургъ*, вълнувани отъ
възхищъ патриотизъмъ и въодушевени отъ благородни чувства и
светла народна гордостъ, писаха, съ достоинство, на конференцията,
че не Кайзера, а тъ сѫ виновни за войната. Тъ сѫ готови да поематъ
отговорността предъ единъ общоевропейски сѫдъ. Колкото за пре-
даването на генералитъ и др., когато списъка имъ се връчваше на
германския делегатъ, известниятъ желѣзънъ характеръ *Ранцау*, той
отказа да го приеме, като каза: „Това азъ не мога да занеса въ
Германия!“ Тия пълни съ народно достоинство жестове повлияха
твърде много на настроението на конференцията. А вестта за ис-

кането на Кайзера и генералитъ повдигна цѣла буря въ германския
народъ. Френците, макаръ и да бѣха успѣли да помѣстятъ това
(чл. 227. и след.) въ условияята на Версайския миренъ договоръ,
предъ силния дипломатически и народенъ протестъ на германския
народъ, бѣха принудени мълчаливо да се откажатъ отъ безчело-
вѣшките си искания.

Споредъ рапорта на комисията по установяването отговорнос-
титъ, трѣбаше да бжда подведенъ подъ сѫдебна отговорностъ
и държавните глави Некристианни японски представителъ, *Мар-
кизъ Сайонджи*, излезе по-христианинъ отъ авторитетъ на въпросния
рапортъ христиани. На последните се искаше да се търкулнатъ въ-
коша на гилотината, императорски и царски глави.

Мирната конференция бѣше взела и специално решение да
подведе подъ сѫдебна отговорностъ предъ съставенъ отъ победи-
телитъ сѫдъ, който да сѫди Кайзера, като виновникъ за свѣтъв-
ната война жертва на която станаха около 10 милиона хора и при-
чинени за милиарди левове разходи и разорения. Конференцията
поиска Кайзера да ѝ биде предаденъ отъ Холандия, въ земята на
която Кайзера бѣ избѣгалъ. Холандия не се съгласи това да направи.

4) Анкетна комисия, арести и сѫдне на генералитъ.

Не закъсняха, по примѣра на френците, да проявятъ това жес-
токо искане и нашите съседи Слуховетъ за това страшно искане
ужасика родната армия и български народъ. Всѣки стѫпилъ на-
неприятелска земя можеше да биде обявенъ за провиненъ, поис-
канъ да биде сѫденъ и осъденъ, разстрѣлянъ или покаченъ на
бесилката въ вражеска земя, въ срѣдъ поруганията и ржкоплѣска-
нията на озвѣрената вражеска тѣлца. Точно както въ римските гла-
диаторски арени! Нашето правителство, намѣсто да се готви, както
германците, съ българска упоритостъ да се противопостави на това
безчовѣчно желание, то се изплаши, изгуби ума и дума и реши да
избѣрга само да дири, издири, сѫди, осъди и най-строго накаже
условно провинените въ неприятелските земи военни и граждан-
ски лица.

По въпроса въ писмото на делегацията ни за мира до пред-
седателя на мирната конференция Клемансо, подъ № 198, отъ ав-
густъ 1919. год., (стр. 71 отъ „Българската делегация за мира“) е-
казано: „Българското правителство, въ пълно разбирателство съ-
възбудената народна съвестъ, учреди на 18 декември 1918. год.,
при м-вото на войната специална анкетна комисия, за изследване
на всички простѫпки, извършени презъ време на войната въ ново-
завзетите територии и за даване подъ сѫдъ на провинилите се“. За учредяването на анкетната комисия бѣ обявено официално—пуб-
лично. Призоваваха се българските граждани на доблестни по-
стѫпки(!), всѣки отъ тѣхъ, който знае за такива провинения, да ги
сѫобщи устно или писмено на анкетната комисия при Военното м-во,
въ София. Като се имаха предъ видъ извършението отъ нашите
врагове варварски жестокости надъ българското население въ Доб-
руджа и Македония, недопустимо бѣ да се намѣри честенъ и до-
бротъвественъ българинъ, който да дързне да посочи на комисията
провинени българи. Всѣки, който устно или писмено, би заявилъ

на комисията за провинения, той не може да носи името българинъ. Но, за голъмо съжаление и очуване, намериха се изъ между българския народъ и българската армия изроди, тълата на които бѣха направени отъ мърсна каль, а душитъ—отъ нечисти духове, които прибързаха да посочатъ на анкетната комисия мимо провинени лица. Всички тия не бѣха българи, а—български врагове. Тѣ бѣха доносчици, клеветници и отмъстители за разни лични дертвове, противъ свои началници, другари и др.

Следствие на такива отвратителни доноси и ниски клевети, първоначално, въ Софийския централенъ затворъ и въ оня на V. полицейски участъкъ, сѫ били арестувани около 40 души. Въ провинцията сѫ били запрѣни други. Между военните пръвъ бѣ хвърленъ въ тъмница зап. к-из Кулчинъ. Следъ него—генералитъ Христоффъ П., Азмановъ, Златановъ, Протогеровъ, Найденовъ, Бурмовъ, Жековъ и Кантарджиевъ. Първите четири отъ тия генерали и много други офицери се преследваха за извършени, споредъ доноси и клевети, въ строгости или жестокости, презъ времето на потушаването моравското възстание, които военно-наказателния законъ опредѣля съ термина *превишение на власть*.

5.) Сръбското възстание въ Моравско на К. Печенецъ и успираването му.

Моравското възстание се разви бързо и съ най-голъма опасност за хода на военните операции на южния фронтъ. Споредъ международното право и сѫдебните закони, взеха се бързи и строги военни мѣрки възстановието, да се потуши, въ най-късъ време. Това нареѫдане се предаде отъ главното командуване до всички началници—дори до редника. Ето какво срещаме по въпроса въ книгата „Българската делегация за мира“ (стр. 71.): „Даже презъ времето на възстаническото движение отъ февруари 1917 год. въ Моравската областъ, което е било подкладено и ржководено, както ще видимъ поначатъкъ (стр. 17.) отъ сръбската главна квартира и което е застрашавало по единъ твърде сериозенъ начинъ единствения путь за съобщение между тила и фронта на българската армия, българските власти и тогава сѫ преследвали и наказвали бунтовниците и комитаджийте, отъ които известни части не сѫ се изплашили да преминатъ даже въ старата българска територия и да се отдаватъ на убийства и грабежи върху населението на Бѣлоградчишко и Босилеградско (Вижъ La verit  стр. 405—413.). Всичко това намира подтвърждение въ прокламацията, която генералъ Протогеровъ, тогава началникъ на Моравската инспекционна областъ, възвести и облепи на 10. мартъ 1917 год. и която е възпроизведена на стр. 269, т. 1 отъ документите. Въ параграфъ 4. на тази прокламация е изрично казано: „Мирното население, което се подчинява на всички разпореждания на законите и на властта, ще се ползва отъ пълна свобода, както и отъ подкрепата на всички власти“. (Вижъ La verit  стр. 421.). Сѫщо тъй, полковникът, командуващъ 39. п. полкъ, изпратенъ да потуши възстаническото движение, обръщайки се къмъ своите войници въ заповѣдта си отъ 20. мартъ 1917 г. се излага по следния начинъ:

2. Ще бѫдете строги и без милостни къмъ виновните.

4. Нѣма да посъгвате върху личността и имуществата на мирните жители или на покаялите се, безъ разлика на полъ и възрастъ“ и пр.

Необходимо ни е за по-нататъшните ни сѫждения да дадемъ малка представа, споредъ „Българската делегация за мира“ за сериозността на много шумното на времето си, моравско възстание.

Организаторътъ и ржководителъ на моравското възстание е билъ известниятъ войвода *Коста Печенецъ*. Той е билъ чиновникъ въ разузнавателната служба на сръбската главна квартира. Въ битността си на старъ комитаджия въ Македония, се билъ прочути съ опитността си да устройва възстанически чети. К. Печенецъ пристигналъ въ Сърбия съ аеропланъ, на 14. с-врий 1916 год., идящъ отъ фронта на сръбската армия. Слѣзълъ при с. *Механе*, Лебанска околия. При слизането е билъ посрещнатъ отъ селенина *Иванъ Еличъ*. Билъ въоръженъ съ нова пушка и облѣченъ въ ново женско облѣкло. Веднага Печенецъ разпръсналъ прокламация отъ името на кралъ *Petrъ*, която гласи: „Сръбски герои, отъ името на кралъ Петра и на сръбското отечество, подканвамъ ви да вдигнете оръжие противъ нашиятъ вѣковенъ врагъ...“

Печенецъ събиралъ войници, прибирайки дезертьорите отъ сръбската армия, давалъ награди, произвеждалъ офицери, произнасялъ смъртни присъди и пр. Ония отъ мирните сръбски жители, които не искали да взематъ участие въ възстановието, Печенецъ ги избивалъ. Той се хвалилъ, че саморѣчно билъ избилъ такива до 500—600 души. А сърбите хвърляха вината за това на нашите военни власти.

Отъ сръбската армия пристигнали на помощъ на Печенецъ офицери. Възстановието било организирано и ненадейно, като страшнъ ураганъ, избухнало презъ февруари 1917 год. Тилът на българската армия билъ сериозно застрашенъ. Единствената ж. п. линия Нишъ—Скопие е била прекъсната. Възстановиците действували предимно по долините на Морава и на Вардар—главната съобщителна артерия. На 13. май 1917 год. К. Печенецъ съ предвожданата отъ него чета нападналъ ж. пътния мостъ при *Христофоръ*. Избилъ, състоящата се отъ 1. оф. и 20 войници, отбрана на моста и вдигналъ последния на въздуха. Спрѣлъ три влака и избилъ всичките пътници, състоящи предимно отъ ранени български войници и македонски бежанци.

За началникъ на Моравската военно инспекционна областъ, на 5. мартъ 1917 год. е билъ назначенъ горещия родолюбецъ и бѣлежитъ македонски дѣцъ, полковникъ Протогеровъ. Нему е било възложено потушаването на възстановието. Въ началото полкъ Протогеровъ билъ разполагалъ само съ части формирани отъ върщащи се отпускари и съ планинската дивизия. После му сѫ били изпратени 12 допълняющи дружини, 2. бригада отъ 1. п. Соф. дивизия (върнала се отъ Ромжия) и 37 п. Подчиненъ му е билъ и единъ австро-германски отрядъ отъ третъ рода на оръжието. Той е действувалъ въ окупирания отъ австро-германските територии. Когато полкъ Протогеровъ получилъ задачата да потуши възстановието, положе-

нието било твърде сериозно. Възстаниците съмнили около 30.000 души. Възстаниците до тогава среши, възстаниците съмнили да уловят около 800 души наши войници съмнили картечна рота. Благодарение на умълтите, бързи и съмнили законната строгость действия на полк. *Протогеров*, възстанието е било потъпкано. За тази му голема заслуга към армията и отечеството, полковник *Протогеров* е бил произведен във генералски чин.

През време на усмирителните действия цѣлата ж. п. линия е била организирана за отбрана, точно според правилата, когато линията минава през вражески настроена държава. Възстането и разрушенията във тила на армията се отразили твърде зле на духа на войниците и предизвикали големъ разходъ на войски.

Местното население, жестоко избивано от *К. Печенец* да не стои мирно, а да вземе участие във възстането, вземало оръжието, укривало възстаниците и във много случаи предателствувало спремо усмирителните войски.

Това бъде причината да бъдат изненадвани и избивани наши патрули, възводове, дори и цѣли роти. Бъха унищожени цѣли наши транспорти и магазини. *Ето, въ това време и по тия причини настъпиха усмирителни войски съмнили прибъгнали към строги, дори и жестоки усмирителни мърки*. Тогава българското правителство, негодуваше противъ военните власти, че не били действували съмнително бързо, за да сплашват и обуздаят населението да стои мирно. Тогава се отстраниха и подвеждаха подъ съдебна отговорност начальниците, които не били действували бързо и строго. (Н-ка на инспекц. област, г-ль Кутинчев, бъде смънен отъ длъжността и даден подъ съдъ „за бездействие на властта“ т. е., че не бъде успял бързо да потуши възстането). Тогава се съмнешаха за спасителни бързите и строги, разбира се законни, мърки на начальниците. Възхваляваха и награждаваха се съмнителни и ордени. Следът войната същите н-ци се хвърляха вътъмница и съдиха за съмнителни действия, за които тогава се хваляха и награждаваха съмнителни и ордени. Едни отъ тия н-ци или тъхни органи бъха г-лите *Христов*, *Протогеров*, *Златанов* и *Азманов*. Всичките четири следът войната бидоха хвърлени вътъмница и съдени. К-нъ *Кулчин* бъде комендантъ на градът, вътъмни буйния огънь на възстането; И той гасил пожара, споредът средствата и разбиранятията си. За това гасне пожара, следът войната, бъде позорно покаченъ на бесилката!

6.) Част VI. отъ Нойинския миренъ договоръ: Санкции (наказания).

При всичко, че нашето правителство бъде назначило специална анкетна комисия, която толкова устърдно и бързо издирише проповедните, завеждаше следствени дѣла, арестуваше, съдеше и осъдеше посочваните и проповинени, пакъ вътъ Нойинския миренъ договоръ бъде помѣстена специална част VI., подъ надсловъ: „Санкции“ (наказания), опредѣлени въ следните членове на договора:

Чл. 118. Българското правителство признава на Съюзните и съдружени Сили свободата да изправят предъ тъхните военни съдиища, лицата, обвинени вътъ извършване на действия, противни на законите и обычайните на войната. Предвидените вътъ законите нака-

зания ще бъдат приложени къмъ лицата, признати за виновни. Това разпореждане ще се прилага назависимо отъ всичка процедура или преследване предъ правосъдието на България или нейните съюзници.

Българското правителство ще тръбва да предаде на Съюзните и съдружени сили, или на онай отъ тъхъ, която ще поисква това, всички лица, които, обвинени вътъ извършване на нѣкое действие, противно на законите и обычайните на войната, ще му бъдат посочени било по именно, било по чина, длъжността или службата, на която тия лица съмнили съмнени отъ българските власти.

Чл. 119. Лицата, извършили действия противъ поданниците на съюзните и съдружени сили, ще бъдат изправени предъ военните съдиища на надлежната сила.

Лицата, извършили действия противъ поданниците на нѣколко Съюзни или съдружени Сили, ще бъдат изправени предъ военните съдиища, съставени отъ членове, принадлежащи на военните съдиища на заинтересуваните Сили. Вътъ всички случаи, обвиняемиятъ ще има право самъ да избере своя адвокатъ.

Чл. 120. Българското правителство се задължава да достави всичките документи и сведения, отъ каквото естество и да бъдатъ, щомъ тъхното предявяване бъде счетено за нужно, за да се разкриятъ напълно инкриминирани действия, да се издириятъ виновните и за точната преценка на отговорностите.

Българската делегация съмнителна третата част отъ възраженията си отъ 24.X. 1919 год., до мирната конференция (стр. 199 на „Бълг. делег. за мира“ казава, . . . Но, за да не бъде унищожен престижа на българското правосъдие, българската делегация предлага да се опредѣли известен срокъ, преди изтичането на който българските съдиища да могатъ да се произнесатъ по дѣлата, които съмнителни предъ този срокъ и, ако останатъ не наказани провинени лица, Съюзните и съдружени Сили, безъ заинтересуваните балкански държави, ще могатъ да учредятъ съмнителни съдиища. Най-после, Българската делегация иска осъдените вече отъ българските съдиища да не бъдатъ подлагани на ново съдебно преследване“.

Следствие на това възражение, решено е било: „Списъкът на лицата, които, съгласно чл. 118 ал. 2., България тръбва да предаде на Съюзните и съдружени Сили, ще бъде изпратенъ на българското правителство презъ течението на месеца, който ще последва влизането вътъ сила на договора“.

Споредъ имъущите се приблизителни сведения, Ромжия е била представила списъкъ на около 30 души. Вътъ него влизатъ представителя на главната квартира при германското командуване вътъ Ромжия, генералъ *Станчев* и пълномощника на българското правителство и главната квартира при съюзническото военно управление вътъ Ромжия, генералъ *Гантилов*, съмнителни чинове отъ щаба му. Гърция не била представила официално списъкъ, а чрезъ отдельни преписки е била поискана наказанието на около 30 души, между които съмнителни начальници на 10 п. дивизия, генералъ *Бурмов* и *Петров* Ив. Югославия е била представила единъ дълъг списъкъ, вътъ който влизатъ почти всички действували на сръбска територия наши генерали и големъ брой офицери и дюни чинове. Нѣкои отъ тъхъ съмнителни генералъ *P. Петров*, *Тошев*, *Ку-*

тичевъ, Христовъ, Протогеровъ, Гасевъ, Рибаровъ, Фердинандъ Кобургски(1), Бояджиевъ, Азмановъ и Златановъ. Втори списъкъ е билъ представенъ на финансово чиновници и трети на административни такива, включително и царски замѣстникъ въ съюзническото управление на Сърбия, господинъ Чапрашиковъ.

Въ последствие, най-напредъ Ромжния направи добросъседския отличънъ жестъ да се откаже официално отъ правото да използова мирния договоръ, относно санкциониратъ и оттегли списъка си. Примѣра ѝ бѣ последванъ отъ Гърция. Много по-късно, Юgosлавия, както Франция за Германия, се отказа не официално. Тя, обаче, сѫди и наказа всички, които сръбските власти бѣха успѣли да заловятъ на сръбска територия.

Най-после, съ течението на времето, съвестта проговори и благоразумието надълъгъ надъ омразата — жестокостта и мъстъта. Иначе, ако нашиятъ съседи биха настоявали да искатъ да имъ се предадатъ провинените, споредъ тѣхъ, наши, най-добри генерали, офицери и чиновници, това би имало трагични катастрофални последици.

7) Арестуване на бившите министри и други.

Първиятъ български министръ А. Стамболийски се готвѣше да замине за Парижъ, да подпише приетия отъ народното събрание, наложенъ съ грубата сила на България драконовски миренъ договоръ. За да не остане по-долу отъ предшественика си, въ раболепната унизителна политика, на 4.XI. 1919 год., арестува бившите министри отъ Радославовия кабинетъ и др. По този случай въ брой 5845 на в. „Миръ“, отъ 4. XI. 1919 год., четемъ: „Въ изпълнение на своята декларация — да излови и изправи предъ сѫда всички виновници за войната и злодействата отъ Радославовия кабинетъ, днешното правителство въ България е предприело масови арести на граждансъ и военни лица. Министерскиятъ съветъ е възложилъ на м-ра на Външните работи да арестува:

- 1) Всички м-ри, които сѫ решили обявяването на войната;
- 2) Всички народни представители, които сѫ действуvalи по ко-
ристни цели и сѫ проявили активност при въвличането България
въ войната;
- 3) Всички подкупени вестници за каузата на войната;
- 4) Всички лица съ високо служебно и обществено положе-
ние, които сѫ влияли за въвличането на България въ войната, и
- 5) Всички военни и граждансъ лица, провинени въ жестокости
въ окупирани земи.

„Тази сутринъ, на 4^{1/2} ч., градоначалникъ и приставъ по-
лучиха заповѣдъ лично отъ министра на Външните работи, г-нъ
Димитровъ, да бѫдатъ готови и започнатъ арестуването на отго-
ворните за катастрофата лица. На 5^{1/2} часа министъръ председа-
тель г-нъ Стамболийски, придруженъ отъ м-ра на Външните работи г-нъ А. Димитровъ и м-ра на Просвещението г-нъ Ц. Бакаловъ,
посети 1. и 6. полкове и, следъ кратка речь, даде имъ днешната
задача по арестуването. Г-нъ м-ръ председатель, като м-ръ на
войната, стори скъщото и въ 1. коненъ и въ гвардейския полкъ.
Арестуването започнаха на 6 ч. с. Къмъ 7 ч. м-ръ председатель,

г-нъ Стамболийски, посети централния затворъ,* дѣто се завеждатъ арестуваните. Арестуваните до този моментъ сѫ:

Журналисти: Пеню Даскаловъ, Сп. Икономовъ, Ат. Дамяновъ,
Ил. Джаджевъ, Ат. Джаджевъ, Кр. Станчевъ, Дим. Гаджановъ, Ив.
Коларовъ и Хр. Статевъ.

Бивши министри: Д-ръ П. Динчевъ, Жечо Бакаловъ, Дим.
Тончевъ, Хр. Ив. Поповъ, Н. Апостоловъ, П. Пешевъ и г-ль Най-
деновъ.

Военни лица: Миланъ Марковъ, Ив. Ракаровъ, В. Митаковъ,
Ал. Протогеровъ, Ал. Огняновъ и Вас. Ангеловъ.

Бивши народни представители и граждансъ лица: Никола
Алтимирски, Д-ръ Георгиевъ, Дим. Тошковъ, Едхемъ Рухи, Богданъ
Бошнаковъ, Салимъ Х. Ахмедовъ, Теню Узуновъ, К. Ранковъ, Ал.
Василевъ, Шакиръ Зюприевъ, Тодоръ Александровъ, Георги Здрав-
ковъ, Д-ръ Провадалиевъ и Димо Кърчевъ. Арестуването про-
дължава.

Войската била дадена въ помошъ на полицията, както следва:
Н-ка на канцеларията при м-вото на Войната, п-къ Мустаковъ, рано
сутринъ, биль отишъ въ казармата на 1. п. полкъ и, отъ името
на м-ра на Войната, заповѣдалъ на дежурния офицеръ да бие тре-
вога. Сигнала биль даденъ. Полка биль построенъ, безъ офицери.
Пристигналъ м-ръ председателя и на войната Ал. Стамболийски
и говорилъ на войниците, че сме били прекарвани критични времена,
че трѣбвало, за да умилиствимъ съглашенците, да накажемъ ви-
новниците за войната и погрома, за което днесъ тѣ трѣбвало да
бѫдатъ арестувани. За тази цель биль построенъ полка, да даде
съдействие на полицията да бѫдатъ арестувани виновниците. Следъ
извръшването на арестите, споредъ А. Николовъ, Стамболийски
биль казалъ: „Угре заминавамъ за Парижъ, кѫдето ще парадирамъ
съ моята антигерманска политика. Съ тия аести азъ удовлетворихъ
и желанието на масите!“ Войниците се разпратили изъ града, во-
дени отъ стражари, да арестуватъ посочените имъ лица. Между
младото офицерство имало силно негодуване за тази постъпка на
мразения отъ воинството в. м-ръ Ал. Стамболийски. Воинството се смѣ-
таше за осърбено отъ назначаването, по искането на земле-
дѣлци и социалисти, за м-ръ на войната цивилно лице. Но то се
счете за обидено, подиграно, дори опорочено, когато за м-ръ на
войната бѣ назначенъ Ал. Стамболийски. Той бѣ осъденъ отъ п. в.
сѫдъ на вѣченъ затворъ, за нанесена, чрезъ печата, обида на
царя. Пустнатъ бѣ отъ затвора ужъ да отиде да усмирява бунтов-
ници бѣлгьлаци отъ фронта, а, така вѣроломно, обяви радомир-
ската република и поведе тълпите къмъ София. Следъ провалянето
на преврата, криеше се изъ софийските къщи и отъ скривалището
си отиде и седна на министърския столъ. Воинството чувствуващо
че Стамболийски му се наложи, седна му на врата, да го души,
позори и уволни въ запаса на армията. Стамболийски бѣ заявявалъ
на лъво и на дясното, че на него не му била трѣбала армия. Той
щѣлъ биль да управлява съ селските пъдари!

II. Съддение на арестуваните.

Правителството е било дало неограничени права на анкетната комисия и заповедъде, да действува бързо и строго. Да издирива пропинените, да ги арестува, изследва и предава на полевия военен съдъ. Дадено е било нареддане и на п. в. съдилища да действуват бързо и строго, щото във най-късно време да бъдатъ произнесени многочислени строги присъди. Тъ да бъдатъ произнесени и изпълнени преди сключването на парижкия мирен договор. Съ та кива присъди да се даде на конференцията за мира, въ Парижъ, работелното унизително доказателство, че гръшницата България се кае и разкайва за грѣховете си, че е воювала за свободата и обединението на племето си! Въз основа на тия нареддания, арестувани бъха, както видяхме, нѣколцина генерали и офицери, противъ които веднага бъха възбудени следствени дѣла и съдени, както следва:

1) Съддение и осъждане на капитан Кулчинъ.

До като се водѣше следствието на запрѣните генерали, на сцената бѣ изнесено находящето се въ архивът на Нишкия п. в. съдъ дѣло на капитанъ Кулчинъ. Презъ време на моравското възстание той билъ командантъ на населенъ пунктъ въ обхванатата отъ пожара на възстанието Моравска областъ. И той, както всички военни власти, действувалъ, споредъ своите разбирания, бързо и строго, споредъ наредденията на началството, за най-бързото изгасване на пожара. Следъ усмиряването, противъ него е било заведено следствено дѣло за извършени жестокости, презъ време на възстанието. Следъ назначаването на анкетната комисия, веднага е билъ даденъ ходъ на дѣлото, съ заповѣдъ да бъде разгледано въ най-скоро време. К-нъ Кулчинъ, следъ демобилизацията на армията, е билъ работилъ селскитѣ си работи, като прости селенинъ, въ с. Шияковци, сефийско). Билъ е вземенъ подъ стража, когато лично е поправялъ срутената стена на стария му оборът. Билъ е арестуванъ, съдженъ и осъденъ на смърть. Той посрещналъ присъдата съ твърдост и решителност. По формални причини присъдата била касирана. При повторното разглеждане на дѣлото отъ всички се явно забелѣвало, че душевният миръ на подсъдимия билъ силно разколебанъ. Той не билъ въ нормално състояние. Въ съдебното заседание той произнасялъ бойни команди. Въ затвора билъ нареддалъ дѣскитъ отъ леглото си край стената и произвеждалъ строеви занятия, както съ войници. Това обстоятелство било отъ важно значение за присъдата му. По искането на защитниците, съдътъ, въ съдебното си заседание, следъ предварителното мнение на лѣкаря, взель решение, да се приустанови разглеждането на дѣлото, обвиняемиятъ да се изпрати за изследване и наблюдение въ психиатрическото отдѣление на Александровската болница. Но това бавене на дѣлото не било споредъ унизителните смѣтки на първия министъ на България, г-нъ Т. Георгировъ, да се яви предъ мирната конференция съ главата на Кулчинъ. Споредъ имѣющитъ се сведения, по искането на високото началство, това решение, взето въ съдебно заседание на п. в. съдъ, е било отмѣнено въ „разпоредително заседание на другъ съставъ отъ същия съдъ“. Изследването

и наблюдението на к-нъ Кулчинъ било прекъснато, разглеждането на дѣлото се продължило и к-нъ Кулчинъ съ присъда отъ 10.II. 1919 год., билъ осъденъ на позорна смърть, чрезъ обесване. Когато вземали Кулчинъ отъ болницата за разглеждане на дѣлото му, той казалъ: виждамъ, че азъ трѣбва да стана жертва въ полза на отечеството! Ще стана такава съ готовност! Нашата дипломация иска съ моята глава да постигне снисхождение за България въ Парижъ. Давамъ главата си безъ опитъ да я спесявамъ!

а) Бесилката на затвора и какъ става бесенето.

Бесилката на централния затворъ е за съмът човѣкъ и е подвижна. Само презъ нощта, когато на сутринта предстои бесене, бесилката се построява, на определеното място, въ срѣдата на малката градина въ затвора.

Процедурата за бесенето е дълга, сложна и често пакъ съ приключения. Следъ като се прочете на осъдения окончателната присъда, че се осъжда на смърть чрезъ обесване, до като се чака утвърдяването на присъдата отъ Царя, осъдения се намира въ затвора самичакъ въ отделна килия и е окованъ съ желяза (пранга). Само въ особни изключителни случаи присъдата бива бързо утвърждавана отъ царя. Обикновено това се бави съ месеци и даже съ години. Презъ това време осъдениятъ отъ денъ на денъ все повече и повече добива надеждата, че смъртната му присъда ще бъде замѣнена съ доживотен затворъ. Когато се съобщи въ затвора, че смъртната присъда е утвърдена и че осъдениятъ ще бъде обесенъ еди кой си денъ, въ предвечерието на бесенето, свалятъ желязата отъ осъдения, остригватъ и го обръзватъ. Знаятъ всички затворници, че това сѫ признацитъ, какво на следниятъ денъ осъдениятъ ще бъде обесенъ. Знае го и осъдениятъ. Ако последниятъ е немирна и сила личност, прангата не му снематъ. Имало е случаи, когато осъдениятъ презъ цѣлата нощ е буйствува — лудувалъ, въ килията, изпочувалъ е всичко въ нея. Когато следниятъ денъ се явяватъ да го покаратъ за бесене, той се противи, бори и не се дава да го вържатъ. Презъ нощта се сковава бесилката. Явява се палача, донася и завързва всѣкога новото въже на горното дърво на бесилката, прави „кулпата“ отъ въжето, тръка я съ сапунъ, за да се лъзга лесно, да може по-силно да съгне гушата на обесения, изпитва здравината на въжето, като увисва съ ръцетъ си на него, тръсва се по нѣколко пакъ да опита дали въжето нѣма да се скъса. Следъ тия опити, той е вече готовъ за действие и чака съ нетърпение жертвата си. Презъ това време, всѣкога призори, дежурниятъ надзирателъ, ключаря и помощника му отиватъ съ стражата въ килията на осъдения, връзватъ му ръцетъ задъ гърба, снематъ му „прангата“, ако не е била снета отъ по-рано, придръжатъ го двама отъ дветъ страни и го водятъ изъ коридорите и стълбите на етажите къмъ дежурната стая, която е въ най-долния етажъ. Имало е случаи, въ които осъдениятъ не дава да му вържатъ ръцетъ и да го извеждатъ. Тогава на него се хвърлятъ ключарите, които следъ лута борба, най-после, успяватъ да му вържатъ ръцетъ и да го извадятъ отъ килията. Тая трагична сцена съпроводена съ викове и голямъ шумъ, ужасява другите затвор-

ници. Всички затворници знаят още от вечерта за предстоящето бесене. То е важно събитие въз затвора. Щомъ чуят стъпките на персонала, който отива да вземе осъдения, всички затворници, състиснати сърца, съх на вратите на килиите си и гледат през прозорчето. Въ дежурната стая затворникъ приготвя осъдения за „царството небесно“: изповедва го и му дава за последен път светите таинства: причастие и нафора. Следът това осъденият се завежда въ „Малката градина“ при бесилката. Тамъ чакат прокурора, лекаря, палача и др. Прокуроръ прочита смъртната присъда и задава въпроса на осъдения има ли нѣщо да каже преди да биде покаченъ на бесилката: „последната дума“. Обикновено, почти всички осъдени обичат да казватъ нѣщо. Най-често, че съх невинни. Народните приказки разправяватъ, какво, често пъти, когато вече ще покачватъ осъдения на бесилката, дотичва нароченъ куриеръ от „царя“, че осъдения е помилванъ. Настава обща радост и осъдения се освобождава. Ето защо осъдените на смърт до последната минута все се надяватъ за помилване. Даже при качването на столчето все поглеждатъ не тича ли куриеръ съ помилване! Казватъ осъдения на масичката или столчето, нахлуватъ му дългата платнена торба на главата, турга му палача кулпата на въжето около вратата, презъ платното, и дръпватъ бързо масата или столчето изъ подъ краката на обесения. Последният бързо увисва на въжето, „кулпата“ се силно стъга, отъ тежестта му, пречупва му се гръбначния стълбъ при вратата, смазва се гръбначния мозъкъ, нарушува се кръвообращението, настава бърза асфиксия (отравяне) на кръвта, поврежда се сърцето и постепенно спира действието си. Последва смъртта! Отъ бързото задушване, обесениятъ прави движения съ тѣлото и ритане съ краката, прави изпражнение пополово и отъ нечистотии. Затова простолюдието казва, че смъртта чрезъ бесене била „сладка смърть“. Имало е случаи въ нашия централенъ затворъ, въ които осъдениятъ отказва да се качи на масичката, не се оставя насила да го качатъ, води лута борба, макаръ съ възражани ръце, повалятъ го на земята, душатъ го, омаломощаватъ го, следъкоето едва могатъ да му наметнатъ „кулпата“ и да го изтеглятъ на бесилката полумъртвавъ. Следъ известно време, лекаря попипва пулса на обесения. Ако е спрѣтъ, казва, че е умрълъ вече. Прокуроръ дава заповѣдъ да се снеме. Палачътъ отсича въжето. Ключарътъ свалятъ тѣлото долу, освобождаватъ го отъ въжето и го турятъ въ приготвения дървенъ ковчегъ. Съставя се акта за изпълнение на присъдата и тогава го казватъ на колата и го каратъ на гробищата. Тамъ попа го опъва и го заравя въ земята. Съ това се тури край на единъ гръщенъ, а понъкога и безгръщенъ животъ! Това знае безпогрешно само Този, който е далъ живота!

Скарти ключари разказватъ единъ твърде интересенъ случай. Единъ обесенъ далъ признания на животъ, когато щълчи били вече да го полагатъ въ гроба. Съживилъ се и го докарали въ затвора. Знае се, че втори път не е биль бесенъ. Кога и какъ е биль освободенъ не се знае. Споредъ турските обичаи, обесениятъ, на когото се скъса въжето следъ обесването, оживѣе, той се опрошава и освобождава. Следъ този случай, за по- сигурна смърть, палача „професор на бесенето“, циганина „Димиро“, въвъл новъ похватъ въ-

процеса на бесенето. Следъ като жертвата му увисне на въжето, той се хвърля на нея и увисва съ нея презъ известно време. Отъ двойната тежестъ, кулпата се стъга по-силно, пречупвайки на гръбначния стълбъ е по-сигурно и смъртта бива несъмнена! Споредъ едно чудно народно повѣrie, въжето на обесения било предпазвало отъ всички нещастия въ живота. Споредъ стария ключаръ дъбо Мито, предпазвало било отъ туня беда! Ето защо, палача дълго време следъ бесенето скжпо продава на суевърните изъ града части отъ въжето, а по нѣкога — и отъ други въжета, за предпазване отъ нещастия!

б.) Трагичното обесване на Капитанъ Кулчинъ.

Въ централния затворъ осъдени на смърть, стоятъ съ неутвърдени присъди съ месеци, даже — и съ години. Повечето отъ тяхъ, следъ известно време, биватъ помилвани. Най-напредъ смъртната присъда се намалява съ доживотенъ затворъ. Следъ това — съ петнадесетъ годишъстъ такъвъ. Следъ нѣколко последователни по на нѣкалко години помилвания, осъдениятъ на смърть бива освободенъ следъ като е биль излѣжалъ 5—6 години затворъ. Когато Кулчинъ е биль осъденъ на смърть, въ затвора е имало нѣколко души отдавна осъдени на това наказание. Споредъ народния обичай, мъртвеца тръбова да биде остроженъ, обърнатъ, окълпанъ и облъченъ въ чисто облъкло. Въ предвечерието на обесването Кулчинъ е биль остриганъ и обърнатъ. За да не се досъти, защо става това, едновременно съ него, острigli и обръснали и другите „смъртни“. Кулчинъ се досѣтилъ и казалъ на затворниците: „свършено е вече! утре ще ме бесатъ!“ За да не остави съ живота му да се гаврятъ цигани, решилъ самъ да тури край на живота си. Съ джебното си ножче направилъ малко гнѣздо въ дирека до вратата на килията си, въ което тикналъ желъзно късче, кое то да прѣчи да се отвори вратата. Лѣгналъ и си промушилъ вратата и гушата на нѣколко място съ ножчето. Кръвта бликала и той падналъ въ несъвършено и агония. Въ това време ключари и стража дошли да го водятъ на бесилката. Като не можали да отворятъ вратата, настанала суматожа, къмъ ли е станало съ Кулчинъ? Вратата била отворена съ желъзни лостове! Кулчинъ намѣрили прострѣнъ на леглото си, почти умрълъ! Турнатъ билъ на одеяло и занесенъ при бесилката. Понеже е билъ въ безсъзнание, споредъ закона, тръбвало е да го занесатъ въ болница на лѣчение. Професора по бесенето — „Димира“ му турнали „кулпата“ на вратата и го издѣрвали на бесилката, като трупи!

в.) Позора на обесването.

Войводата Думбалаковъ, съ още нѣколкоина отъ интелигентните затворници, били наблюдавали бесенето отъ единъ прозорецъ на „колелото“. Когато издѣрвали Кулчинъ на бесилката и той увисналъ, възмутениятъ македонски деецъ, въ сутринната дръзгавина, разтърсилъ затвора и околността му съ страшния ревъ: „Позоръ! Позоръ! Страшно позоръ!“ Властите и изпълнителите при бесилката силно се изплашили и станали като замръзнали. Следъ като се опомнилъ, прокурорътъ далъ заповѣдъ да се издиратъ възвиши. Заслужили македонски деецъ, войводата Думбалаковъ билъ на-

казанъ съ 10 дена гладенъ карцеръ, на какъвто се наказватъ непоправимът вулгарни убийци и професионални джебчии!

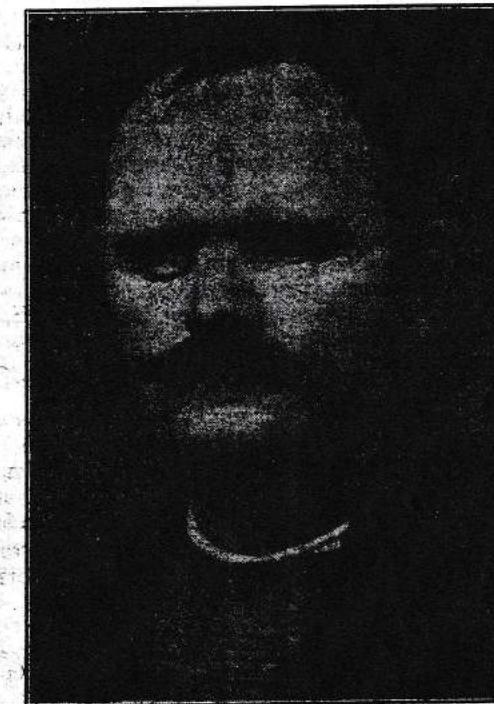
Обесването на капитанъ отъ българската армия *Кулчинъ* бъ наистина голъмъ позоръ за европейската цивилизация и за България. Бъ позоръ за европейската цивилизация, която на мирната конференция, въ Парижъ, възприе неморелния принципъ, *победителишът да иматъ само права, а победенитъ — само задължения*. Върху този чудовищът принципъ е основано високо неморалното решение на конференцията, *да се иска наказанието (санкциите) само на провиниенитъ презъ войната лица отъ победенитъ държави, а да не се иска — за онки отъ победителкитъ такива*. *Ромънътъ*, които по-най-жестокъ начинъ избиха въ с. *Баладжа* и гр. *Добринъ*, десетки невинни мирни българи, които, като стадо, изклаха населението въ с. *Сребарна* и други добруджански села, не тръбва да се наказватъ! Тъмъ е позволено да избиватъ! Могатъ да избиватъ! За това тъ и сега продължаватъ да избиватъ мирното българско добруджанско население! *Гърци*, както презъ съюзнишката война (Карнегиевата анкета), така и презъ свѣтовната извѣршиха отвратителни изтъпления спрямо българското население въ Македония и Западна Тракия. Тъ не тръбва да се наказватъ! Тъ могатъ да убиватъ! За това още и сега продължаватъ да убиватъ (Търлисъ, Петричъ и др.). *Сърбите* презъ съюзнишката война съ картечници избиваха наредени стотици пленници и мирни македонци (Радовищъ). Задържаха, изтезаваха, сѫдиха и екзекутираха наши пленници отъ свѣтовната война!

Зап. редникъ *Кръсто Георгиевъ*, отъ 4. опълченски п., отъ с. *Николаево*, Гор. *Оръховско*, бъль въ състава на пленената отъ русите презъ зимата на 1917 год. наша рота, на острова срещу *Тулча*. Ранениятъ пленници били прекарани въ Русия по желѣзницата. По пътя, въ влака били влѣзали сърби отъ юго-славянската дивизия, които наченали да изхвърлятъ ранениятъ презъ проходицъ на движущия се влакъ, съ най-отвратителните псувни. Напразно ранените се били молили съ плаче за милостъ, като биели на чувствата, че били бащи на семейства и пр. Само нѣколичина по-жилави, които не се били оставили да бждатъ изхвърлени, се били спасили отъ смъртъ! И тази звѣрска жестокостъ е извѣршена отъ победители. И тя не подлежи на наказание! Сърбите не тръбва да се наказватъ! Тъ и сега немилостиво избиватъ македонското население и опожаряватъ жилищата му, само за едно подозрение, че иматъ сношения съ кумитите, а поискаха наказанието на всичките наши висши начальници, които законно сѫ усмирявали моравското въстание, въ което взъ живо участие голъмъ частъ отъ сръбското население!

Най-после, дълъгъ ни е, да се спремъ малко повечко върху действията на възмутените отъ германските и български жестокости инициатори на модерната правова доктрина — френците: *Само победенитъ се наказватъ за провинения презъ време на войната, а победителишът не се наказватъ!* Освенъ жестоките обноски на френците, изложени на стр. 65—70 отъ книгата ни „*Въ заложничество и у дома*“, ще приведемъ още и следните:

г) Кърджалийски действия на френски войски въ България.

Къмъ срѣдата на м-цъ октомврий 1918 год. е билъ изпратенъ къмъ *Бръзникъ* френски отрядъ, въ съставъ около бригада отъ три тѣ рода на оржието. Въ продължение на около три дена (вероятно 17—21. октомврий) отрядът е бивакиралъ край шосето *Батановци — Бръзникъ*. Презъ това време френските (колониални) войници, съ оржието си, се пръснали на групи отъ по десетина души по близките села. Съ приближаването къмъ селата, тѣ стреляли, за да изплашатъ населението, да избѣга отъ селата. Следъ това влизвали въ селата, грабили хранителни припаси, предимно птици, сирене, яйца, масло и др., като нападали и на женитѣ. При едно такова нападане на с. *Сопица* отъ 7—8 души черни, убитъ е билъ съ коршумъ отъ пушка зап. редникъ *Владимир Панчевъ* и сѫ били

ранени *Миланъ Недѣлковъ*, *Варадинъ Костовъ* и *Георги Михалковъ*. Зап. редникъ *Миланъ Недѣлковъ* е билъ ударенъ продолно въ дветѣ очи, отъ което е съвършено ослепѣлъ. *Варадинъ Костовъ* и *Георги Михалковъ* сѫ били ударени по тѣлото. Тъ сѫ били закарани на лѣчение въ болницата въ гр. *Перникъ*. Следствие оплакването на общинските власти, *Миланъ Недѣлковъ* е билъ закаранъ на лѣчение въ Александровската болница, въ София. Споредъ показанията на слѣпия *Миланъ Недѣлковъ* и водача му, зап. редникъ *Първанъ Ни-*

коловъ, снети от мен лично, въ домът ми, въ София, на 4. мартъ 1927 год., изглежда, че е била назначавана смъсена, отъ френци и българи, комисия, която да проучи въпросната случка. Тълото на убития *В.Л. Данчевъ* е било извадено отъ гроба и аутопсирано. *Миланъ Недълковъ*, *Варадинъ Костовъ* и *Г. Михалковъ* съз били разпитвани, въ болниците, за случката. Раната на *М. Недълковъ* за здравѣла, но очите му съз били изтекли. *Той е съвршено слепъ*. Това се вижда отъ приложената фотография, снета по мое желание, на 4. мартъ 1927 год., отъ соф. фот. *Дацовъ*, улица Неофитъ Рилски № 34. Съ ослѣпването на *М. Недълковъ* петочленото му семейство (жена съ три деца) останало безъ средства за прехрана. По застѫпването на общинските власти, єдва презъ 1923 год. на родното събрание му отпуснало инвалидна пенсия въ размѣръ 500 лв. месечно. Тази сума е съвршено недостатъчна за проживѣването на семейството на ослѣпелия. Сега пострадалиятъ живѣе въ неописуема бедностъ.

При нападането на с. *Велковски Бродъ* отъ сѫщите войски, всички жени били избѣгали въ гората. Само 70-годишната баба *Ивана* не можала да избѣга. Тя била изнасилена отъ 7 души френски войници, отъ което била умрѣла. По този начинъ, презъ време на примирето, мирни български граждани биваха избивани, ранявани и правени неспособни за работа. Българските жени се изнасилваха, българската държава се натовари съ още инвалидни пенсии.

Старите хора разправяха, че били слушали отъ дѣдите си, че подобни пълни съ ужас нападания били правили само известните въ българската история и българските страшни предания *Кърджалии*. Има разрушени здания. Назначена била наша комисия, която ги била оцѣнявала. Само на кръчмаря при Велковски-Бродъ комисията била признала загуби за около 70,000 лв.) Запасните войници казали, че по-добре било да били стояли още 3 години на фронта, отколкото да преживяватъ този позоръ!

И, споредъ новия правовъ принципъ на победителите, тия модерни кърджалии трѣбова да останатъ, и съз останали не наказани, пострадалитъ — необезщетени! Право казватъ хората, че презъ време на Парижката мирна конференция *"Правдата"* била умрѣла и отдавна погребана. Няя ще търсимъ тамо горе на небето!

Френскиятъ поручикъ *Рузие*, презъ 1926 год., който умишлено бѣ убилъ въ Генералъ германецъ *Мюлеръ*, бѣ съденъ отъ френския воененъ съдъ въ *Ланди* и бѣ оправданъ. Напротивъ, съдътъ по същото дѣло бѣ осудилъ на затворъ на 20 години българи.

Само ние, единствените ние, се престъпично престарахме да заеждаме следствени дѣла противъ наши, заслужили на родината, бойни генерали и офицери, да ги изтезаваме по затворите, да ги разкарваме по улиците, конвоирани отъ стражари съ напълнени пушки и набучени ножове. Само ние съдищме, следъ многомъсечно измъчване по затворите, нашите генерали и офицери, за да ги оправдаемъ по невинностъ. Само ние позорно покачихме на бесилката, она заслужилъ на родината, достигналъ съ неимовѣрни трудъ и постостоянство отъ просто шопче, отъ с. *Щъковци* (софийско) като пътнички чинъ, Кулчинъ. И всичко това защо? „Да омилиостивимъ“ силиятъ победителки, да бѫдатъ по снисходителни къмъ настъ.

омилостивихме ли ги? Напротивъ, съ нашето малодушие, нашата угодливостъ, ние станахме причина нашите врагове да не ни зачинаятъ за нищо на мирния договоръ, да ни отнематъ земя и да ни натоварятъ съ такива тежки безбожни задължения, съ каквито нито една отъ победените държави не биде натоварена! Остарѣлъ, овехътъ, неумѣстъ и пакостно възпитателенъ е народния афоризъмъ: „*Покорна глава сабя не сличе!*“ Именно, *покорната наведена на колъничилията българинъ, глава отхвъркваше подъ ятагана на турчина!* Предъ очите на *покорната глава* на българина, турчинътъ безчестеше жена му! Отъ *покорната глава* турчинътъ взимаше „*дишъ паради*“! Най-после *покорната глава* турчинътъ яздѣше, като животно, като джебоветъ му използваше за стрѣмена! Само следъ като тази покорна глава се вдигна и каза: „*по-добре смърть, честна нежели животъ безчестенъ*“, следъ като начена да посреща въ домъти си турчина съ брадвата, да го пресреща по пътищата и тъчините съ пушката, да му пали имотите, да му прекъсва водата на маданите (фабрики за жельзо), на водениците и пр., *само тогава турчинътъ* начена да зачита „*Ивана и Стояна*“, като хора, а не, както по-преди, — като животни. Отъ тогава българинътъ заживѣ горе-долу сносенъ човѣшки животъ и постепенно доби църковни и политически права. *И жално е, че нашите управници не знаятъ или съз забравили тази важна народна действителностъ, че отидоха въ Парижъ съ наведена, намъсто съ гордо вдигната, глава и поднесоха на блюдо на жестоките дипломати мъжническата геройска глава на к-нъ Кулчинъ.* Тѣ искаха отъ к-нъ Кулчинъ да направятъ „*коzelъ-отпущение*“, но и въ това не сполучиха. Той стана съвршено напразна жертва на страхливата безрасѣдностъ на нѣкои отъ нашите държавници.

3) Арестуване, съдъне и оправдание на бившия н-къ на щаба на I. армия генералъ Азмановъ.

Следъ като се осигури съ главата на к-нъ Кулчинъ, коалиционното правителство на *Т. Годоровъ* продължи пакостната си раголепна, унизителна и престъпна политика съ стремеж да поднесе на блюдо още глави на коравосърдечните дипломати въ Парижъ, да иска рабска милостъ за България. Втората по редъ глава, която трѣбваше да падне, бѣше оная на нашия интелигентъ и високо-родолюбивъ боенъ г-ль *Азмановъ*. *Изумителна типична проява на атавистичния и недостатъкъ — злобата и мъстъта* представя поведението на нѣкога съ бившъ офицеръ за поръчки при щаба на I. армия поручикъ *Сокеровъ* (не Ганчо Сокеровъ и не Игнатъ Сокеровъ). Споредъ писмените документи, находящи се въ дѣлото, зап. поручикъ *Сокеровъ*, изгълъненъ съ християнския духъ на любовъ и състрадание къмъ ближния, съ патриотичното чувство на българинъ, съ доблестъта на добаръ гражданинъ, пропитъ отъ дисциплината на славната българска армия; любовъ и преданостъ къмъ началника си, единъ денъ се явилъ предъ анкетната комисия, на която далъ писмени показания, какво неговиятъ началникъ на щаба, г-ль *Азмановъ*, му билъ давалъ за предаване заповѣди за строги мѣри къмъ вълнуващото се въ тила на действуващата въ Сърбия I. армия.

Анкетната комисия, подъ председателството на полк. *Личевъ* и членове к-нъ *Г. Соколовъ* и (промънянъ) държала протоколно решение, противъ г-ль *АЗМАНОВЪ* да се назначи предварително дирене.

Пол. в. следовател на комисията, поруч. *Красновски* получиль протоколното решение на анкетната комисия да начене предварително дирене по обвинението на г-ль *АЗМАНОВЪ*. На 1. II. 1919 год. повика г-ль *АЗМАНОВЪ* и го разпитва въ качество на обвиняемъ. Като свършилъ писменитъ си показания, следователъ му заявила, че, въз основа на всен-съдебния законъ, като мърка за неотклонение тръбва да биде задържането му подъ стража—на гауптвахта! Г-ль *АЗМАНОВЪ* билъ поразителъ отъ това решение. Поискалъ разрешение да се яви при В. м-ръ (въ същото здание), да му додложи за вършеното съ него. Г-нъ *Лялечевъ*, изслушалъ протеста на своя г-ль, помощникъ на главния интенданть, и го посъветвалъ да се подчини на исканията на закона, като го утешилъ, че правото му дъло нѣма да закъсне да възтържествува. Следствието ще разкрие невинността му и то ще биде прекратено. Въпрѣки ст. ст. 347—356 отъ В. съд. законъ, п. в. следователъ, поруч. *Красновски* не поискалъ, съ рапортъ, началството на г-ль *АЗМАНОВЪ* да го изпрати въ гарнизонния гауптвахта, или да го изпрати въ гауптвахта съ дежурния офицеръ, а повикалъ конвоенъ войникъ отъ караула при В. министерство, съ когото да изпрати г-ла въ гауптвахта, безъ знанието на началството на г-ль *АЗМАНОВЪ*. Последниятъ помолилъ да му се разреши да отиде у дома си, да си пригответи потребното за живѣне въ гауптвахта. Понеже било сл. пладне, помолилъ и да му се разреши да пренощува у дома си. Тръбвало г-ль *АЗМАНОВЪ* да отиде отъ В. м-во до дома си, конвоиранъ отъ въоръженъ съ пълна пушка и набученъ на нея ножъ войникъ. Излишно е да описвамъ каква е била тревогата въ дома на арестувания генералъ! До сутринта домът на генерала е билъ охраняванъ отъ воененъ караулъ. На сутринта г-ль *АЗМАНОВЪ* е билъ изтъргнатъ изъ обятията на семейството си и закаранъ въ гауптвахта. Г-жа *АЗМАНОВА* е била изпаднала въ пълно отчаяние. Известниятъ ст.-загорски богатъ търговецъ *Злати Златевъ* отишъл при м-ръ председателя, Т. Тодоровъ, и му разказалъ страшната трагедия. М-ра казалъ на *Златева* да утѣши г-жа *АЗМАНОВА*, че генералътъ не е виновенъ, но по силата на обстоятелствата тръбва да има търпѣнието, докато се изпълнятъ потрѣбните следствени формалности, следъ което дългото ще се прекрати! Г-жа *АЗМАНОВА* била успокоена. Побѣрзала да занесе въ гауптвахта на съпруга си утѣшителните думи на първия м-ръ на България, за да го успокои и зарадва! Каква била сърушителна изненадата, когато г-ль *АЗМАНОВЪ* получилъ обвинителния актъ на прокурора, съ който се иска смъртното му наказание! З. *Златевъ* отишъл при Т. Тодоровъ и поискалъ обяснение за дадената отъ него дума. Т. Тодоровъ отговорилъ, че той не билъ казвалъ подобно нѣщо. „Пъкъ и да съмъ казалъ такъвъ нѣщо, казалъ съмъ го като адвокатъ“. Съ това си непристойно поведение *Българскиятъ пръвъ министъ* падна много низко, може би до дънъ земя.

На съдебното дирене свидетелъ *Соколовъ* съзналъ грѣшката си, че не билъ получавалъ отъ г-ль *АЗМАНОВЪ* никаква престъпна

заповѣдь. Г-ла билъ оправданъ. Тръбвало е съдътъ да държи постановление за подвеждането подъ отговорност самия *Соколовъ*. Него направилъ, защото общественото мнение и безъ това бѣше потърсено отъ многото шумно заведени съдебни дѣла, които напразно само компрометираха родината и армията.

Г-ль *АЗМАНОВЪ* излѣжалъ почти 6 месеци въ затвора (1. II. — 17. VII. 1919 год.). Освенъ душевнитъ, морални и физически страдания, г-ль *АЗМАНОВЪ* пострадалъ още и материално съ около 60,000 лв. (адвокати, работа и др.).

А м-ръ председателъ, който лжееутѣшаваше, че на г-ль *АЗМАНОВЪ* „нѣма нито косъмъ да падне отъ главата“, по телефона е силенъ гълчачъ председателя на съдъ, съ думитъ: какъ съмѣте да издавате оправдателни присъди, когато *България* въ огнь гори! Мень ми тръбватъ глави, съ които да се яви въ Парижъ!

4) Арестуване на г-ла отъ пехотата *Христовъ* П. Завеждане и прекратяване на предварителното дирене..

На 1. II. 1919 год. г-льтъ е билъ повиканъ и разпитанъ отъ пол. в. следователъ въ качество на обвиняемъ за даване на строги наредждания, въ битността му комендантъ на гр. Нишъ, презъ свѣтската война. Веднага следъ това, подъ стража, е билъ изпратенъ въ IV. полицейски участъкъ. Колко били неприятно изненадани дознанието му, когато вечерта получили, по стражаръ, бележка отъ г-ла, съ която съобщавалъ да не го чакатъ да се връща, защото билъ арестуванъ въ IV. пол. участъкъ. Понеже разпитъ на свидетелите установилъ напълно неоснователността на обвинението, на 14. IV. билъ освободенъ отъ затвора подъ парична гаранция отъ 10,000 лв. Дѣлото бѣ прекратено по нѣмане виновност. Този старъ строгъ и честолюбивъ генералъ бѣ разкарванъ по многолюднѣ улици на столицата, конвоиранъ отъ стражаръ и измъжчванъ напразно въ затвора въ продължение на 2¹, м., а душевно бѣ измъжчванъ още по-дълго време, до прекратяване на дѣлото.

4) Арестуване, съдене и оправдаване на зап. г-ль *Златановъ*.

Въ първите дни на ноемврий 1919 год. г-ль *Златановъ* билъ разпитванъ отъ анкетната комисия. На 12. XI. с. г. билъ повиканъ отъ п. в. следователъ поруч. *Красновски*. Следъ като му съзналъ по-казанията, следователъ му заявила, че като мърка за неотклонение ще биде арестуването му въ Централния затворъ. Било вече 12¹/₂ ч. сл. пл. Генералътъ помолилъ да му разреши да си отиде у дома, да обѣда и да си вземе потрѣбното за живѣне въ затвора. Отъ стаята на следователя билъ конвоиранъ отъ двама стражари. На улицата чакали още четирима. Всичко шестъ души, отъ които единъ старши. Конвоиранъ отъ всичките шестъ души, отишъл у дома си. Четирима отъ стражарите останали въ двора, а двама влязли въ къщата и стояли въ трапезарията, докато насърбеното семейство обѣдало. Поръчалъ си генерала файтонъ, съ който, придруженъ отъ двама стражари, отишъл въ Централния затворъ. Билъ арестуванъ въ отдѣлна килия, на общо основание, както всички затворници. Разглеждането на дѣлото му се свършило на 20. VIII. 1920 год. Билъ напълно оправданъ. Ще каже, че билъ напразно унижаванъ и измъжчванъ въ продължение на 9¹/₂ месеци.

5) Арестуване и спасяване на зап. г-ль Протогеровъ.

Както вече бѣ казано, г-ль Протогеровъ бѣ арестуванъ на 4. XI. 1919 г., презъ времето на масовото на бивши министри и др. арестуване. Понеже въ това време генерала е билъ боленъ на легло, то е билъ прекаранъ въ Централния затворъ съ файтонъ. Самият бивш м-ръ председателъ, А. Стамболовски, билъ опредѣлилъ килията, въ която да биде поставенъ г-ль Протогеровъ. Тя била съседната до нужника нечиста стая. Пренесень е билъ въ арестанското отдѣление на Александровската болница на лечение. На 6. декемврий с. г., покойният македонски войвода *Странджата* и македонският деецъ *Дончо Арсовъ*, преоблечени въ стражарски дрехи, се явили въ болницата и поискали да имъ се даде г-ль Протогеровъ, да го карать при следователя. Неопитният надзирателъ го далъ. Какво е станало по-нататъкъ, съ генерала, никой не знае. "Поводъ за арестуването му били показанията на бившия соф. градоначалникъ *Прудкинъ*, за дѣянія въ Моравско. Сжинската причина е, дето г-ль Протогеровъ, въ качеството му на главнокомандуващъ отбраната на София, на 29. ноемврий—1. декемврий съкуши нападателите на София „бълшевики“ и спаси отъ погромъ столицата.

6) Арестуване, съдение и осъждане бившия м-ръ на войната г-ль лейтенантъ Найденовъ.

Видѣхме, че г-ль Найденовъ бѣ арестуванъ екстено, както всички бивши министри отъ Радославовия кабинетъ и др., на 4. XI. 1919 год. Както колегите си, бѣ арестуванъ въ затвора на V. полицейски участъкъ. Разглеждане дѣлото на бившите министри се свърши на 31. III. 1923 год. Както всичките бивши министри, така и той, споредъ закона за съдение и наказание на виновниците за народната катастрофа, бѣ осъденъ на тъмниченъ затворъ, лишение отъ граждански и политически права и солидарно заплащане разносите по войната! Заедно съ всички осъдени, бѣ освободенъ следъ 9. юни 1923 год. Ще каже, че бѣ измъжванъ въ затвора въ продължение на 3 год. и 7 месеци.

7) Арестуване, съдение и осъждане на бившия главнокомандуващъ зап. г-ль лейтенантъ Жековъ.

Въ числото на лицата, които, споредъ „Закона за съдение и наказание на виновниците за народната катастрофа“, влизаше и бившият главнокомандуващъ българскиятъ въоръженъ сили г-ль лейтенантъ *Жековъ*. Пробива на *Добро-поле* и последвалите го събития завариха г-ла на лъчение въ чужбина. Едва съобщенията между Европа и България били възстановени, когато, въ началото на 1919 год., г-ль *Жековъ*, милеющъ за родината си, тръгналъ да се върне въ България, за да ѝ биде полезенъ, ако това му биде възможно. Но на ромънското пристанище *Оршова*, билъ спрѣнъ отъ съглашенските власти. Запитали правителството да го пуснатъ ли да пътува за България. Правителството отговорило, че, понеже билъ „германофилъ милитантъ“, билъ опасенъ за вътрешния редъ на държавата, за това да не се пропуска. Билъ върнатъ, придруженъ отъ френски офицеръ до *Виена*. Когато, въ послѣдствие, правителството взе решение да съди виновниците за народната катастрофа, г-ль

Жековъ бѣ въ странство. Тогава правителството се обѣрнало къмъ френския въ България комисаръ, съ молба, да нареди да се докара г-ль *Жековъ* въ България. То обѣщавало, че ще вземе мѣрки г-ла да биде обезвреденъ за вътрешния редъ въ страната. Френскиятъ власти отговорили, че единъ путь правителството го било наимирало за опасенъ и го е върнало, то сега не може да се заеме съ търсенето и докарването му.

Когато г-ль *Жековъ* узналъ, че билъ назначенъ държавенъ съдъ за съдение на обвиняемите за народната катастрофа и че и той билъ въ числото на подсѫдимите, веднага тръгналъ за България да се яви предъ съда. Това си решение той бѣ съобщилъ телеграфически на съда. Този кавалерски жестъ извика ентузиазъмъ въ народа, особено въ онеправданото и подозирало офицерство на армията. Това бѣше голъма гордостъ за него. Г-ла пристигналъ въ Русе на 14. IX. 1920 год. На пристанището билъ посрещнатъ отъ приставъ съ стражари. Билъ поканенъ на обѣдъ въ дома на н-ка на инспекционната областъ г-ль *Киселовъ*. Приставътъ съ стражарите го конвоиралъ до дома на г-ль *Киселовъ*. Приставътъ се билъ даже настанилъ на трапезата при генералитъ! На другия денъ приставътъ съ стражарите конвоирали г-ла въ жалѣзнницата до София. Приставътъ билъ всичкото време до генерала. На 15. г-ль *Жековъ* пристигналъ въ София и отишъл право въ Славянската Беседа, където заседаваше Държавния съдъ. Представилъ се предъ съда. Било му разрешено следъ пладне да посети дома си, следъ което билъ закаранъ въ V. пол. участъкъ, при бившите м-ри. Съ присъда отъ 31. III. 1923 год., билъ осъденъ на 10 год. тъмниченъ затворъ съ лишение за винаги отъ граждански и политически права и солидарно заплащане на разноските по войната 32 милиарда. Бѣ освободенъ следъ събитията на 9. юни 1923 год. Ще каже, че бившиятъ български главнокомандуващъ страда въ затвора въ продължение на 2 год. 8 мес. и половина.

8) Арестуване, съдение и оправдаване на бившия н-къ на 10. д-я и н-къ щаба на дейст. армия г-ль Бурмовъ.

При разследването въ Пловдивъ на нѣкакво си престъпление, извършено въ източна Македония, случайно се били изнесли следи отъ друго престъпление. Следователът държалъ постановление за привличане подъ отговорност бившия н-къ на 10. п. дивизия по чл. 40. отъ закона за съдение и наказание виновниците и пр., генералъ *Бурмовъ*. Дошелъ следователъ въ София, съмъ показвания отъ генерала и се върналъ въ Пловдивъ. Следъ нѣколко дена н-ка на Военно-съдебната част получила телеграма отъ следователя да нареди да се арестува зап. г-ль *Бурмовъ* и изпрати въ Пловдивъ. Това е било въроятно презъ 1921 год. Изпратенъ е билъ подъ стража въ Пловдивъ и арестуванъ въ окръжния затворъ. Следъ една година Пловдивскиятъ п. в. съдъ разгледа дѣлото. Установило се, че не въ участъка на 10., а въ оня на турската д-я било извършено нападане и маловаженъ обиръ на частенъ имотъ. Г-ль *Бурмовъ*, следъ единогодишни страдания въ затвора, билъ оправданъ! Отъ душевнитъ, морални и физически страдания, здравето на този младъ, жизнерадостенъ нашъ генералъ е чувствително повредено.

III. Арестуване, съдение и оправдание на бившия началникъ на Сборната п.. дивизия зап. генералъ-лейтенантъ Кантарджиевъ.

1.) **Военна кариера:** на 20.IV. 1878 год. бѣхъ взетъ като новобранецъ отъ 1. редовенъ наборъ и назначенъ на служба въ 1. п. Софийска дружина. На 9. априлъ 1880 год. бидохъ уволненъ въ запаса на армията въ чинъ фелдфебель. Презъ 1882 год. постъпихъ въ В. на Н. В. училище. На 30.VIII. 1883 год. бѣхъ произведенъ отъ фелдфебель-юнкеръ въ чинъ подпоручикъ и назначенъ на служба въ сѫщата, 1. п. Соф. дружина. Презъ 1885 год. взѣхъ участие въ С. Б. война, като к-ръ на 14. рота отъ 1. Соф. п. Участвувахъ въ сражението при *Сливница*, *Гургулятъ* и *Пиротъ*. Получихъ ордена "за храбростъ" IV. ст. Презъ 1890 год. постъпихъ въ Брюкселската академия на Генералния шабъ. Свършихъ курса презъ 1893 год.

Веднага следъ върщането отъ академията, бѣхъ назначенъ за ст. адютантъ на З. п. Балканска д-я, въ гр. *Сливенъ*. Презъ февруари 1897 год. бѣхъ назначенъ за н-къ на щаба на 5. п. Дунавска д-я и преведенъ въ ген. щабъ. Презъ 1898 год. бѣхъ назначенъ за н-къ на секция при м-вото на Войната и преподавателъ въ В. на Н. В. уч., по В. география и В. администрация. Презъ 1901 г. бѣхъ назначенъ за командиръ на 16. п. Ловчански п., въ гр. *Враца*. На 1.I. 1904 год. — назначенъ за к-ръ на 1. бригада отъ 9. п. Пловдивска д-я, въ гр. *Пловдивъ*. Презъ май 1905 год. — назначенъ за н-къ щаба на 2. п. Тракийска д-я въ гр. *Пловдивъ*. Бѣхъ произведенъ: подпоруч. на 30.VIII. 1884 год., поручикъ 30.VIII. 1886 год., к-нъ 1.I. 1890 год., майоръ на 1.I. 1894 год.; подполков. 1.I. 1899 год.; полковникъ 2.VIII. 1903 год.

До назначаването ми за н-къ на щаба на 2. п. Тракийска д-я, въ *Пловдивъ*, може смело да се кажа, че *военната ми кариера отъ младъ войникъ до полковникъ отъ ген. щабъ бѣше безъ спънка блѣстяща*. Следъ назначението ми за н-къ щаба на 2. п. Тр. д-я бѣзъ ми бѣлскава кариера бѣ спрѣна и помрачена. Н-къ на д-ята бѣше г-ль *Ивановъ Н.* Съ него служихме, както го изискала науката *Военно Изкуство*: въ пълно разбиране и съгласие. Допълвахме се единъ други.

Презъ 1907 год. г-ль *Ивановъ*, заслужено бѣ повишенъ въ длѣжността н-къ на 2. инспекционна областъ. За н-къ на д-ята бѣ назначенъ полковника отъ ген. щабъ *Фичевъ*. Той, следствие го-голъмата си омраза къмъ г-ль *Ивановъ*, намрази и менъ. Въ началото на 1908 год. длѣжността к-ръ на 1. бригада отъ д-ята, въ *Пловдивъ*, стана вакантна. Г-ль *Фичевъ* направи постъпка на нея да бѣде преведенъ к-ра на 2. бригада, отъ *Пазарджикъ*, а менъ назначиха за такъвъ въ този градъ. По този начинъ той се отърва отъ менъ не само отъ щаба си, но и отъ града. При раздѣлата ни, той каза: „*Пращамъ Ви въ Пазарджикъ да поправите тактическата подготовка на 2. бригада!*“

Вписане въ буква Б: Още сѫщата година, по негова атестация, висшия воененъ съветъ, ме класира по списъка за авансирането въ буква *Б*, т. е. не способенъ за по-горна длѣжностъ! Помое искане, бѣхъ преведенъ за к-ръ на 1. бригада отъ 6. п. *Бдинска д-я*, въ гр. *Бдинъ* (д-врий 1909 год.).

Нанесениятъ ми мораленъ ударъ бѣше сърушителенъ. Но, *основайки се на правото и способността си и уповайки се на Оня, който забавя, но никога не забравя, намѣрихъ доста-тъчно сили въ себе си да представя на тежкия ударъ потрѣбната съпротива да не бѣда смачканъ.* Азъ твърдо решихъ да работя постоянно, неуморно и упорито, за да докажа извършената надъ менъ неправда — да победя злото! Въ това решение бѣскаво сполучихъ.

Не пожалихъ никакъвъ трудъ и вложихъ всичките си знания и опитъ да пригответя бригадата си за печелене на победа. Презъ Балканската (1912) и съюзнишката (1913 год.) войни, на чело на бригадата си и винаги близко до веригите, печелихъ само победи: *Люле Бургасъ* (16.10.), *Тюркъ-Бей* (17 сѫщи) и пр. Бригадата ми бѣ станала прочута, като постоянно победоносна. По причина на това й прозвище тя бѣ искана отъ покойния г-ль *Тошевъ* да влѣзе въ състава на войските му при второто настѫпване (мартъ 1913 г.) срещу *Чаталджа*. Тя бѣ пратена на подкрепа на IV. армия (юний 1913 г.). Ком. армията г-ль *Ковачевъ*, съ особно довѣrie, й възложи твърде важна бойна задача.

Получаване д-я и генералски чинъ. Проявенитѣ отъ менъ ценни бойни качества презъ войната, дадоха право на бившия м-ръ на войната, интелигентния достоенъ полководецъ *генералъ Бояджиевъ* да бламира несправедливото решение на висшия воененъ съветъ, да стѫпче подъ победоноснитѣ си крака списъка съ буквата *Б*, да ме назначи на високата длѣжностъ — н-къ на б. п. *Дунавска д-я* (15.X. 1913 г.) и да ми даде най-високия чинъ — *генералъ* (14.II. 1914). *Правдата* възтържествува само за късъ време, за да бѣде на ново още по-грубо потъпкана. Презъ 1914 год. г-ль *Фичевъ* бѣ назначенъ за м-ръ на войната. Веднага (о-врий 1914 год.) ме уволниха въ запаса на армията. Съ това се тури точка на бѣлскавата ми военна кариера. Трѣбаше презъ свѣтовната война да начена сѫщата отъ начало. Следъ мобилизацията на армията за участие въ свѣтовната война бѣхъ назначенъ на длѣжностите началникъ: на тиловото управление на III. армия (*Търново*), на *Видинския*, на *Варненския* укрепени пунктове и на Сборната п. дивизия. Въ книгите ми „*Варна—Баладжа—Добринъ*“, „*Добринъ—Кобадинъ—Кюстенджа*“ и „*Българската армия въ Ромжия и на Сереть*“, опи-сахъ дѣйността си по моралния духъ на воинството и гражданството, както и постигнатите блѣстящи резултати презъ войната: на *границата*, ж. п. *мостъ при с. Н. Ботево*, с. *Баладжа*, *Добринъ*, *Кобадинъ*, *Кюстенджа*, *Бабадагъ*, *Тулча*, *Исакча* и на *Сереть*.

Устроеното ми отъ вѣрнитѣ ми и любящици ме подчинени и отъ родолюбивитѣ охридчани честуване четиридесетъ годишна военна служба бѣ единъ отъ най-важните епизоди въ живота ми. Тежките унижения и оскуребления презъ време на заложничеството пренесохъ съ утешението и съзнанието, че това търпя за благото на родината и народа си.

Когато бидохъ, зачисленъ въ запаса на армията, счетохъ, че въждаленото ми желание, да взема участие въ свѣтовната война, е изпълнено. Азъ вече можехъ спокойно да видя очи къмъ небето и да кажа: Благодеря ти Справедливи Отче, че изпълни желанието ми, да взема участие въ най-великата въ исто-

рията война, че ме дари съ блъскави победи, че азъ единственъ отъ запаснитъ генерали останахъ като н-къ на дивизия до свършака на войната, че направи правдата да въздържествува надъ неправдата! Сега можешъ вече да ме приберешъ тамъ горе, на небето! Но азъ чухъ нѣкакъ си гръмливъ повелителенъ гласъ, който каза: Не, ти още не си свършилъ всичко за България и армията й, които ти така страстно обичашъ! Ти тръбва да опишешъ бойнитъ дѣла на юнаците си, които води на славни победи, нѣкога отъ които останаха на полето на честта! Това описание ще биде завета ти за иднитъ поколъния, да имъ служи за поука, какъ да изпълняватъ дѣла си спрямо родината, какъ се подготвятъ подчиненитъ за победи на война. Ти тръбва убедително да докажешъ, че, както всѣкъде въ живота, така и въ военната служба, всѣкога, въ края на краишата правдата и честния трудъ въздържествуватъ надъ неправдата, злобата и завистта!

2.) Завеждане на следственото дѣло:

а) **Завистници и пакостници.** Добришката епопея, разкъсването на коня ми отъ фугасна граната, раняването ми въ редоветъ на бойнитъ вериги, направенитъ ми небивали почести отъ Варненските патриотични граждани бѣха епохални събития въ войната ни въ Добруджа. Дадено ми бѣше прозвището „Добруджански герой“. Ония които ми бѣха поставили въ позорната буква *B*, бидоха благомирани — провалъни. Тѣ съ тѣхнитъ кабинетни военни способности бѣха бракувани по военното дѣло — дори неудостоени съ мобилизационно назначение. Тѣ бидоха оставени между старите баби да приказватъ приказки на децата, въ София! Ние бѣхме между главните дейци на важенъ боенъ фронтъ.

Когато, на 23.VIII. 1917. год., сл. пл., на Сереть, се върнахъ отъ позицията, следъ опустошителния барабаненъ огънь, развълнуванъ, опрашени и окървавенъ, прокурорътъ на девизионния полеви воененъ съдъ, капитанъ Гроздановъ, посрещна ме, възмутенъ, съ думитъ: „Господинъ Генералъ, Вашитъ заслуги къмъ отечеството и Вашата бойна слава сѫ обезумили, побѣснили и полутили отъ завист и злоба Вашитъ врагове! За да Ви попречатъ на Вашитъ по-нататъшни бойни действия и бойна прослава, завели сѫ срещу Васъ следствено дѣло. Получихъ въпросенъ листъ отъ София, по делегация, да наредя да се снематъ отъ Васъ показания, въ качество на обвиняемъ, за обида и клевета, чрезъ печата, бившиятъ Ви началници, генералитъ Теневъ и Фичевъ.“

Бѣше вече късно да гася това, че не гасне! Неправдата е била тичала да изпревари правдата отъ Добричъ дори до Сереть! Настигна я, когато бѣше вече късно! Момента на трагедията, въ която играехъ главната роля, бѣше до такава степенъ величественъ, щото съобщената ми вѣсть отъ прокурора ми се видѣ за смѣшна. Отговорихъ: „Моля, съставете подходящия отговоръ, въ смисъль, че дѣлото е незаконно заведено, за което не мога да давамъ показания?“ Прокурорътъ бѣ написалъ следния отговоръ: „На зададенитъ ми въпроси не мога да отговоря, защото заведеното противъ менъ дѣло не е споредъ п. 4. на ст. 434. отъ Военно Съдебни законъ, отдѣлъ I. (Генералитъ се давать подъ съ високия

чайши указъ). Азъ съмъ назначенъ за н-къ на 5. п. Дунавска д-я на 15.X. 1913 год., а съмъ произведенъ генералъ на 14.II. 1914 год.

Освенъ това, книгата ми: „1-а бригада отъ 6. п. Бдинска дивизия въ освободителната война“ и пр. съмъ печаталь като запасенъ генералъ. Следователно обвиненията ми по нея не сѫ отъ компетентността на военните съдилища, а — на гражданския такива“.

Дължимъ да не оставимъ читателя въ догадки за тази чудовищна постъпка:

Следъ Балканската война, по непреследването турцитъ следъ Люле-Бургасъ, имаше литературна полемика. Въ нея бившиятъ к-ръ на II, бригада отъ 6. п. Бд. д-я, полк. Паковъ, въ брой 1466 на в. Балканска Трибуна, писа:

„Много още благоприятни случаи този генералъ (Теневъ) пропустна, но, споредъ настъ, тежестъта на тѣзи отговорности всецѣло пада върху досегашната система и начини по избора и назначението на тайни пълни съ отговорности и отъ голѣмо значение високи постове, които могатъ да иматъ съдбоносно значение за страната при единъ несполучливъ изборъ. Дано, за въ бѫда, изборитъ за тайни началници ставать по на други начала, като *тихичките и мъчаливите се оставятъ на служба по канцеларии*“.

(к. н.)

На стр. 186. отъ книгата ми „1. Бригада, отъ 6. п. Бдинска д-я“ и пр. съмъ писалъ: „Къмъ изказаното отъ полк. Паковъ мнение ние ще прибавимъ само: жално е, че тия лица (г-литъ Фичевъ и Теневъ) въ сегашнитъ съдбоносни за отечеството времена заематъ първите постове въ армията (В. м-ръ и н-къ щаба) и, недай Боже, въ случай на една бѫда война, тѣхната заблудена теория, тѣхната природна страхливостъ, тѣхния страхъ отъ отговорностъ могатъ да бѫдатъ фатални за България, както единъ пѣтъ тѣхни бѣше вече такива“!

б) **Сияната звезда.** Най-после, презъ затъмнения за менъ хоризонтъ отъ катастрофата на родината, отъ тежкото унизително заложничество, отъ голѣмия мораленъ упадъкъ на народа, отъ безумното разнебитване на любимата ни армия, отъ мъжнотията на бедния ми частенъ животъ, неочаквано за менъ блъсна сияната звезда. Н. В. Царь Борисъ бѣ благоволилъ да заповѣда да се издаде следната заповѣдъ по В. Ведомство подъ № 31, отъ 22.I. 1919 г., която гласи:

„Обявявамъ по В. В., че Н. В. благоволи да награди бившия началникъ на Сборната девизия, Генерал-Лейтенантъ Кантарджиевъ Тодоръ за показанитъ отъ него голѣми заслуги и бойни отличия презъ всичкото време на действията на дивизията на южния фронтъ¹⁾ съ Народния Орденъ за Военна Заслуга I. степенъ съ военно отличие. Министъръ на Войната Андрея Лячевъ.“

Тази щедра царска милостъ въ най-тежкото за менъ време въ живота стопли сърцето ми, възвеличи душата ми и ме утвърди още повече въ желанието и стремежа къмъ умственъ и физически трудъ за благото на родината. Но това високо отличие увеличи враговетъ ми и озлоби старитъ ми такива.

1) За действията въ Добруджа бѣхъ вече награденъ съ ордена „За храбростъ“ III. ст. I. класъ.

Всъки, който има особни успѣхи въ живота, има по-малко възпитатели, а — повече зависици! Нашите особни успѣхи въ воената картира, особено през време на Балканската и Съевствената войни, най-вече за славата при Добрич, ни създадоха както почитатели, така сѫщо и нови врагове. Нашите почитатели сѫ изобщо Добруджанци и Варненци особно Добричани. Новите ни врагове бѣха и сѫщо тия, които бѣха злокобно предсказали, на всѣкожде и далеко разтърбили, „страшната легенда“, че българският войникъ нѣма да се бие срещу освободителите си, а ще ги посрещне съ открытия обятия, съ вика „ура“! Както вече видѣхме (Сереть) първи минаха въ нападателно положение старите врагове. След тѣхъ — новите.

в) Предъ анкетната комисия и при полевия воененъ следователъ.

На 24.VI. 1919 год. бѣхъ повиканъ отъ следствената комисия. Председателя й полковникъ Личевъ, ми каза, че противъ менъ било изпратено частно писмо до м-ра на Правосъдието, препратено на комисията, чрезъ м-ра на войната. Обвиняванъ съмъ биль въ даване заповѣди за извършване жестокости надъ руски пленици. Викаль ме биль да дамъ показания по въпроса.

На 13.XI. 1919 год., бѣхъ повиканъ отъ полевия воененъ следователъ при Соф. в. сѫдъ, капитанъ Коларовъ, да бѫда разпитанъ въ качество на обвиняемъ по дѣлото. К-на ме прие извѣнредно много любезно и съчувственно. Каза, че презъ време на добруджанските боеве била на южния фронтъ. Като били чели за моите подвиги, въобразявали си ме били като нѣкой легендаренъ герой. Такава е сѫдбата на победения, каза той! Ако бѣхме победители, навѣрно, на Ваше име щѣше да има нѣкой населенъ пунктъ, нѣкоя гора или нѣкоя улица. Сега, следъ толкова дѣлга полезна служба на Царя и отечеството, трѣбва да бѫдете измѣжвани да бѫдете разпитвани и пр. Но, не се беспокойте, г-нъ Г-ль, ще прекарате и това! Споредъ него, особни обвинения нѣмало.

До като следователя да прочете показанията ми, азъ преглеждахъ образувалото се срещу менъ следствено дѣло. То начева съ писмо адресирано до м-ра на правосъдието отъ нѣкой си A. Georgievъ, отъ Враца. Написано е доста безграмотно и на прости листъ хартия. Не си е даль адреса, за което има видъ на анонимно писмо.

Споредъ постановлението на анкетната комисия №8. отъ 28.VI. 1919 год. обвинявамъ се по ст. ст. 174 отъ В. н. зак. (превишението на властъ), престъпление наказуемо по ст. 265 отъ В. наказ. законъ (тъмничень затворъ 5 год.). А по гражд. наказателенъ законъ — по ст. 247, алинея II — смърть.

Споредъ чл. чл. 219 и 221 отъ закона за угловното сѫдопроизводство трѣбва да бѫде задържанъ подъ стража.

г) Критичнитъ за свободата ми дни.

Не помня въ живота си денъ, въ който да съмъ се намиралъ така безпомощенъ въ толкова голѣма опасност отъ деня 15. ноември 1919 год. — Сѫбота. Около 9 ч. пр. пл., ме повика отъ дома разсилния на полевия в. следователъ, да се ява при последния. За варихъ следователя много сериозенъ и замисленъ. Начена, съ на-

скърбено лице, предисловието, че, съ болка на сърцето, билъ принуденъ да ми съобщи, една голѣма неприятност, какво отъ три дена билъ въ борба съ себе си и най-после, подългъ, билъ решилъ да вземе законната мѣрка за неотклонението ми. Азъ отговорихъ, че ще направимъ, както това е вече направено съ г-лъ Христовъ и др. — ще дамъ парична гаранция. Следователя ми прочете статиите на гражданското сѫдопроизводство, споредъ които трѣбва не-пременно да бѫда арестуванъ. Състави ми личния листъ и ми поднесе да подпиша постановлението за арестуване, което щѣль билъ веднага да изпрати на градоначалника, за да го приведе въ изпълнение. Прокуроръ при Соф. п. в. сѫдъ, майоръ Тумпировъ В., даде тълкуване, че предварителното дирене не трѣбвало да се води по „Гражданското угловно сѫдопроизводство, а — по военно-сѫдебния законъ, който не изисква неотменно арестъ, като мѣрка за неотклонение. Следователъ каза, че единъ путь се намѣсва началството му, той е спокоенъ, че единъ денъ нѣма да го държатъ „за ухото“. Състави ново постановление, споредъ което за мѣрка на неотклонение приема парична гаранция 10.000 лв. Представихъ сумата веднага и страшната опасност се избѣгна. Азъ останахъ на свобода.

Сега-тогисъ се срещахме съ следователя изъ града. На въпросите ми, какъ отива следствието, всѣкога отговаряше, че получаванието показания на свидетелите отъ провинцията били все въ моя полза и завършавше: „и отъ това дѣло нѣма нищо да излѣзе!“ Отъ тия думи азъ бѣхъ съвършено успокоенъ. Увѣренъ бѣхъ, че следователя ще представи дѣлото на прокурора съ заключение да бѫде прекратено.

На 8.XII. 1920 год. пол. в. следователъ, к-нъ Коларовъ, ми каза, че го били мѣстими въ Пловдивъ, за което билъ сдавалъ длѣжността си на замѣстника си, поруч. Апостоловъ. Повъръща ми гаранцията, защото била незаконна мѣрка. Неможаль билъ да я предаде на замѣстника си. Като му казахъ, че къмъ дѣлото по въпроса има протоколъ, отговори, че, нито гаранцията, нито протокола били прилагани къмъ дѣлото. За него били имали частенъ характеръ — *ограждане отъ отговорност предъ началството*. Като узнахъ отъ него, че прокурора м-ръ Тумпировъ билъ уволненъ въ запаса на армията, разбрахъ сѫщността на работата. Сѫщия денъ случайно срещнахъ замѣстника на глав. в. прокуроръ, подполк. Стояновъ Б. Като му разказахъ постъпката на к-нъ Коларовъ, каза, унищожението на протокола отъ к-нъ Коларовъ била „момчешка работа“. Азъ я опредѣлямъ за *недостойнна и престъпна*!

На 16. XI. 1921 г. бѣхъ повиканъ да се ява на 17. при 7. пол. в. следователъ, пасажъ Св. Никола № 10, сега хотелъ Нова-Македония, поручикъ Захариевъ, отъ с. Горна-Баня. Поруч. Апостоловъ билъ уволненъ. Младиятъ поручикъ ме прие на видъ любезно и ми съобщи, че следственото ми дѣло било вече свършено. Викаль ме билъ да ми го предави, да го прочета, да кажа желая ли да бѫде попълнено съ нѣщо, следъ което щѣль билъ да го представи на прокурора на заключение. Съобщи ми, че спрямо менъ не била взета законната мѣрка за неотклонение — задържане подъ стража. Трѣбвало да се вземе. Това падна като гръмъ отъ ясно небе на главата ми. Сега, освенъ моралния ударъ, нанася ми се и материа-

лень. Едва преди два месеца, съ взети отъ банката пари подъ лихва, бѣхъ купилъ три садовски крави, съ които обзаведохъ малко стопанство въ градината си. Съ моето арестуване стопанството се разнебитваше. Нѣма кой да се грижи за него! На 18. свѣршихъ четенето на дѣлото. На 19., 20., 21. и 22. писахъ възраженията си.

д) *Последния денъ на свобода.*

На 23., срѣда, около 9 ч. пр. пл., занесохъ показанията си на следователя. Последниятъ ми подаде да подпиша постановленето за вземане мѣрка за неотклонение—задържане подъ стража. Следъ това щѣль биль да ме изпрати въ Централния затворъ! Поискахъ да отида при адвоката си г-нъ В. Тумпаратъ, да донеса жалбата си до пол. в. сѫдъ противъ взетата мѣрка, за което се бѣхме уговорили съ следователя. Не се съгласи. Тогава, възмутенъ отъ постъпката, тръгнахъ да излизамъ! Каза, че ще ми прати стражаръ въ дома. Отговорихъ: „Изпратете!“ и излѣзохъ. Тумпаратъ ми даде жалбата въ чернова форма. Каза, че въ „Ломска гостилиница“ било имало преписвачъ на машина, който щѣль биль да я препише много бѣрзо. Огидохъ въ гостиницата. До като чакахъ да се препише, написахъ писмо на жена си, че ще бѣда задържанъ, за което да ми приготви потребното за живѣене въ затвора. Вечерта, на отиване въ затвора, ще мина съ файтона до го взема. Преписването на жалбата бѣ цѣла история. Следъ това подписахъ фаталното постановление „за задържане подъ стража“. Трагедията начена. Номерира се и се пакетира постановленето. Повика се приготвения отъ порано полицейски стражаръ и му се връжи пакета. Дойде на вратата още и конвоенъ войникъ, въоръженъ съ напълнена пушка и набученъ на нея ножъ! Ще ме карать двамата, точно така, както карать убийците, разбойниците и апашите: единъ ще върви предъ, а другия следъ менъ! Тази унизителна мѣрка на следователя ме възмути и докара до състояние почти на самозабрава. Малко още трѣбваше, трагедията да се свърши въ канцеларията на следователя. Азъ силно протестирахъ за тази ненужна, строга, жестока, компрометираща генералския ми чинъ и човѣшкото достоинство мѣрка. Заявихъ решително, че нѣма да тръгна съ такава строга стражар! Следовательтъ, следъ дѣлги увещания, бѣ принуденъ да се съгласи да тръгна само съ войника.

Напуснахъ, възмутенъ и разяренъ, проклетата стая на кораво-сърдечния следователъ. Прекрачихъ прага и ето ме конвоиранъ затворникъ. Въ тъмния коридоръ се чуха тежки ритмични стъпки на старъ, заслужилъ на родината, генералъ! Сѫщо такива стъпки, съ каквито крачехъ при *Добричъ*, когато поздравявахъ юнаците си съ славната победа надъ руси и ромжни! Сѫщите стъпки, съ които, въ триумфалната среща, слезохъ отъ автомобила и отидохъ, окиченъ отъ славни венци и шарени ароматни китки, въ цѣрквата на гр. *Тулча*. Сѫщите, съ които обикаляхъ войските си, наредени за парадъ въ *Браила*. Стъпките, съ които обикалахъ, като победител, стапти на двореца *Котрочени* въ *Букурещъ*. Сѫщите, съ които отивахъ на възпитателните народни увеселения въ Самуиловата крепостъ, въ *Охридъ* славни. Стъпките, съ които се катерѣхъ по македонските и албански планини да посетя юнаците си по позициите. Съ

тази разлика, че тамъ крачехъ като славенъ боенъ началникъ, следванъ отъ почитащи ме подчинени и вълнуванъ отъ благото на родината и грижитъ за подчинените си, а въ нещастия този случай крачехъ не азъ, а—това правеха инстинктивно калените презъ 40-годишна военна служба желѣзни крака. Захрущелелятъ вратъ държеше побелѣлата, многопретеглила глава права, а военниятъ духъ, безъ да бѣде упадналъ, бѣ забуленъ отъ ядъ и възмущение за вършената надъ менъ неправда! Слизамъ по мръсните каменни стъклала, съ проклетии къмъ този зълъ воененъ следователъ.

Въ 7 ч. сл. пл. излизахме изъ пасажъ Св. Никола. На електрическата светлина привличахме вниманието на многобройната публика. На ул. Мария Луиза стои празнъ файтона.

е) *Право въ тюремто.*

Доближавамъ файтона и казвамъ: — „Карай въ улица Царь Самуилъ № 1“ и се качвамъ.

— *Право въ тюремто че карашъ, чу ли!* — се провикна гнѣвно наемния войникъ и се качи въ файтона на седалището предъ менъ! — Добре! Карай въ централния затворъ!

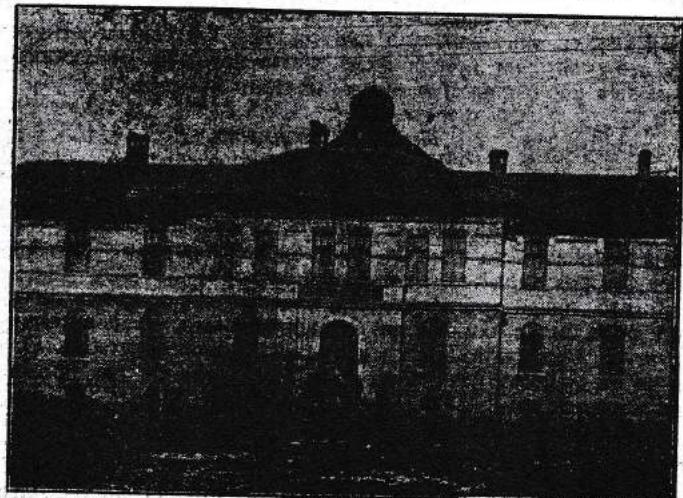
Когато, преди тръгването отъ следователя, поискахъ да говоря по телефона съ помощника на градоначалника, следовательтъ ми каза, че мога съ файтона да мина край градоначалството. Отговорихъ, че съ файтона искамъ да мина край дома си (на противната страна на града), за да си взема пригответия багажъ за затвора. Той не каза нищо. Нѣма никакво съмнение, че следовательтъ е далъ строга заповѣдь на войника, да не позволява да мина край дома си. Ето защо, азъ не възразихъ нищо на войника, когато извика *„право въ тюремто че карашъ, чу ли!“* Изпѣщия камшика, конетъ скокнаха и ни потеглиха презъ ул. Ломска, Пиротска и др. *„право къмъ тюремто!“* Като излѣзохъ изъ стаята на следователя и тръгнахъ по тъмния тѣсън коридоръ, пристори ми се, че небето падна върху главата ми. Почуствувахъ се въ ролята на Викторъ Юговия герой *„Жанъ Валжанъ!“* По слабоосветлените кални улици въ пълните ми съ кръвь очи хората ми се мѣркаха като на кинематографското платно! Съкашъ зданията се движеха, а азъ бѣхъ вкамененъ. Кръвъта бѣ буйно бликнала въ главата ми. Отъ очите ми искри хвъркаха, коситъ ми бѣха настърхнали и по гърба ми мравки пълзѣха. Азъ не приличахъ вече на човѣкъ, а — на страшно чудовище! Всѣки отъ виновниците за нещастието ми, който би се мѣрналъ предъ очите ми, бихъ го разкъжалъ съ зѣби и стѫпка съ краката си! А този нещастиенъ, които извика: *„право въ тюремто че карашъ, разбра ли!“*, който сѣдеше предъ менъ, държащъ напълнената си пушка съ набученъ ножъ, не бѣ виновенъ! Той изпълняваше дадена ми заповѣдь.

На минута се пренесохъ въ веригата на 4. рота отъ 4. маршевъ полкъ въ боя при с. *Карали* (Добруджа). Съжалихъ много, защо куршумътъ, който пречули кокала на дѣсницата ми, не се бѣ отклонилъ на 30 см. въ дѣсно, да пробие мускула на живота, на страститъ и на съмъртвата! Тогава нѣмаше да бѣда позоренъ отъ безсъвестни зависици и зли следователи. Вѣроятно щѣхъ да се намирамъ на почетно място въ най-добре уреденото българско

гробище въ Добричъ—българския Ерусалимъ! Но, било писано чашата да изпия до край! Такава била волята на Всевишния, Всеблагия, да ме подложи на тежки изпитания, следъ което още по-вече да ме възвиси!

4) Въ затвора:

a) История и кратко описание на Централния затворъ.

Следъ нѣколко кръшкания изъ полумрачни кални улици, файтонъ спрѣ предъ грамадно здание. Надъ голѣмата решетчата врата на електрическата свѣтлина съ трѣпки по тѣлото прочетохъ надписа, съ едри черни букви: „Централенъ затворъ“. Предъ вратата се разхождаше въоръженъ съ пушка часови. Отъ вѫтрешната страна на вратата стоеше едриятъ вратарь, облѣченъ въ тѣмно сивъ шинель и такава фуражка. Като ни видѣ, отвори вратата. Влѣзохъ следванъ отъ войника. Азъ бѣхъ вече въ затвора: въ ада, въ който, по думитѣ на затворниците много лесно се влиза, но извѣредно мъжно се излизал.

Централниятъ затворъ е грамадно масивно здание, построено на северната страна на гр. София. Строено е презъ 1904—1911 г. Построено е по плана на западноевропейските поправителни заведения. Назначението му е било да прибира осъденитѣ на дълги срокове криминални престъпници и да имъ действува поправително. Въ него да влизатъ престъпници, а да излизатъ поправени, добри граждани. Планът на затвора е кръстообразно здание. Четиритъ крила начеватъ отъ общирнѣтъ централенъ коридоръ, нареченъ отъ затворниците „колелото“. Последното е покрито съ грамаденъ куполъ (кубе) съ прозорци. Всѣки етажъ на колелото е опасанъ съ широкъ коридоръ съ желѣзни перила. Южното, източното и западното крила сѫ построени. Северното още не е направено. Зданието

е обиколено отъ петметрова дебела каменна стена. На четиритѣ южни има по една куличка, въ която пази часови. Между южното и източното крило сѫ разположени домакинските постройки и женското отдѣление.

На всѣки отъ тритѣ етажи на всѣко крило има по 40 стаи или $3 \times 40 = 120$ стаи въ всѣко крило. Въ дветѣ затворнически крила има $2 \times 120 = 240$ стаи. На всѣки етажъ въ всѣко крило има по единъ нужникъ отъ по две отдѣления. Или на 40 стаи, съ около 160 души затворници — по единъ нуждникъ. При нуждниците има по една чешма. Пространството между южното и западното крила се нарича „малката градина“ (дворъ). Онова между източното и западното крила — „голѣмата градина“ (дворъ). Първата служи за разходка на „политическите“ затворници, а втората — на другите такива. Въ южното крило сѫ разположени административните постройки (канцеларии, спални и др.) и „политическото отдѣление“. Долниятъ етажъ (подземниятъ) на цѣлятъ затворъ служи за работилници, баня, карцери и др. Другите три етажа сѫ разпределени на малки (2×4 м.) килийки, които служатъ за затваряне (жилища) на затворниците. Подътъ е циментиранъ бетонъ, стенните сѫ тухлени, малките прозорчета сѫ високо къмъ тавана, за да не може да се вижда презъ тѣхъ на вънъ. Тѣ сѫ препречени съ здрави желѣзни решетки. Вратата е отъ масивно дърво, обкована съ желѣзо. Има малко контролно прозорче на нея. Първоначално въ килийтѣ е имало по единъ желѣзенъ креватъ съ потрѣбното за спане. После постилките и покривките сѫ се били изпокъжали. Повечето отъ желѣзните кревати сѫ се били изпочупили. Намѣсто да бѫдатъ поправени, материалътъ имъ е бѣль използванъ за домакински нужди. Така че, сега въ килийтѣ сѫ останали съвсемъ малко легла, безъ потрѣби за спане. Останали сѫ тукъ-таме по нѣкой неизправенъ креватъ и нѣкой скъсанъ и изгнилъ мухлясаль сламеникъ. Устройството на женското отдѣление не е килийно, а — както домакинските здания: съ обикновени врати и голѣми прозорци.

б) Въ политическото отдѣление на затвора.

Когато влѣзохме, съ стражаря, въ затвора (южното крило), вратарьтъ ни посочи, на лѣво въ коридора дежурната стая. Тамъ трѣбвало войникътъ да ме предаде на дежурния надзирателъ.

Въ дежурната стая единъ страшенъ старецъ, съ бѣла чата-леста дълга брада, съ опулены сини задъ очилата очи, съ голѣми уста и обрънати бѣрни, съдѣщѣ до писалищната маса и пишеше. Войникътъ му подаде плика. Пое го важно, отвори го полека и прочете внимателно писмото. Хвърли единъ проницателътъ дълъгъ по-гледъ къмъ менъ. Като че ли искаше да каже: какъ така си дълбоко загазиль, човѣче Божи! Отвори една голѣма книга и ме запита: за името, презимето и възрастта. Вписа това въ книгата. Дойде дежурниятъ надзирател и каза, докато дойде поддиректорътъ да ме заведа въ стаята на г-ль Рачо Петровъ.

Този старецъ билъ зап. поручикъ Петър Столичковъ, бившъ плацъ-адютантъ на г-ль губернатора въ Скопие, г-ль Р. Петровъ. Той билъ сѫденъ и осъденъ едновременно съ Р. Петровъ и затворенъ въ централния затворъ. Той бѣ известенъ подъ прозвището „Дѣдото“. Изпълняваше длъжността на писарь.

Като се влезе въ затвора през външната врата, минава се през едноетажното здание на административните тъмнични учреждения: стапи на директора, поддиректора, канцелариата, гостената, дежурната и др. От сръдата на големия коридор, около който са наредени споменатите стаи, се минава през две последователни врати, изкачват се няколко стълби (около 2 м. в.) и се влиза въ дълъгъ, тесенъ, нареченъ „политически коридор“. Въ дясното и лево на него са разположени 6 стаи, номерирани от 1 до 6. Номерацията върви по променно, както по улиците, по двете страни. Стая № 1, от лево, (югъ). Въ нея са настанени *Рачо Петров* и *Богдан Боянков*. И двамата осъдени. Стаята е голема 4×4. Подът е циментиранъ. Тухлени стени са дебели около 60 см. Има само две прозорчета (1×0·90) към югъ. Тъкъм високо къмъ тавана — по-високо от човешкия ръстъ, за което през тъхът не може да се гледа на външъ. От външъ са препречени съ яки железа, за да не може да се бъга. Стените са белисани съ варъ.

Когато надзирателят отвори тежката, окована съ железо, врата и азъ влезохъ въ стаята № 1, *Рачо Петров* не остана много изненаданъ. Следъ като му казахъ „добъръ вечеръ“ и си подадохме ръжка, той продължи да си нареджа, съ най-големо внимание, пасианса, съ малки вехти карти и да ми дава спокойно въпроситъ, по какъвъ случай съмъ дошелъ при него. Той е доста сломенъ от нанесения му тежакъ ударъ съ присъдата. Биль е въ затвора вече близу 2 години. На имотитъ му е наложенъ секвестър. Лицето му е побледнело и подухнало, сълзящи мъжни очи. Кащле ритмически и храче. Мобилировката на стаята му се състои отъ цѣла покъжница, разхвърлена и разбъркана до неимовърностъ. Грамадно съваемо легло, съ много и разнообразни завивки и покривки. Големо количество дрехи, закачени безъ редъ, на дървени стенни закачалки. Проста дървена етажерка, изпълняваща ролта на бюфетъ и кухня, претрупана съ разни машинки за електрическо обслужване, чинии, чаши, вилици, ножове, кутии, чайници, цедилки и др. въ пъленъ безредъ върху постлани нечиести вестници. Железътъ омивалятъ отъ типа, който имаше, а, може би, още има, веднага следъ освобождението. Два-три металически легена. Всичко истръкано, олюскоано, изцапано до неимовърностъ. Множество куфари и чанти. Големо количество книги, разхвърлени по няколко маси. Въ сръдата на стаята е постлана нова рогозка, а до кревата, изтъркано, вехто пиротско килимче. Единъ големът вехъ виенски и единъ нашенски столове, съ 4 табуретки, бъха съдадицата въ стаята. До като свърши пасианса си, Р. П.-въ, бъше безразличенъ и спокоенъ. Но когато му зададохъ въпроситъ за какво, кога и на колко е осъденъ, той пламна и начена, възмутено, на високъ гласъ да разказва, какъ невиненъ, по заповѣдъ билъ осъденъ. Съ какъвъ обиденъ езикъ прокурорътъ м-ръ *Тошковъ* го билъ обвинявалъ и пр.

в) Спане на циментния подъ.

Дойде поддиректорътъ, който замъствалъ току-що уволнения титуляренъ директоръ. Каза, че не мога да остана при зап-гълъ *Рачо Петров*, защото този етажъ билъ само за политическите престъпници. Азъ, като подъ следствие по главно престъпление,

тръбвало да отида въ първия етажъ, при подобните зап. подполк. *Ганушевъ* — застрелялъ брата си и зап. полк. *Алексиевъ* — далъ заповѣдъ на фронта да застрелятъ неговъ подчиненъ офицеръ. Но, понеже нѣмахъ нито постилка, нито покривка, разреши тази нощъ да прекарамъ въ същата стая, понеже била топлена. Съ спокойна съвестъ, каза, че за постилка ще ми послужи постланата на пода рогозка, а за покривка нареди да ми се донесатъ две нови одеяла отъ склада. Въ това време надйдоха затворниците отъ съседните стаи. Всички извикаха, какъ ще прекарамъ дългата студена нощъ на циментовия подъ, постланъ само съ една рогозка! Спокойно отговорихъ, че преди 43 години, като разводачъ при Софийския окръженъ затворъ — „Черната джамия“, съмъ нощувалъ въ сръдъ студена зима, легналъ на голата земя, край огънь, съ тухла за възглавница! Настоящето положение, подъ покривъ, върху рогозка и покрить съ одеяла, е несравнено по-добро отъ онова. Па и презъ последната война, не единъ пътъ, макаръ като високъ началникъ, ми се е случвало да нощувамъ по позициите на македонските и албански планини на голата земя, съ нѣкакъ пътъ като възглавница.

Ето че влиза важно пълниятъ *H. Алтимирски*, нарочанъ въ затвора „пашата“. Влиза и псува земедѣлците, че не били оставили неоптененъ човѣкъ! Като чу, че дѣлото ми е заведено отъ тъхните предшественици, начена да псува тѣхъ, сѫдии, прокурори, следователи и пр. Такива мѫстителни са русофилите! Такива са недозрѣли тѣни и широки социалисти, радикали и демократи, въ ръцете на които е правосъдието! Като чу че причината да бѫда безъ постилка и покривка е п. в. следователъ, съ най-големо възмущение и на високъ гласъ, изтърси най-вулгарната псувня по адреса на следователя.

Легнахъ около 11 ч. Презъ последните няколко дни бъхъ извѣрено много измъжченъ морално и физически. Заспаль съмъ веднага и съмъ спалъ доста удовлетворително.

На 24., четвъртакъ станахъ около 8 ч. Усъщамъ, че нѣщо ми прѣти на очитъ да гледамъ. Погледнахъ се на огледалото и що да видя! Около очитъ ми голема подутостъ! Подъ кожата на която се вижда нѣкаква сива прозрачна материя! Боже Господи, това никога въ живота не ми се е случвало! Въроятно това е пакостното действие на отровната влага на цимента! Гластьтъ ми е предрезнѣль и кашлямъ съ дълбоки свирящи хрипове!

Имахъ обичай сутринъ да закусвамъ съ млѣко и достатъчно количество сита храна. Гладенъ съмъ, а нѣмамъ никаква храна! *Рачо Петров* още спи. Като нѣмамъ какво да правя, съдамъ и драскамъ няколко бележки въ тефтерчето си. Стана *Рачо Петров*. Не се ни най-малко очуди отъ ужасното ми здравствено състояние. Доста хладнокрѣвно каза: отъ този затворъ азъ съмъ вече станалъ половинъ човѣкъ; Освенъ хронический бронхитъ, който добихъ въ затвора, но още, на, ето вишъ, вече имамъ артритъ! На закуската си ме угости съ чаша чай, малко хлѣбъ и сирене. Р. П.-въ излѣзе на бѣрзо. Ще иде на прегледъ въ Александровската болница, а оттамъ — на баня.

г) При углавните престъпници.

Определено ми бѣ да живѣя въ 3. етажъ, въ стаята, въ която живѣе „Дѣдото“, зап. поручикъ П. Стоичковъ. Тамъ живѣлъ и нѣ-кай си младежъ осъденъ за фабрикуването на фалшиви държавни бонове. Пристигна ми и багажа отъ дома: походно креватче съ постилки и покривки. Стаята по описания вече типъ на стая № 1, прилича на *крочмарска готварница*. Недостатъчно свѣтла, мръсна, съ разхвърляни по етажерки и маси сѫдове за готовене, за храна и хранителни припаси. Дѣдото е съумѣлъ да се нареди въ управлението на затвора. Има възможностъ да взима всичко. Има ламаринова печка и дърва, но се пали само вечеръ, когато се прибира „Дѣдото“ отъ работа. Има електрическо освѣтление, но е слабо и крушката е високо горе на тавана. Ще каже, че нѣма благоприятни условия за умствена работа, нито денемъ, нито нощемъ. А тя ми бѣ единствената надежда за сносно прекарване на времето! Безъ никакъвъ протестъ, съ християнско себеотречение, подчинявамъ се на участъта си! Плащания отъ затворниците прислужникъ на стаята, *Крумъ*, ми нареди леглото въ стаята и азъ съмъ вече настаненъ въ затвора следственъ углавенъ престъпникъ, оставенъ на Божието провидение!

На следния денъ Р. Петровъ прекара цѣлия денъ въ града. Менъ бѣ позволено да прекарамъ деня въ стаята му, на топло. Вечеръта дойде поддиректорът, който, съ малко по-мягка фигура, ми каза, че мога да живѣя въ стаята на Р. П-въ. Слава тебе Господи! Малко по-носенъ животъ ще се прекарва!

V. Въ Александровската болница.

1) Заболъване.

На 26.XI. ме посети затворническиятъ лѣкаръ и констатира, че, следъ нощуването на циментовия подъ, здравствено не съмъ добре. Разказа, че постъпването въ болницата било становало много място. Лѣкаря издавашъ билегъ, който презъ директора отивалъ при прокурора на окр. сѫдъ за разрешение. Това становало бавно и прокуроръ не вѣкога биля разрешавашъ отиването въ болницата. Усъщанинъ болки въ ларинксъ се постепенно увеличаваха, докато отъ 29. наченахъ да кашлямъ съ особено дѣлбоки хрипове. Имахъ голѣма хрема и температура. Кашлицатѣ, температурата и главоболието ми се увеличаваха. Нощитъ прекарвяхъ въ агония. Причината на това сѫ температурата и невѣобразимия страшенъ шумъ, който постоянно цари въ затвора. Презъ коридора, край стаята на политическите затворници постоянно минавашъ групи отъ затворници обути въ силно тракащи нальми, викатъ, псуватъ, пѣятъ, свиратъ, бълскатъ се силно масивнитѣ врати, викатъ „кликачи“ дрънка зъненца и пр. А нощемъ всѣки два часа минава смѣната на часовитѣ, съ голѣмъ тропотъ отъ марширане съ подковани съ же-лѣза тежки войнишки ботуши и гълчъти. Никѫде въ живота си, може би само въ клона на Софийската девическа гимназия, срещу централната поща, не съмъ чувалъ по-голѣмъ гълчъ и викъ!

Лѣкаря ме пакъ прегледа и намѣри, че страдамъ отъ вър-луващата *енфлюенца* и *бронхитъ*. Имамъ нужда отъ лѣчение въ Александровската болница. Написа обичайния билетъ за изпраща-

нето ми въ болницата. Занесохъ го на поддиректора и го помолихъ да поискъ разрешението на прокурора още сѫщия денъ, защото следния денъ е недѣля. Вечеръта, около 9 ч., поддиректора дойде въ стаята ми и каза, че съмъ биля ималъ разрешение отъ прокурора утре да отида въ болницата.

На мѣсто на 4., следъ неописуеми голѣми спѣнки отъ страна на поддиректора, деж. надзирател и дѣдото, можахъ да тръгна за болницата едва въ 9. ч. пр. пл. на 5.

По пътя стражаря ме предупреди, че въ дома ми не бива да се отбивамъ! Багажа тръбва да стоваримъ задъ портата, да размѣня на портата съ жена си нѣколко думи и веднага да продължимъ пътя къмъ болницата. Явно личеше, че на стражаря бѣха дадени особни за менъ заповѣди. Знаехъ, че даже вулгарнитѣ престъпници се разхождаха по цѣлъ денъ съ придръжащи ги по нѣкакъвъ случай стражаръ въ града, пиянствуваха по кърчмитѣ, даже блудствуваха по кѫщата и най-после избѣгваха. Менъ не се позволява даже да се отбия въ кѫщи. Всичкитѣ спѣнки бѣха, че не бѣхъ даль парижкому, а трѣбвало да дамъ и на директоръ, на „дѣдото“ и др. Спрѣхме предъ кѫщата ми. Слѣзохъ решително и съ бързи крачки и походното си легло и връзката съ лекия багажъ въ рѣже се упѫтихъ въ кѫщи! Стражарътъ ме следва съ напълнена пушка и набученъ ножъ въ рѣже! Оставилъхъ носътото и се върнахъ. Прѣдложихъ на файтонджията да снеме голѣмата връзка съ багажа и да я внесе вътре. Не можаль да си остави конетъ! Грабнахъ я, нарамихъ и я внесохъ въ кѫщи! Стражаръ ме следва крачка по крачка! Въ кухнята развързахъ връзката и наченахъ да сортирамъ, кое остава и кое да се носи въ болницата. Жена ми въ най-голѣмото си смущение ме попита: „лошо ли е? Много ли е лошо? Азъ махнахъ съ рѣже, като казахъ: „най-лоши бѣха днитѣ вчера и днесъ, при излизането отъ затвора“! Съ малакъ багажъ и котелкитѣ съ храна се качихъ въ файтона и потеглихме по улицата Патриархъ Евтимий за болницата. Съсѣдитѣ гракнали по прозорците си, гледаха съ голѣмо любопитство да видатъ генерала затворникъ!

Слѣзохме при „арестанското отдѣление“. Малко ново здание, още неизмѣзано отъ вѣнь. Намира се на южния край на болницата, до бившата „Дивизионна болница“. Състои се отъ 6 стаи, коридоръ и два нужника. Дворътъ е около 400 м., обрастванъ съ трѣва, а пижекитѣ презъ него сѫ кални. Има нѣколко счупени прости маси и лейки. За сънка има нѣколко борчета. Заграденъ е съ 12 рода бодлива тель. Това е мѣстото за разходка.

2) Медицинско преглеждане.

Най-напредъ ме прегледа, въ самото, отделение асистентката на н-ка на гръденото отдѣление, г-ца д-ръ Юранова. Тя ми състави болничния листъ. Даде белѣжка да бжда прегледанъ въ рентгеновото отдѣление.

Показаха ми на скица отъ гръдения кошъ по трашеята на основата на лѣвата половина на дроба съ червень моливъ — бронхитъ. На 28.XII. 1921 год. бѣхъ изпратенъ на специално преглеждане въ „2. вѫтрешно отдѣление“, на д-ръ Кирковичъ. Предписа ми се цѣръ, млѣчна диета и спокойствие.

3) Разпращане затворници въ провинцията и стягане режима на арестуваниетъ болни.

Всички арестувани съмтатъ за голъмо облегчение, ако могатъ отъ централния затворъ и отъ онъ при V. полицейски участъкъ да постъпятъ въ арестантското отдѣление на Александровската болница. За целта тѣ не жалятъ никакви материални средства. Трѣбва най-напредъ да се плати нѣщо на лѣкаря на затвора за да даде бележка за изпращане на лѣчение. Да се плати на директора за да се изплати бележката на прокурора; трѣбва да се даде нѣщо на прокурора, за да даде разрешение за изпращане въ болницата. За да бѫде приетъ въ болницата е съвѣршено ново митарство, често пѫти най-трудното отъ всички. Но и то се било превъзмогвало все съ парата. Съгражданинътъ ми *Стѣфкинъ*, при всичко че бѣ въ последния периодъ на туберкулоза, за да отиде въ болницата, далъ: 1) На затворничния лѣкаръ за бележка 100 лева; на директора, посредствомъ *Кѣхлибаровъ* 50 лв. на „дѣдото“ — *Стоичковъ* въ разни случаи 150 лв., за да му дава добъръ стражаръ. Когато на „дѣдото“ не се даде нищо, той заповѣда на стражара: отъ тукъ — въ сѫда. Отъ тамъ право тукъ — на обѣдъ; пакъ въ сѫда и вечеръ — право тукъ. На стражарите на платилитъ казавъ: че го карашъ въ сѫда (следователя). Има работа въ града. Ще го до-карашъ въ 8 ч. вечеръта. Въ втория случай затворникътъ е свободенъ да ходи цѣлия денъ, кадето ще изъ града. Често пѫти стражарътъ на довѣрие, остава съвѣршено свободно лицето, като само се условява въ колко часа и кѫде вечеръта да се срѣщнатъ, за да се върнатъ въ затвора. Разбира се, че това престъпно нарушение на дѣлъността си, стражаря трѣбва да бѫде щедро възнаградено. *Стѣфкинъ*, на когото са разглеждаваше дѣлото въ сѫда, трѣбаше всѣки денъ да ходи въ сѫда и обратно въ болницата. За да има свобода да не бѫде върщанъ на обѣдъ въ болницата, е трѣбвало да храни на гостилницата и стражаря. Обѣда на двамата му струвалъ около 100 лв: Подаръкъ на стражара 50 лв. За файтонъ 100 лв. Всичко дневно около 300 лв.

Въ арестантското отдѣление при болницата затворническия режимъ е несравнено по-лекъ. Тамъ нѣкои затворници прекарватъ ло цѣли месеци. Това бѣ известно, както на прокурора, така и на министрите. Често пѫти това ставаше по тѣхната заповѣдъ. Обаче, отъ време на време, вследствие на случайнъ обстоятелства, интриги, вънканешътъ натискъ и пр. ставаше „разгонване“ на болниятъ затворници. Подъ този постояннътъ кошмаръ живѣха последнитъ: Кой денъ ще се яви стражаръ съ заповѣдъ да ги вземе, да ги върне въ централния затворъ или да ги закара въ нѣкой провинциаленъ та-къвъ. Такъвъ бѣ случая на 19.XII. 21 год. (Св. Никола). *Ангелъ Киселовъ* бѣ изпратенъ обратно въ Брачанския затворъ; д-ръ *Тошковъ* — мисля въ Сливенския затворъ и пр.

4) Равносмѣтка съ старата 1921 год. въ затвора.

Отъ дълги години водя редовно личенъ дневникъ. Имамъ обичай вечеръта срещу всѣка нова година да вписвамъ баланса на изживѣната гидина. За изтеклата 1921 г. край другого, въ дневника си съмъ вписълъ и следното:

„Равносмѣтка съ старата 1921 год.“. Изобщо, мога да кажа, че 1921 год., до 23.XI. бѣше щастлива за менъ година. Презъ нея продължихъ, съ значителенъ успѣхъ, уреждането на земедѣлското си стопанство въ *Красно село*. Построихъ добъръ оборъ (яхъръ), купихъ три садовски (ангелска порода) крави, снабдихъ ги съ фуражъ за презъ цѣлата зима. Съ това азъ осигурихъ прехраната си. Но, ето че дойде фаталната дата 23. н-врий. Азъ се лишихъ отъ свободата. Всичко рухна! Прекарахъ ужасни 15 дни въ централния затворъ — въ ада. Тамъ вирѣ до най-голѣма степень покварата и повечѣ отъ всѣкажде се усеща могъществото на паритѣ и мизерията на бедността. Съ паритѣ затвора се сравнително лесно пренася. Безъ тѣхъ е ада. Отъ 6. д-врий до днесъ съмъ въ „арестантското отдѣление“ на Александровската болница. Две нощи прекарахъ въ стаята на общите престъпници, въ нечистотия, смрадъ и задухъ! После ме премѣстиха въ стаята на затворниците по чл. 4. Тамъ се душихъ отъ топлината на г-ль *Тантиловъ*, — тютюна на г-ль *Теню Узуновъ*. Огъ овнъ день съмъ самичъкъ въ малката стачка, която по-рано е била скъпъ откупена отъ затворници по чл. 4. Едва тукъ имамъ горе-долу благоприятни условия за умственъ трудъ: приготвяне защитата ми. Тази промѣна изединъ пѣтъ педобри здравето ми, подбодри ме, повдигна мѣ духа и повлия благотворно на настроението ми. Въ „арестантското отдѣление“ на Александровската болница сме: 1) зап. генераль *Тантиловъ* осъденъ; 2) зап. полк. *Балтаджиевъ Ст.*, подсѫдимъ; 3) зап. полк. *Алексиевъ*, подсѫдимъ; 4) *Теню Узуновъ*, милионеръ, отъ Харманли, подсѫдимъ по чл. 4; 5) и 6) *П. Пешевъ* и *Величко Кознички*. Бивши министри, подсѫдими по народния погромъ; 7) *Деню Маневъ*, бившъ пловдивски кметъ. Осъденъ. Въ две стаи и антре то има около 20 души обикновени аристанти, повечето за кражби. Тази вечеръ *Маневъ*, наричанъ „дѣдото“, лежи. Той е много слабъ, съ старческа блѣдност, бѣли коси, изгасващи очи. Страда отъ сърдечна болѣсть. Стана нѣколко пѫти умира и все не мре!

3) Посрещане новата 1922 год.

Въ 5 ч. пр. пл. новиятъ часови въ антре хлопа на вратата ми и вика: „Хайде, 5 часа!“ Той сбъркалъ вратата. Трѣбвало да хлопа на срещната врата, да събуди служащи въ кухнята. Отъ този моментъ се вдигна неописуемъ шумъ по антрапетата отъ чистене, палене печки, чупене кюмюръ, съчене дърва и пр. Като се съмна, дойдоха шестъ сурвакари, момчета на служащи въ болницата. Д-ръ *Богдановъ* прѣвъ честити новата година на привилегированитъ затворници. Това внимание направи отлично впечатление. Следъ него се изредиха всичкитъ готвачи, прислужници и пр., които получиха подаръците си. Най-голѣмъ подаръкъ получи отъ всички, временния надзирателъ на отдѣлението, ефрейтора отъ 6. п. *Търновска дружина Трайко*. Всѣки му даде не по-малко отъ 25 лв. Всички арестувани си направихме обичайнитъ взаимни поздрави, честитявания и благопожелания презъ тази година да ни се върне изгубената сладка благотворна свобода.

4) Жилището и съквартирантите ми.

Когато, късно вечерта на 4. II. 1922 год., следът два месеци, се върнахъ обратно въ страшния и омразенъ централенъ затворъ, вратарът, добрия бае *Илия*, ми каза, че е заповѣдано да отида на третия етажъ, въ черковната стая № 3, при затворниците „подъ следствие“.

Църковната стая № 3, е ориентирана къмъ с. зап. Размѣрът 6×6 м. Циментираниятъ подъ е ужасно напуканъ съ голѣми пукнатини, напълнени съ боклуцъ. Двѣ прозорчета, по описания вече типъ, високо горе до тавана, сѫ съ счупени, нечисти стъкла, лепени съ пожълтели ивици отъ вестници. Стенитѣ сѫ надупчени отъ голѣми гвозди. Забивали ги и ги вадили затворниците намѣсто зачакалки. Около тѣхъ голѣми отвратителни петна отъ смачквани дървеници! Мръсната електрическа крушка е високо къмъ тавана. Не се вижда да се чете. Парното отопление нередовно, затова въ единъ жгъль е поставена малка вехта ламаринова печка. Около нея сѫ нахвърляни дърва, мърсенъ чувалъ за носене дърва и счупена метла. Въ другъ жгъль е мръсната чугунена кофа, за ходене по нужда нощемъ и денемъ. На пода сѫ наредени сандъци, куфари, легени, кани, посъжа за храна, стъкла и пр. По стенитѣ на пирони пока-чени дрехи, пишики, парциали и пр. Съ една дума, това е въ пълния смисълъ на турската дума: „каушъ“.

Съквартирантите: Въ тази стая сѫ прекарали затвора си бив. соф. кметъ Р. В. Радевъ и Викентий. Намѣрихъ да спятъ: на дѣсно при входа, върху единъ старъ и нечистъ желѣзенъ креватъ, младъ човѣкъ. Това бя *Недѣлъчо Стефановъ*, бившъ инкасаторъ на фалиралата търг. фирма *Д. Беровъ*, съ пасивъ отъ 28 милиона лева. Подъ следствие за парично злоупотребление. Въ последствие, освободенъ, бѣше убитъ на улицата, като агентъ на обществената безопасностъ. На лѣво, на пода, спи другъ младъ човѣкъ. Това е *Ангел Гутурановъ*. Подъ следствие, споредъ него, за незаконно купуване чугунъ. Задъ вратата е уредилъ креватъ си г-ль *Тантиловъ*. Въздухътъ е ужасно разваленъ. Усѣща се неприятна специфична смрадъ на затвора! На следния денъ помолихъ поддиректората да ми даде друга стая, въ която да мога да пригответъ защитата си. За целта другите затворници бидоха премѣстени отъ стаята. Останахме само двама съ *Тантиловъ*.

Следъ нѣколко дена бѣхме премѣстени въ стая № 6, въ „политически коридоръ“, кѫдето до края на затвора си, живѣхме заедно и споделяхме тежката затворническа участъ.

Зап. генералъ Тантиловъ П.

Силно впечатление ми произведе и толѣмо влияние упражняше върху моя духъ съквартирантъ ми зап. генералъ *Тантиловъ*. Той бѣше вече изживѣлъ повече отъ 20 месеца въ тежкия затворнически режимъ, а бѣ успѣлъ да запази душевното и физическото си здраве. Бѣше се обзвалъ съ всичко, каквото е възможно въ затвора, за сносенъ животъ. Сънъ, храна, умственъ трудъ, разходка, карти, табли, всичко бѣ наредено по една точна и нѣизмѣнна програма. Спокойниятъ му изглѣдъ, разсаждливиятъ му говоръ и тихъ равномѣрни стъпки приличаха на ония на дългогодишенъ ма-

настирски отшелникъ. Видимо, нищо го не смущаваше, не вълнуваше, не възмушаваше. Той бѣ полезенъ на всички въ затвора. На единъ пишеше безвъзмездни заявления, на други даваше безплатни лекарства отъ личната си аптека и пр.

Той бѣ успѣлъ да си създаде едно положение между затворниците на човѣкъ, който знае всичко и има добрата воля да услужи всѣкому. По твърдата си воля и силътъ характеръ бѣ успѣлъ да си подчини всички около него затворници. Личеше, че това бѣ нѣкогашенъ способенъ военачалникъ. Човѣкъ роденъ да заповѣда, да му се подчиняватъ и да го уважаватъ. Тъкмо тия ценни качества, които честните и благородни души високо ценятъ, въ живота на г-ль Тантиловъ му бѣха създали завистници, пакостници и мъстители!

Генералъ Тантиловъ е най-стария въ армията произведенъ отъ Военното училище офицеръ. Служилъ е неуморно и съ похвално творчество цѣли 40 години въ нашата храбра и способна артилерия. Приминалъ е презъ всичките длѣжности и е получилъ всичките чинове до началникъ (инспекторъ) на артилерията и чина генералъ. За неговите грамадни заслуги на артилерията, справедливо, отъ честните и правдиви души, е нареченъ „баща на артилерията“. Презъ балканската и съюзническата война заемаше съ достоинство длѣжността началникъ на артилерията на III. армия. Презъ свѣтътова война изпълнява различни длѣжности, най-важните отъ които сѫ: 1) Комендантъ и н-къ на укрепения пунктъ Нишъ; 2) Пълномощникъ на Българското правителство и главната квартира при военното управление въ Ромжния — въ Букурещъ; 3) Генералъ-губернаторъ на Македония — въ Скопие.

Всѣкога, когато станеше дума за нещастието му, генералътъ се силно нервиралъ и не общаше, както обикновенъ затворници, често да говори за осъждането си. Отъ откажечните разговори, въ разни времена, по въпроса можахъ да схвана следното: На края на 1918 год., по разни доноси, противъ генералъ Тантиловъ е било назначено предварително дирене. Въ качеството му на български представителъ въ Ромжния, по заповѣдъ на правителството, биль съставилъ и избралъ въ Одеса комисия, съ цель да купи парходи и шлепове за транспорти по Дунавъ. За да финансира комисията съ рубли, купувалъ такива въ Букурещъ. За купуването жито въ Бесарабия трѣбвало на назначената за целта комисия да прати стари рубли. Въ едина и въ другия случай биль купувалъ рубли въ Букурещъ на цена по-висока отъ онай въ Швейцария. Отъ това биль ощетилъ държавата. Осъжденъ е билъ на 6 год. строгъ тѣмнично затворъ, съ лишение отъ гражданско и политическо право и да заплати на държавата гражданско обезщетение отъ 1,800,000 лв. Веднага следъ осъждането е билъ изпратенъ въ централния затворъ, безъ В. м-ръ да е билъ поднель присъдата за утвърждение отъ царя. Г-ль Тантиловъ обяснява това обстоятелство съ факта, че, противно на В. с. законъ, е билъ даденъ подъ сѫдъ отъ В. м-ръ, на което той нѣма право. То принадлежи на царя, или — главнокомандуващия. Г-льъ вѣрва, че той е лежалъ въ затвора безъ утвърдена отъ царя присъда до 1 май 1923 год. Тогава е билъ помилванъ. Ще каже, лежалъ е въ затвора три години. Всичките недвижими имоти на генерала, добивани съ честенъ трудъ и голѣма

и продължение на 40 години, съм били разпродадени за покриване на гражданския искъ. Сега генералът живее подъ наемъ и безъ пенсия — безъ граждански и политически права. Той е, както често се изразяваше въ затвора, „жив трупъ“.

IV. Истинските приятели въ нещастията се познаватъ.

Нещастието ми да попадна подъ съдъ и да бъда хвърленъ въ тъмницата ми даде възможност да различа истинските си приятели отъ ония, които съм се били показвали за такива. Дадоха доказателства, че съм били мои истински приятели:

1) *Бившиятъ ми началникъ-щабъ на Сборната дивизия, родолюбивиятъ, честень, просвѣтенъ, интелигентъ, трудолюбивъ, крабъръ и преданъ ми полковникъ отъ ген. щабъ Рачевъ Петъръ* страда душевно заедно съ менъ и направи всичко възможно за облекчение на тежката ми участь;

2) Бившиятъ ми подчиненъ, безподобно храбъръ офицеръ, отличенъ софийски адвокатъ, зап. подполковникъ *Тумаровъ В.*, ми бъде усърденъ, безвъзмезденъ достоенъ защитникъ по дѣлото ми отъ началото до края. Съ разрешаването въпроса, като мърка за неотклонението ми да бъде взета парична гаранция, той стана причина да лежа въ затвора една година по-малко;

3) Преданиятъ ми, добродушенъ, искренъ, отличенъ специалистъ по гръдените болести, достоенъ начальникъ на гръденоболното отдѣление при Александровската болница *Д-р А. Богдановъ* ми усължи твърде много съ безусловното ми приемане въ арестантското отдѣление, въпрѣки прѣчката на началството му и на нѣкои отъ подчинените му;

4) На 24. XI. 1921 год., още на сутринта следъ арестуването ми, похлопа на вратата на стаята ми въ затвора и влезе, облѣченъ въ ново облѣкло и пълно бойно стъкмяване кавалерийски подофицеръ. Съ силно удряне краката си единъ до другъ, издръжане на шпоритъ, *вдигна си* високо главата, бързо си хвърли дѣсната ръка на козирката и произнесе на високъ гласъ: Г-нъ генералъ, представя ви се н-ка на затворния караулъ младши подофицеръ отъ 1. кон. жандармерийски полкъ *Христо Ботевъ*. Станахъ и му подадохъ ръката си. Съ сълзи на очите, силно раззвърнуванието младежъ продължи: „Господинъ генералъ, току що се научихъ, че снощи сте били докарани въ затвора! Служилъ съмъ при Васъ, въ Добруджа. Дойдохъ да Ви видя! Колко е жално, най-храбрите и най-много заслужилите на родината ни генерали да бѫдатъ така унижавани и измъжчвани! Това ли ви е наградата за победите Ви и за проливането кръвта Ви въ Добруджа! Поседя и поговорихме по причините на затварянето ми. Изказа желание да съмъ го билъ викаль като свидетѣлъ по дѣлото ми, да бъль показаль, какъ въ окопите въ Добруджа били намирали млади момичета, обезчестени отъ русите и после умъртвени и др. Войници отъ конницата знаяли били за варварското избиване на нашите пленници отъ русите при *Кавакларъ* и *Кара-насубъ*. Конниците, безъ ничия заповѣдъ, при всѣки удобенъ случай, си били отмъстявали на жестоките руси. Справедливо ли би било, ако за тия наши войнишки расплати

съ враговете ни, държать отговорни нашите начальници“, заключи Ботевъ. Бѣхъ дълбоко трогнатъ отъ това чувствително и предано войнишко сърце. Благодарихъ му за съчувствието и за готовността му да ми бѫде полезенъ;

5) *Подполковници Загорски Б. и Коджайковъ*. На 19. III. 1922 год., бившите ми подчинени жандармерийските подполковници *Загорски* и *Коджайковъ* дошли въ затвора, отишли при директора и поискали да ме видятъ. Директоръ ме повика въ стаята си, кждето поговорихме съ гостите. Тъхното вежливо и внимателно отнасяне спрямо менъ, нашите бойни спомени, които видя и чу директоръ, доста му повлияха за бѫдещите му спрямо менъ отнасяния.

6) Когато, на 5. V. 1922 год., въ градината имахъ урокъ съ възпитаниците си по картофите, които отгледахахъ, забелѣзахъ, че недалеко отъ настъ се спрѣ единъ отъ надзирателите на затвора съ нѣкакво си цивилно лице. Когато свършихъ урока, цивилното лице се хвърли върху менъ, пригърна ме и се провикна: „О, добруджански Ѳрой, победителя на руси и ромжни при Добринъ, преподава земедѣлие на нѣколко арестувани евреи и циганчета!“ Това бѣше бившъ мой подчиненъ офицеръ отъ 8. п. Приморски полкъ, дошелъ отъ *Варна* да предаде закупено отъ фирмата братя *Генови* платно за затворниците. Отговорихъ: „това е най-доброто ми положение въ затвора! Видишъ ли тия знаци отъ дупки (близо до настъ)? Това е мястото на бесилката, на която моите врагове се мѫжатъ да ме покачатъ!“ — „Г-нъ Генералъ, това нѣма да стане! Но, не дай Боже, ако стане, Варненци, които на Васъ дължатъ живота и благосъстоянието си, на това място ще издигнатъ величественъ паметникъ, а затвора Ви ще обрънатъ на благотворително заведение!“

7) Единъ денъ, когато бѣхъ въ градината, пристигна смѣната на затворния караулъ. Съставиха войници пушките въ пирамиди предъ вратата на караулното помѣщение и вlezаха вътре, да си оставятъ скътаните шинели и торбите съ хлъба. Въ това време една отъ пирамидите падна. Изтича единъ отъ войници, дигна пушките, построи ги на пирамида, следъ което силно, съ ядъ, захвърли по каменистата алея една пушка. Това бѣ пушката, която била възвършена следъ построяването на пирамидата и която причинила падането на пушките. Разпуштилъ тогава доброволци изпуштиха общъ смѣхъ. Азъ се възмутихъ и извикахъ: „Момчета, пазете оръжието! То ще ви трѣбва!“ Караулниятъ подофицеръ ме изгледа внимателно и тръгна съ решителни крачки къмъ менъ. Доближи ме, дигна си ръката до шапката и каза: „Господинъ генералъ, какво търсите тукъ?“ Това бѣ ст. подофицеръ *Гусевъ*, отъ гр. *Видинъ*. Като му разказахъ историята си, той се просълзи, като каза: „Г-нъ генералъ, не желаете ли тази вечеръ на моя отговорност (смигна съ едно око и посочи къмъ портата). . . !“ — Не, не желая, защото ще дамъ на враговете си поводъ да кажатъ, че съмъ истински виновенъ, за това съмъ и избѣгалъ. Отъ друга страна ти ще извѣриши тежко престъпление, за което ще бѫдешъ строго наказаны! — Г-нъ генералъ, азъ съмъ готовъ да остана на вашето място! — Заслужватъ ли, Гусевъ, тази скъпка отъ твоя страна жертва! Нима ти забрави когато на Богоявление, въ Охридъ, те арестувахъ, задето и ти съ цивилните се хвърли голъ въ езерото да вадишъ

Има не съмъ го забравилъ, г-нъ генералъ...
Съмъ и третъ ордена за храбростъ на гърдитъ си) ми еж отъ Васъ:
единъ отъ балканската война и два отъ последната! Гусевъ бъше
не съ особена външна представителностъ, но бъхъ храбъръ войникъ.
Въ случая доказа още, че е и преданъ бившъ подчиненъ.

Една заповѣдь, изнесена въ държавния съдъ.

На 21. II. 1922 год. получихъ съобщение, че се викамъ на следния денъ да се явя, като свидетель, въ „Държавния съдъ“, който съдѣщъ бившите министри въ Радославовия кабинетъ. Държавниятъ съдъ заседаваше въ салона на „Славянска беседа“. Около 9 часа дойдоха, подъ стража, обвиняемите—бивши министри. Всички съ сериозни, смутни, наведени и замислени. Нито единъ отъ тяхъ нѣма министерска представителностъ. До такава степень двѣ и половина годишното имъ лишеніе отъ благотворната сладка свобода и тежкия затворнически режимъ сѫ съ пакостно отразили на тяхния мораленъ духъ и на физическото здраве! Влѣзоха сѫдитъ, между които сѫ най-старите ни такива: г-да Мариновъ и Каракулаковъ. Сѫдебните заседатели сѫ селени. Слушателъ има само единъ. Въроятно—кореспондентъ. Сѫдътъ представява скръбно зрелище. Никаква внушителностъ, никакъвъ животъ. Сѣкашъ, че е задушница. Усъща се, че се върши неѣзвѣстно изкуствено дѣло!

Свидетелитъ, които още не бѣхме разпитани, чакахме въ стаята на архиваря. Презъ време на почивката дойдоха при настъ, всичките подсѫдими м-ри. Донесоха се кафета, чайове и се наченаха оживени разговори на разни теми. По едно време се приближи къмъ менъ г-ль Тошевъ, който нервно ме запита: „чете ли въ в. „Радикалъ“, че онзи денъ, при разпита ми за операциите въ Добруджа, държавниятъ обвинителъ, чете предъ сѫда преписъ отъ заповѣдта ти подъ не помня кой номеръ“. Отговорихъ отрицателно. — И знаешъ ли кой е направилъ този доносъ или да го кажа предателство. Това е нашиятъ колега съ голѣма злоба зап. полковникъ Филиповъ. Неизвестно отъ кѫде се е бѣлъ снабдилъ съ преписъ отъ тази заповѣдь, единъ отъ които е бѣлъ даль на брата си — народенъ представителъ. Той пъкъ го далъ на държавния обвинителъ. Кой би могълъ да повѣрва, че, особно при дадените обстоятелства, би се намѣрилъ офицеръ отъ запаса на българската армия, който да играе такава роля спрямо единъ заслужилъ на родината си, дори съ проливането на кръвта си български генералъ! Високия възмутенътъ привлече вниманието на г-ль Жековъ, който се приближи и попита какъвъ е разговора. Като узна, каза, „и азъ се възмущавамъ и отвращавамъ отъ тази ниска постѣжка. Преди нѣколко дена ме вика полевия воененъ следователъ въ качество на експертъ, да се произнеся: има ли нѣщо престижно въ тази заповѣдь или нѣ. Отговорихъ освенъ че заповѣдта не съдържа нищо престижно, но още е високо възпитателна: подтикватъ се войниците да се биятъ храбро, дори съ ожесточение срещу врагътъ, който въроломно, съ една граната бѣше лишилъ отъ живота трима тѣхни н-ци: полкъ Ивановъ, м-ръ Илиевъ и м-ръ Савовъ.“

Ето убедителната проява на „атавистичния“ важенъ български народенъ порокъ ината“ т. е. „злоба ината“. Голѣма злоба преследвала съ упоритостъ за изпълнението ѹ *Врождено желание да си пакостимъ единъ на други!*

VI. Насрочване и разглеждане на дѣлото,

a) Попълване. Видѣхме, че, следствие полуанонимното писмо, противъ менъ бѣ заведено следствено дѣло на 7.VII. 1919 г. Следователитъ се сменявали и дѣлото било предавано отъ следователъ на следователъ, безъ да се работи сериозно за свършването на следствието. Само предпоследниятъ следователъ, к-нъ Коларовъ, работилъ до нѣкѫде сериозно, но не го довѣршилъ. Поручикъ Захариевъ, като приель дѣлото, погледналъ на него съ всичката лекота, за което го счѣлъ за свършено. На 23.XI. 1921 год. ме повика, да ми го предяви и да вземе като мѣрка за неотклонение, задържането ми подъ стража, т. е. да ме изпрати въ централния затворъ. Споредъ ст. ст. 369. и 371. отъ в. с. з., трѣбаше да присъствувамъ по разпита на свидетелитъ и да имъ задавамъ въпроси. Обаче, следователитъ не бѣха ме викали. Ето защо, когато ми се предяви дѣлото, азъ го намѣрихъ съвършено непълно, за което написахъ дълги възражения. Споредъ тѣхъ, трѣбаше да се повикатъ за разпитъ нови свидетели. Потрѣбенъ ми бѣше само още единъ денъ, да отидя въ офицерското събрание (клуба) да имъ взема адресите отъ съответната книга и да ги впиша въ възраженията си. Следователъ, като не ми даде това време, обеща самъ да направи това. Помолихъ го, поне при разпита на новите свидетели, да ме вика да присъствувамъ. Обеща, но не го изпълни. Разпиталъ само двама свидетели и на 29.XI. 1921 год. представилъ дѣлото на заключение на прокурора. Последниятъ, възъ основа на възраженията ми, съ надпись № 7798, отъ 3.XII. 21. год., повърналъ дѣлото на следователя за попълване и вторично предявяване. Благодарение на това върщане, се разпитаха всички показани отъ менъ свидетели и дѣлото получи пълно освѣтление. Отъ предявянето на дѣлото ми (23.XI. 1921 год.) до 17.I. 1922 год. се бѣха изминали 55 дена, а азъ нито бѣхъ виканъ да присъствувамъ на разпита на новите свидетели, нито пъкъ дѣлото ми бѣ вторично предявено. На последната дата подадохъ до сѫда оплакване противъ следователя, поруч. Захариевъ, че бави дѣлото, че не ме вика при разпита на свидетелитъ. Това ще стане причина да се прави ново попълване и още повече губене на време. Това е вече престижно продължение на страданията ми въ затвора.

Още въ деня на подаването оплакването, следователя ми съобщи по телефона, че отъ следния денъ (18.I.) ще начене да ме вика да присъствувамъ при разпита на свидетелитъ. Когато видѣхъ дѣлото, обърнахъ вниманието на следователя, че той не е направилъ почти нищо по възраженията ми, а сѫ се изминали почти два месеца. Отговори, че билъ търсилъ адресите на новите свидетели въ градоначалството и пр. и не ги билъ намерили. Щѣлъ билъ сега да приключи дѣлото безъ показанията на ненамерените лица, които щѣли били да бѫдатъ повикани при разглеждането на дѣлото. Изобщихъ го въ предрешаване въпроса, че дѣлото нѣма да бѫде

и съдебният съд, а — непременно разглеждано от съда. Едни от тия свидетели бъха г-ль Неръзовъ и полк. Соларовъ. Тъ се намираха въ София, а той ги търсилъ въ с. Долна баня и Варна. На 26.I.22 г. ми се предяви на ново дѣлото съ допълнителни свидетелски показания. Следователъ представилъ дѣлото на прокурора съ постановление № 9 отъ 11.II. 1922 год.

б) *Насрочване.* На 27. III. получихъ обвинителния си актъ. Изтъргнахъ се отъ некитѣ на п. в. следователъ. Оставаше съдътъ да тури край на дългите ми страдания. Обвинителниятъ актъ бѣ написанъ само на четири страници. Не съдържаше особено встѫжение, каквото обикновено прокурорите иматъ манията да помѣстятъ. Отъ дванадесетътъ обвинителни въ заключението на следователя пунктове бѣха оставени само четири и то най-лекитѣ — най лесно оборимитѣ. Това бѣ на юридическия езикъ *слабъ обвинителенъ актъ.* Вътъръщъ решение: самъ да се защитявамъ по фактическата страна, а *Тумпаратъ* да ме защищава по юридическата. Неговия помощникъ огнения интелигентенъ младежъ, зап. к-нь Еню Колевъ, бившъ нѣкога мой подчиненъ, възмутенъ отъ вършената надъ менъ неправда, покъжала и той да се яви въ съда съ *В. Тумпаратъ.* Дѣлото бѣше насрочено на 10. априлъ. Боже Господи, ще трѣбва да се лѣжи въ затвора още около 40 дена до началото на разглеждането на дѣлото! За мое нещастие, въ това време се приготвялъ законопроекта за премахването на специално военно правосъдие. По тази причина дѣлото ми се отложи за неопределено време.

в) *Разглеждане на дѣлото. Пълно оправдание.* Дѣлото ми назначена да се разглежда на 19.V. 1922 год. и се свърши на 27. сѫщий. Цѣли три дена бѣха изгубени да ловятъ и докарватъ подъ стража двама отъ избѣгалитѣ по горите лъжесвидетели. На 22., въ 10 ч. 45 м. пр. пл., председателя на соф. п. в. съдъ, съ весело лице и приятънъ гласъ, прочете резолюцията на съда, че се оправдавамъ по съда. Благодаря на Бога и на съда, въ съставъ: председателъ подполковникъ *Драгомировъ* и членове поручиците: *Машевъ* и *Цинцарски.* *Великата красива, бѣлъстяща правда възтържествува надъ ниската, омразна, тъмна неправда!* Човѣшките отратителни страсти, завистта, омразата, клеветата и мъстъта, бидоха стъпкани и напълно провалѣни въ подземния адъ!

Разборъ.

I. По страховата унизиителна раболепна политика на правителствата предъ мирната конференция въ Парижъ.

На парижката мирна конференция дипломатитѣ на случайно победения великъ безподобенъ германски народъ имаше да водятъ трудната борба срещу дипломатитѣ на победителитѣ държави, да отвърлятъ обвинението, че Германия е виновницата за начуването на небивалата съсипателна свѣтвона война. Българските дипломати имаха на страната си силния оправдателенъ доводъ за участието на България въ войната: *свободата и обединението на разокъжсато, поробено българско племе!* Никоя чиста човѣшка съвестъ не би трѣбвало да посмѣе да обвинява България и да иска наказанието ѝ за това, че е взела участие въ свѣтвоната война за осъ-

ществието на възвишениетъ си свети народни идеали: *свобода и обединение.* Съ тия, само съ тия две свѣщени думи на устата си, българските дипломати трѣбаше, съ високо дигнати глави и гръмливъ пронизителенъ гласъ, да искатъ почетенъ, на човѣшки начала миръ за България. На място такъвъ похвално съ себеуважение поведение, българския првъ делегатъ се яви предъ конференцията съ наведена глава, съ срамежливи погледи, съ задушено гласъ на грѣшника да признае виновността на България и да сочи за виновници царя Фердинанда и правителството му. Той не се спрѣ дори предъ позора за българския храбър и себеотреченъ войникъ да го нарече *пораженецъ* (дефетистъ), а дезертьоритъ отъ българската армия, които се биха въ редоветѣ на руската — да сочи като боенъ активъ на България! *Българската дипломация не защитаваше правото си дѣло, а се каеше, безъ да биде грѣшна, позореше се, безъ да биде опозорена и молчаше за о прощане и милостъ, безъ да биде виновница.* А знаемъ, че милостъ на дивия свирепъ звѣръ — вълка е по-скоро да изеде агнето. България не бѣ изедена, но бѣ разкъсана и оставена жива за да умре следъ дѣлги и тежки мжки.

Българското коалиционно правителство, преди да прояви *робското си срамно дѣржане* предъ мирната конференция, си бѣ задало жестоката престъпна задача, чрезъ *кърваво жертвоприношение* предъ олтаря на демоните, да иска омилостивяване отъ немилостивитѣ жестоки европейски дипломати! То назначи *анкетни комисии* и разгласи високо на българските граждани да отиватъ да *предателствуватъ* предъ комисиите, също като *Юда Искариотски* предаде Иисуса Христъ, за да се възбуждатъ сѫдебни дѣла противъ българи, които въ продължение на четри години съ сѣбоетрочно носили всичките тежести и търпѣли всичките несгоди и лишения на войната. Като сѫ проливали кръвта си по далечните бранни поля, да бѫдатъ сѫдени съ най-голѣма бързина, немилостиво най строго осъждани и веднага покачвани на позорната бесилка! И намериха се българи „атавистични“ мъстители, предатели, които оклевѣтиха и предадоха на анкетните комисии омразните имъ началници и другари. Като плодъ на тая раболепна политика на правителствата на „атавистичните“ завѣстници, мъстители, предатели увисна на позорната бесилка бойния капитанъ отъ славната българска армия *Никола Кулчинъ*, хвѣрлени бидоха въ затворитѣ, разкарвани по улиците подъ стража, като професионални разбойници и джебчии, много заслужили на родината български генерали и офицieri. Следъ дѣлги унижения и измѣжувания, бидоха сѫдени, злословени и клеветени отъ продажната партизанска преса, най-после, бидоха оправдани! Но, почти всички изгубиха здравето и материјалното си състояние!

Тази ниска позорна раболепна политика на коалиционното правителство на г-нъ *T. Теодоровъ* и на онova на г-нъ *A. Стамболовъ*, на място да „омилостиви“ неомилостивимите коравосърдечни дипломати, тя имъ даде предлогъ на мирния договоръ да накажатъ съ по-голѣма жестокостъ България, която сама признаваше виновността си, каеше се, като стара блудна грѣшница, дори издирваше провинениетъ презъ време на войната, хвѣрляше ги по затворитѣ, сѫдѣши ги, признаваше виновността имъ и ги покачваше на позорната бесилка.

Като пръка последица на тази унизителна и срамна политика бѣ помѣстването въ Ньюйския миренъ договоръ частъ VI.: „Санкции“ (наказания), споредъ които се искаха за сѫдене отъ вражески сѫдилища, на вражеска земя, десетки отъ нашите най-добри бойни генерали и стотици отлични бойни офицери, чиновници и др.

Назначаването на анкетната комисия при министерството на войната е грѣшка, а бѣзото и действие е още по голѣма грѣшка. Сѫдено на провинениетѣ е друга грѣшка. Бѣзото имъ сѫдене е още една по-голѣма грѣшка. Искането отъ сѫдилищата бѣзи и строги присъди, дори и глави на генерали, е скандална до, най-висока степенъ престъпна грѣшка. Трѣбваше на въпроса по провинениета въ неприятелските земи да се дадеше най-напредъ времето да произведе своето благотворно действие. Ако бѣ необходимо за диверсия, да се назначи анкетна комисия, трѣбваше тя да бѫде назначена не още на 18. декември 1918 год., когато сѣраститѣ бѫха още въ пълния си разгаръ, а малко по късно — когато сѣраститѣ на омразата и мъстъта позамрѣха малко. Когато разсѫдака вече наченеше да взема върхъ надъ сѣраститѣ, Тогава или нѣмаше да се явятъ предъ анкетната комисия мъстители, доносчици и клеветници, или тѣхното число щѣше да бѫде ограничено. Анкетната комисия не трѣбваше да действува прибързано, като се задоволяваше често пѣти да привлича подъ отговорностъ само по едни слухове или доноси на отдѣлни лица. Тя трѣбваше до сключването на мирния договоръ само да проучва въпросите на провинениетѣ. Само, следъ като се видѣше, че конференцията иска наказанието на провинениетѣ, трѣбваше да предаде решенията си на следователитѣ да начнатъ диреніята си и предаването на истински виновни на сѫдилищата. Въ такъвъ случай на искането (спѣсъцитѣ) да предадемъ виновните щѣхме да посочимъ на факта, че едни отъ исканитѣ, споредъ анкетата, сѫ признати за невиновни, а признатитѣ за виновни сѫ дадени подъ сѫдъ. Сѫдено на провинениетѣ преди сключването на Ньюйския миренъ договоръ, особено екзекуциитѣ, е престъпна грѣшка. Видѣхме, че наложенитѣ ни „санкции“ (наказания) не призоваваха произнесенитѣ отъ нашите сѫдилища присъди. Сѫденитѣ и наказанитѣ отъ нашите сѫдилища трѣбваше пакъ да бѫдатъ сѫдени и наказани отъ вражеските сѫдилища. Тогава зашо бѣше това унижение за българските генерали, да се ловятъ и изпращатъ подъ най-строга стража по затворитѣ, зашо бѫха тия сѫдения въ затворитѣ и зашо бѫха екзекуциитѣ! Предаването провинениетѣ на враговете ни не можеше въ никакъвъ случай да стане, нѣмаше да стане, както и не стана. Нѣмаше българските генерали да бѫдатъ срамени и измъжувани. Нѣмаше да има и екзекуции!

Дано тази пакосна страхлива-раболепна политика послужи за урокъ на иднитѣ правителства, всѣкога да водятъ достойна горда народна политика. Нека българинътъ самъ себе си уважава, за да го уважаватъ и другитѣ! Долу зловредния овехтъль и отаръль народенъ афоризъмъ: „Пфорната глава сабли не сѣче!“ Нека бѣзре расте и пуска дѣлбоки корени въ българските сърца новия благотворенъ афоризъмъ: Напредъ и все напредъ! Ако паднешъ, правъ падни!

II. По дейността и поведението на анкетната комисия, следственитѣ и сѫдебнитѣ власти.

Отъ начина на завеждането следственитѣ дѣла, арестуването на подведениитѣ подъ сѫдебна отговорностъ и отъ разглеждането на дѣлата явно личи следното:

1) Правителството е искало: а) Да се възбудятъ колкото е възможно повече дѣла противъ наши генерали, висши офицери и чиновници; б) Това да става колкото е възможно по-шумно, особено за генералитѣ, за да привлечи вниманието на външния свѣтъ; в) Следствената процедура да върви колкото е възможно по-бѣрзо и да се завърши най-скоро; г) Сѫдебнитѣ дѣла да се насрочватъ и разглеждатъ колкото е възможно по-бѣрзо; д) Да има повече съмѣрни присъди на генерали, които да се привеждатъ веднага въ изпълнение.

Ето защо, на следствената комисия сѫ били дадени извѣнредно много голѣми права. Тя е имала право да държи постановления за подвеждане подъ сѫдебна отговорностъ, даже следъ най-малки улики за провинение. Тя е разполагала съ свой специаленъ следователъ, на когото на право е изпращала постановленията си за начеване на предварително дирене. Следователът отъ своя страна е начевалъ диренето и веднага е вземалъ най-строгата мѣрка за неотклонение — затвора.

Общото мнение, както на арестуванитѣ и осѫденитѣ, така и на другитѣ е, че анкетната комисия се е престаравала въ държавното постановление за начеване на предварителни диренія направо противъ лица. Трѣбвало първоначално да се държатъ постановления за произвеждане предварително дирене „по факта“, а, следъ като се разкрие достатъчно виновността, тогава може да се насочва диренето противъ визирания генералъ. Въ такъвъ случай нѣмаше отъ б подвежданіи подъ сѫдебна отговорностъ генерали нито единъ да бѫде осѫденъ, а напрѣдъ да бѫдатъ измъжувани съ месеци и години по затворитѣ.

Моята дѣлга, трудна и точна анкета чрезъ бившите нѣци на Военно сѫдебната частъ, запаснитѣ генералъ Жостовъ и полковникъ Хаджидимовъ и чрезъ бившия прокуроръ при Софийския полеви воененъ сѫдъ, зап. м.-ръ Б. Тошковъ, както и углавното дѣло подъ № 1730 1921 год., разгледано въ 1. углавно отдѣление при Соф. окр., сѫдъ, установи по най-положителенъ начинъ, че първиятъ български м.-ръ Т. Тодоровъ е билъ упражнявалъ натискъ надъ сѫдийския институтъ да разглежда дѣлата бѣрзо и да произнася строги осѫдителни присъди, особено съ вземането глави на генерали и висши офицери. Самъ покойниятъ Т. Тодоровъ е призналъ това си искане, като го е мотивиранъ, че го е билъ правилъ за доброто на България. Прави най-висока честь на нашия сѫдийски институтъ, че не се е подалъ на това незаконно и престъпно искане на първия министър на България! На честитъ и остри упрѣци, правени лично отъ г.-нъ Т. Тодоровъ на бившия прокуроръ на Соф. п. в. сѫдъ м.-ръ Тошковъ, че сѫдътъ не действува бѣрзо, че на мѣсто да присъджа вземане глави, произнася оправдателни присъди, младия прокуроръ е ималъ доблѣсть и кураж, да възрази: „Господине министре, българските офицери оставиха доста много глави

по бойните полета! Ако тръбва и сега да ги дадатъ, ще ги вземамъ, но не прибръзано и по заповъдъ, а — чрезъ правилна законна съдебна процедура! А зап. генералъ **Жостовъ**, на упръка отъ дипломата **Симеон Радевъ**, че п. в. съдилища не действуватъ бързо и не взематъ офицерски глави, отговорилъ: „ако е потребно да се взематъ глави, това съжглавитъ на нашите неспособни дипломати, а не — на нашето доблестно офицерство!“

Съ този доблестенъ начинъ на действие на нашиятъ родолюбивъ и правдивъ съдѣйски институтъ се предотврати приготвения и насточиво преследваніе за изпълнение позоренъ погромъ на българските генерали и офицери — да бждатъ покачвани на позорната бесилка и главитъ имъ поднасяни на делегатитъ на мирната конференция за смегчение на коравитъ имъ сърца, за изкупване на България по-сносенъ миренъ договоръ.

III. По поведението на печата.

Известно е, колко е голъмо въ сегашно време значението на поведението на печата по всички въпроси. Печата може да възпитава, може и да развръщава. Може да раздухва страстите, може и да ги гаси. По дейността на анкетната комисия, на следствието на власти и на съдилищата, за голъма частъ на нашия печатъ, той държа похвално националистично поведение. По-голъмата частъ отъ ежедневниците нищо не гисаха по споменатата дейност. Правѣха, обаче, изключение нѣкои отъ софийските ежедневници. Тѣ изнасяха предъ външния свѣтъ въпроси, не въ полза на общото отечествено дѣло. Характерни сѫ следните примѣри:

В. „Слово“, въ броя си № 33, отъ 20. V. 1922 год., оповести „Насроченото за завчера въ военния съдъ дѣло противъ зап. генералъ Т. Кантарджиевъ и пр. се отсрочи за понедѣлникъ. Подсѫдимиятъ се обвинява за жестокости, вършени спрѣмо руски пленици, въ качеството му на началникъ на Сборната дивизия презъ време на военниятъ действия въ Добруджа. За доказване на обвинението прокуроръ е призовълъ 16 души свидетели, които да установятъ, че жестокостите сѫ били вършени по заповѣдъ на подсѫдимия.“

В. „Миръ“, въ брой 6588, отъ 22. V., писа: „Софийскиятъ воененъ съдъ отъ завчера е започналъ разглеждането дѣлото срещу зап. генералъ Кантарджиевъ, по време на войната началникъ на Сборната дивизия, обвиняванъ отъ срѣбъските власти (к. н.) въ жестокости.“

Това антрефиile повдигна цѣла буря отъ възмущение между колегите затворници. „Пашата“ каза: Сърбите се показваха по-българи отъ редакторите на в. „Слово“. Тѣ не обърнаха исканото отъ вестника внимание и желание да отидатъ да присъствуваатъ при разглеждането на дѣлото ти. Сега в. „Миръ“ още по-престъпно-интригува и предателствува, като умишлено пише: „обвиненъ отъ срѣбъските власти въ жестокости“. А се знае, че ти не фигурирашъ въ списъците на исканитъ отъ съседите ни провинции! Но и следъ това антрефиile, както срѣбъските у насъ дипломати, така и публиката, напълно се дезинтересира отъ дѣлото. Въ съдебната зала на съдъ (заседанията бѣха открыти) никой другъ, освенъ участуващите въ съдебното дѣло лица, не присъствува. Обществото,

чувствуваше, че се върши велика неправда, отъ която се силно възмущаваше и бѣгаше. Нито единъ кореспондентъ не стъпи въ съдебната зала. Никой другъ вестникъ, освенъ споменатите такива, не хронирира нѣщо по дѣлото. То се смяташе за позоряще българската армия и българския народъ тенденциозно злобно и мъстително дѣло! По поведението на въпросните вестници, единъ зап. воененъ германски офицеръ у насъ, бѣ казалъ: „Ние не компрометираме така нашите генерали. Такива въпроси ние не изнасяме предъ външния свѣтъ. Ако нашъ вестникъ би така предателствувалъ, публиката би сринала редакцията му съ камъни! Чуденъ, безъ честолюбие, народъ сте вие българите!“

IV. По моето затваряне въ тъмница, съдение и оправдание.

Видѣхме, какво страхливата, раболепна и унизителна политика на коалиционното, на г-нъ **T. Теодорова**, правителство даде поводъ (назначаване и разгласяване анкетната комисия) на мои „атавистични“ завистни врагове мъстители, да ме оклеветятъ предъ анкетната комисия, да бъда хвърленъ въ тъмница, да бжда душевно, морално и физически измъчванъ и материално разсипанъ. Безполезно е да говоря за автора на клеветническото писмо, което послужи за начало на страданията ми. Имамъ положителни доказателства, че той е само материалния виновникъ. Интелектуалните сѫ други. Съ даването ходъ на преписката, военниятъ министъ е бламиралъ, не само своя достоинътъ предшественикъ, г-нъ **A. Ляпчевъ**, но още и любимия народенъ избранникъ — царь **Борисъ**. Видѣхме, че тѣ, едва предъ нѣколко месеци, за заслуги къмъ родината, ме бѣха наградили съ високото бойно отличие: *Народния орденъ за Военна заслуга съ военни отличия на голъмата лента*.

Съ моето привличане подъ съдѣбна отговорност се продължаваха и безъ това дългите списъци на лицата, които победителите искаха да имътъ се предадатъ за съдение и наказание. (АЗъ не фигурирахъ въ тия списъци), а това не бѣ въ полза на общото българско дѣло. Съ вземането моята много претеглила, предвременно побѣдяла глава само „атавистичните“ мъи врагове биха се задравили. Всъка чиста българска душа би се отвратила — погнусила!

Следователът к-нъ **Коларовъ**, за да изпълни мъртвата буква на закона за гражданското съдопроизводство, решилъ да вземе като мѣрка за неотклонението ми, държането ми подъ затворъ. Благодарение на доблестния и смѣл прокуроръ при Софийския полеви воененъ съдъ, м-ръ **B. Гумаровъ**, тази мѣрка бѣ заменена съ парична гаранция. Но неискренниятъ подчиненъ, к-нъ **Коларовъ**, поетата отъ началника му отговорност считалъ за незаконна. Той я бѣ приель само като едно ограждане себе си отъ отговорност, „да не го хванатъ за ухото!“ Противно на закона, той не приложи къмъ дѣлото нито протокола за вземането, като мѣрка за неотклонение, парична гаранция, нито самата гаранция. Той ги бѣ държалъ „въ джеба“ си, като прости листове хартия! Веднага следъ като началникътъ му бѣ билъ уволненъ отъ служба, той ме вика и ми връща гаранцията и унищожава протокола по въпроса.

Тази постъпка на к-нъ **Коларовъ** е некоректна, осъдителна и престъпна! Той, като правникъ, ако намираше, че заповѣдъта на

начаянина му е незаконна, тръбаше да има нужната доблест да не я изпълнява. Тогава щъще да последва намѣсата на по-горното началство, което щеше да разреши въпроса дали заповѣдта е била законна или не. Но, единъ пътъ съгласиль ли се е да изпълни заповѣдта на начаяника си, тръбаше да я изпълни добросъвестно, а не съ неподобаващето на военния, особено на правника, лукавство.

Полевиятъ воененъ следователъ, поруч. Захариеевъ, следъ като приель следственото ми дѣло, погледналъ на него съ престъпна повърхност и лекостъ. Намѣрилъ го за завършено, съставилъ заключителния протоколъ, повика ме да ми го предявя и да ме изпрати, по описания непристоеенъ начинъ, въ затвора. Следъ това да представи дѣлото на прокурора на заключение. Въпрочто съ този начинъ на действие тої е искаль да затъмни славата на други полеви военни следователи, че и той не се ни най-малко стеснява и плаши „да лови голѣми риби“ — да праща по най-грубъ и унизителъ начинъ въ централния затворъ заслужили на родината генерали. Че и той, както известна категория младежи, ненавижда по-голѣмите отъ себе си и е готовъ при всѣки сгоденъ случай да имъ пакости. Следствие на тази съ нищо неоправдана бързина, да ме изпрати въ затвора, не ми остави потрѣбното време да попълня въ възраженията си пълнитѣ адреси на твърде важнитѣ ми нови свидетели, гль Неръзовъ, полк. Соловьевъ и др. А това пъкъ стана причината следователъ самъ да търси въпроснитѣ свидетели и да не ги намѣри, когато тѣ всичкото врѣме били въ София. Това обстоятелство съ невикането ми да присъствувамъ на разпита на свидетелитѣ закъсни следствието съ нѣколко месеци. А зата умисъль на следователя да не ми даде възможность да си взема потрѣбите за спане, стана причина да ношуваамъ на отровно влажния циментирани бетонъ, следствие на което си повредихъ за винаги желѣзното здраве. Поручикъ Захариеевъ не направилъ почти нищо за попълването на дѣлото споредъ даденитѣ му на 23. XI. възражения. Той прибръзано го представилъ на прокурора съ заключение на виновностъ. Благодарение на прокурора, който му повърналъ дѣлото за попълване, дѣлото бѣ задоволително попълнено и азъ бидохъ оправданъ отъ съдба.

Заключение. Нѣма дѣржава въ свѣта, въ която заслужилитѣ на отечеството хора да не се ценятъ, уважаватъ и зачитатъ, така както въ родината ни — България. Нѣма дѣржава, въ която, следъ съѣтвовната война, да се постъпи така неблагоразумно, неблагодарно и жестоко спрѣмо заслужилитѣ презъ време на войната хора, както въ България. Великиятъ германски народъ, чрезъ плебисцита (допитването) си, не се съгласи бившиятъ му императоръ да бѫде лишенъ отъ имотитѣ си, както това желалаеха крайнитѣ екзалтиранi елементи. Бившиятъ си главнокомандуващъ избра за председателъ на републиката. Когато се поискаха кайзера и водителитѣ на армията — генерали и офицери, да бѫдатъ предадени на френцитѣ за съдне, г-нъ Бетманъ Холвегъ и фелдмаршалъ Хинденбургъ заявиха, че не, кайзерътъ, а тѣ тѣ виновни и сѫ готови да отговарятъ предъ съдба. А германскиятъ народъ, като единъ човѣкъ, издигна мощната си гласъ отъ възмущение и заяви, че той нѣма да предаде своите заслужили хора да бѫдатъ осъдени и екзекутирани отъ

врага. Нито единъ германски офицеръ не биде съдженъ и осъдень за провинения въ неприятелските земи. А у насъ отъ мнозина се счита за срамно дори да именуватъ бившия царь съ царската му титла, а го наричатъ презрително само Фердинандъ. И това се прави даже отъ ония, които сѫ му писали и поднесли похвални юбилейни книги и доклади. Които сѫ го славили и възнасяли дори до небесата! Бившиятъ ни главнокомандуващъ и воененъ министъръ бидоха съдени, осъдени и излежаваха по нѣколко години тъмниченъ затворъ. Мнозина наши генерали и офицери бидоха съдени. Нѣкои отъ тѣхъ, следъ дълги душевни и физически измъжчвания и материално разорение, бидоха оправдани. Други бидоха осъдени на тъмниченъ затворъ, лишени отъ чинове, ордени, пенсии и дори отъ грѣждански, политически и човѣшки права! Въ числото на последнитѣ сѫ бившиятъ Главнокомандуващъ и Воененъ министъръ, генералитъ Жековъ и покойния Найденовъ.

Лично за моето съдение и оправдание не бихъ говорилъ нищо, ако въ него не се отразяваше най-релефно борбата между злото и доброто. Между мрака и виделината. Между правдата и неправдата. Между честния и добросъвестенъ трудъ за благото на родината и демонските услуги на завистъ и злодѣянія! И наистина, колко сѫ нагледни и убедителни фактитѣ: 1) Само отъ завистъ и злоба бѣхъ вписанъ въ списъка буква Б.—на неспособнитѣ за напредване по службата офицери. Съ блѣскавитѣ ми бойни дѣла презъ Балканската война тържествено доказахъ, че надъ менъ е била извършена велика неправда. Доблестниятъ и справедливъ бившиятъ Воененъ министъ генералъ Бояджиевъ, съ назначението ми за начальникъ на дивизия и произвеждането въ генералски чинъ, изигра ролята на доброто, което победи злото. Правдата възтѣржествува надъ неправдата; злото съ единъ втори още по-жестокъ ударъ ме уволни въ запаса на армията. Това бѣ пълното ми унищожение като воененъ, като четиридесетъ-годишъ честенъ, добросъвестенъ и неуморенъ служителъ на царя и родината. Злото пакъ надделя надъ доброто. Рѣдкитѣ ми бойни отличия презъ свѣтовната война, дори съ проливането на кръвта ми въ бойнитѣ вериги, производството ми въ чина генералъ-лейтенантъ, награждаването ми съ ордена „за храбростъ“ I. класа, съ Н. О. З. В. заслуга съ военни отличия на голѣмата лѣнта и — всичкитѣ съюзнишки ордени за храбростъ бѣха още по блестяща отъ първата, победа на доброто надъ злото. На правдата надъ неправдата. Още въ първата война, този, който ни бѣше прещенилъ за негоденъ за генералски чинъ, най-убедително доказа, че самъ той не е билъ годенъ за този чинъ, за което презъ времето на самитѣ бойни операции на войната бѣ смѣненъ отъ недостойно заеманата длъжностъ, начальникъ на щаба на армията, безъ да получи друго назначение въ армията! Той не бѣ дори удостоенъ съ мобилизационно назначение въ съдбоносната свѣтовна война. Това бѣ крайната пълна най-блѣскава и тържествена победа на светата правда надъ пъклена неправда! На благотворното добро надъ злосторното черно зло! Пълното ми оправдание отъ съдба бѣ цѣлъ погромъ на пъкленитѣ желания, стремежи и усилия на всички, които материално и интелектуално бѣха действуvalи да бѫда покаченъ на позорната бесилка! Тѣ сами морално издѣхнаха на нея!

Също тия уседителни отъ недалечното ни минало примъри поставятъ за назидание и за поука на началниците на българското кръсто и победоносно воинство да бждатъ всъкога справедливи къмъ подчинените си. А, случайно онеправданитъ подчинени — да не се отчайватъ, да не губятъ присъствието на духа. Колкото по-вече биха били онеправдавани, толкова повече да полагатъ трудове и умъние въ службата си, като бждатъ увърени, че, рано или късно, правдата ще възторжествува надъ неправдата. Тъ ще получатъ заслуженото си право.

Моля Ти се, О, Боже Велики, Боже на правдата, поставяй всъкога на чело на държавното управление и на командуването на родната армия най-способните и правдиви хора на България. Държавниците да водятъ правилна, достолепна, съ себеуважение народна политика. Военачалниците да умънятъ правило да избиратъ помощниците си, всъки му безпристрастно да даватъ заслуженото, за да може пазителката на родните интереси и надеждата на българския народ — армията, да крепне и закрепва, та да стане сила несъкрушима. Тогава само райски хубавата ни и безподобно благодатна родина — България, може да стане щастлива и велика за винаги — до като свътъ свътува!

VII. Животъ и наблюдение въ затвора (23.XI.1921—19.V.1922 г.):

Въ централния затворъ, както всъкажде въ живота, затворниците се приспособяватъ къмъ обстановката, за да могатъ да прекарватъ по сносънъ животъ. Един постигатъ това съ лични способности, а други — съ пари. Така напримъръ: „дълдото“ заселъ свободната и доходна писарска длъжност. Зап. инженеръ подполковникъ *Танушев* станалъ инженеръ-архитектъ на затвора. Поправя параклиса, заведва електрическото осветление и парното отопление. Свободенъ е да се движи на всъкажде. Генералъ *Тантилов* влизашъ състава на настоятелството на параклиса и псалтува. Добилъ е известна свобода за движение изъ затвора. Зап. полк. *Балтаджиев* Ст. се занимава съ реда въ готварницата. Фотографът *Германски* фотографира и печели месечно по 1000 лева. Стариятъ *Свиардов*, А. *Мицолов* и зап. полк. *Желев* пишатъ заявления на затворниците, срещу известно заплащане. Бившиятъ соф. кметъ Р. В. *Радев* биль украсилъ градината на затвора. Тукъ сж шивачи, обущари, бръснари, дърводѣлци, ковачи, готовачи, кафеджии, ваксаджии и др. Отъ всички има нужда. Всички печелятъ пари. Служебни лица сж „кликачи“, „чистачи“, прислужници и пр. Тъ служатъ на всички. Подарявани сж отъ всички.

Отъ както свѣтъ свѣтува, две сж най-могжитъ сили въ свѣта: на мѫжа парата, на жената красотата. Ето защо, хумористите казватъ, че мѫжътъ съ парата, а жената съ красотата могатъ да изкушатъ даже Св. Петра, да ги пусне въ раја. Първата отъ тия всемогжитъ сили, — парата, е всъкога действувала, действува и вѣчно ще действува, както въ всички затвори, така и въ централния затворъ. Всъкога заможните осъдени сж били привилегированi въ затвора:

1) Какъ прекарали затвора *A. Стамболийски* и другарите му.

Затворътъ е място, където се подлагатъ на изпитание способностите на човѣка. Има личности, които въ каквото ще да е тежки условия на живота да бждатъ поставени, пакъ ще съумѣятъ да се справятъ съ положението си. Такива хора всъкога успѣватъ да изпъкнатъ надъ другите. Има други, които не сж способни за подобренето на участъта си. Такиза личности много лесно загинватъ. Въ затвора земедѣлските затворници били съумѣли да получатъ изключителни привилегии. Ал. Стамболийски биль настаненъ съмичъкъ въ стаичката № 2 отъ политическото отдѣление. Биль пусканъ отъ затвора да ходи въ околността на града „на ловъ!“ Никола Генадиевъ (по Деклозиеровото дѣло) е биль настаненъ въ южната стая № 1. Пустнатъ е биль да живѣе на мината си цѣлъ месецъ. Горлаковъ е биль пустнатъ да прави бани при Ст. Загора. Иорданъ Ионовъ е биль пустнатъ да живѣе на вилата си, Орѣховско. Въ стаите на политическите затворници се приемали военни и цивилни. Тамъ се казвало на войниците, че войната нѣма да се свърши до като войниците не хвърлятъ пушки и не напустятъ фронта! Тамъ сж се списвали вестниците съ деморализираще съдържание. Тамъ сж били писани позиви и брошури съ съдържание да не се биятъ войниците, а да се предаватъ на враговете ни, да се върнатъ назадъ и пр. Тамъ се е подготвялъ погрома на Добро поле!

2) Какъ прекарваха затвора арестуваниятъ по чл. 4. отъ закона за съдъдене и наказание на виновниците на народната катастрофа.

Разказаха ми другарите по затворъ, че ловените, на 4.XI. 1919 год., софийски граждани сж били карани право въ централния затворъ. Тамъ сж били подвъргнати на невъобразимъ строгъ затворнически режимъ. Това било ужасъ! Докарани сж били и затворени въ килиите на първия етажъ 87 души. Килиите сж били за-ключени. Предъ входа къмъ килиите на „колелото“ сж били насочени къмъ килиите картечници. Готови всѣка минута да затракатъ и да изтребятъ затворниците. Цѣлъ сонмъ отъ въоръжени стражари и пристави сж сновѣли по коридорите на затвора. За да се пропустятъ багажъ и храна къмъ затворниците, а сжко да бждатъ пустнати затворниците да отидатъ по нужда, трѣбвали сж молби, обещания и най-после сж сполучвали да излѣзватъ, но съ шепа банкноти. Затворникътъ тича къмъ невъобразимо мръсния смрадливъ нужникъ. Следъ него върви помошника на ключаря. Едва клѣкнала затворника, п. ключаря го дръпа и вика: „Хайде, стига! Стазай! Не чули, че казаха да се върнемъ скоро!“ — „Чакай, моля ти се момче, ще ти дамъ 5 лева! Нека се изходя!“

Изнудаване на H. Алтимирски съ 300,000 лева.

Известниятъ, осъденъ на смърть затворникъ *Попето*, който биль съдържателъ на затворното кафе, единъ день биль съобщилъ „подъ секретъ“, че градоначалникъ *Прудкинъ*, биль готовъ да изтрови затворниците по чл. 4. и бившиятъ министри въ Радославовия кабинетъ. Шѣлъ биль да турне въ храната имъ най- сил-

ната отрова цианкали. Затворниците се предпазвали, като, по-преди давали отъ ястието да хапне големия затворнически черенъ котаракъ, само следъ което, тъ смѣели да ядатъ. Тогава, за да изнудятъ затворниците съ големъ подкупъ, прибѣгнали къмъ следното средство (споредъ стр. 13 отъ брошюрата на Атанасъ Николовъ *Телефончето*, отъ 1923 год.): „Единъ денъ, бивши нѣкъ щаба на Р. Даскаловъ въ Радомирската революция, Георги Дамяновъ, отишъл при Телефончето и му казалъ, че Прудкинъ искалъ да избие всички арестувани въ централния затворъ либерали (бивши м-ри и по чл. 4.) и да ги зарови, въ пригответъ вече въ двора на затвора трапъ. После Дамяновъ му съобщилъ, чрезъ пристава Бузуковъ, че, срещу 300—400 хилди лева, можалъ бить да отърве либералитъ. Телефончето съ Бузуковъ отишли въ централния затворъ, въ 2 ч. презъ нощта и съобщили това на Н. Алтимирски. Последниятъ се изплашилъ и веднага далъ бележка до синаси да брои на Телефончето 300.000 лв. Сутринта Телефончето получилъ сумата и я предалъ на Бузуковъ, да я даде на Дамяновъ. Телефончето отишъл при Стамболовски и му съобщилъ за извършеното. Отъ държането на Стамболовски билъ разбралъ, че той бить знаелъ за направеното. Известно е, че Стамболовски, въ другъ случай, бѣ казалъ: „по-напредъ ще имъ взема кисинъ, па послѣ — главитъ“.

Следъ 9. юни 1923 г., прокурорът при окръжния съдъ, по служба, билъ завель сѫдебне дѣло противъ Телефончето за въпросната сума. Дѣлото още не е свършено.

Полека-лека, съ помощта на най-могжщето средство — парите, най-строгия режимъ, се обрънала на най-лекъ. Приставите и стражарите, нарочно се сменявали всѣки 15 дена. Тѣ си отивали съ много пари отъ затвора. Уредень билъ, тайно, въпроса, затворниците да плащатъ на прокурора при окръжния съдъ периодично, а на персонала на затвора, начиная отъ директора, дори до ключаря и вратаря, месечно, опредѣлена сума. За прокурора се събирава сума 10,000—20,000 лв., която му се била изпращала чрезъ довѣрено, изъ между самите затворници, лице. Срещу подкупа на прокурора затворниците били имали право да се разхождатъ въ малката градина на затвора, да излизатъ изъ града, да отиватъ въ болницата и пр. Когато прокурорът билъ искалъ нова сума, правилъ билъ нареддане тия привилегии да бѫдатъ спрѣни. Тогава затворниците събрали нова сума и му я изпращали. Следъ това всичко било тръгвало по медъ и масло. Още въ първите дни на затварянето, затворниците събрали помежду си около 40,000 лв., която сума била поднесена, като подаръкъ на директора. Отъ тогава се установило всѣки заможенъ затворникъ, всѣки месецъ да длаща опредѣлено възнаграждение на директора. Като агенти събрали и предаването сумите на директора съ служили главно двама млади хитри отъ затворниците по чл. 4. Едина билъ отиваль даже въ болницата да събира възнаграждението на директора отъ находящите се тамъ Теню Узуновъ, д-ръ Тошковъ, Тантиловъ и др. На другия персоналъ се плащало периодично, за всѣка услуга отдельно.

Режима отъ най-строгъ се измѣналъ на най-разпустнатъ. Разказватъ, че на нѣкой отъ щедрите затворници билъ даденъ достъпъ въ женското отдѣление на затвора, кѫдето сѫ били правени нощни оргии и идилии въ градината.

Затворничките, на брой 57, бѣха почти всички, съ изключение само на две, отъ долната класа: слугини и циганки. Почти всички, споредъ новия законъ, въ предварителенъ затворъ за маловижни кражби. Имаше една селянка, за убиване мжжа си и едно арменче за участие въ убийството на леля си. Повечето отъ тѣхъ бѣха млади жени и момичета. Тази морална поквара въ затвора била достигнала до ущѣ на правителството. Малко преди моето дохождане въ затвора, уволненъ е билъ директора му. Нѣкои отъ привилегированите затворници били разпратени по провинциалните затвори.

Пашата на затвора.

Отъ всички затворени по чл. 4. най-щедро, на време и умѣло е давалъ известниятъ покойникъ търговецъ-милонеръ *Никола Алтимирски*. Съ десетина хилди лв. на директора на затвора и други по-дребни суми на по-долния персоналъ, споредъ думите му, той бѣ съумѣлъ да си откупи почти пълна свобода за излизане отъ затвора и три стаи въ политическото отдѣление. Въ едната се бѣше разкошно уредилъ той самия. Въ втората бѣше наредилъ своя кухня съ готвачъ, затворникъ. Въ третата живѣхе готвача и прислужника му — затворникъ. Всѣка сутринъ, сѫщо както въ ресторантъ, готвача се върщаше отъ пазара съ кокошки, месо, риба, хлѣбъ, зеленчуци и пр. Ехъзъ зданието отъ цепене дърва върху циментовия подъ, въ самата кухня, палъше се огънь, врѣха тендажери съ нѣколко ястиета, слагаше се разкошна трапеза, на която като почти постоянни гости бѣха затворните органи, отъ които зависѣше пускането въ града: директоръ, дежуренъ надзирателъ, секретаръ и писаръ (дѣдото). Ядеше се, пиеше се ракия и вино, сърбаше се кафе, като се пушеше, играеше се карти или табла, до късно вечеръ. По нѣкога, повече за утеха, се чуеше особния гласъ на „пашата“ да пѣ: „Ахъ бейолунунъ конаклари, яндж да яндж, кюль олду! Или „Слѣнцето трепти изгрѣва задъ зелената гора!“ Сутринъ отъ рано се разкешляше, развикаше, по-скоро прислугата да му донесе обущата и закуската. Закусваше и бързо излизаше отъ затвора. Предъ вратата го чакаше новъ първоразряденъ файтонъ съ грамадни сиви съ красива упряжъ коне. *Пашата* се качва въ файтона, файтонджията държи фуражката си въ ръка. Качва се стражаря на капрата, държащъ вертикално пушката съ набученъ ножъ. Всичко това даваше видъ, че пѫтува големеца, придружаванъ отъ стражаря да пази живота му, отъ злосторници, а не конвойранъ затворникъ. Обикновено Пашата излизаше около 8 ч. пръл. и се върваше вечеръ около сѫщия часъ. Въ града отиваше право въ кантората си, (тамъ е и дома му), кѫдето презъ цѣлия денъ упражняваше търговскиятъ си работи.

Денемъ само празниченъ денъ можеше Пашата да се види въ затвора. Станѣше късно, закусѣше, облѣчеше се въ празнично облѣкло, вирнати мустаки, издадено благоутробие, важно лице излѣзеше изъ стаята си, изпроводенъ отъ ординареца си, съпроводенъ почтително отъ нѣкой отъ другарите по затворъ, пашата тръгнѣше по тѣсния свѣтъль коридоръ да отива на разходка въ градината. Всѣки, който го срещнеше, сваляше му шапка и му правѣше пѣть.

надира квърляше важни погледи на дъсно и на лъво, доближаваше си ржката до шапката, за нѣкои си я похващаše, а за други дори и подигаше. Ключари, надзоратели, даже и директора, благовѣха предъ него. Въ градината Пашата се само изправѣше нѣкѫде до стената, на сънце, поразгледаше разхождащъ се дружари затворници, подхврлѣше по нѣкоз шега и скоро се прибираше въ стаята си. Той не обичаше да ходи. Следъ нѣкой „пасианъ“, игра на карти или на табла, се слагаше празничния обѣдъ. На него по нѣкога се поканваше и затворнически свещеникъ, архимандритъ *Антоний Върбановъ*. Обѣдъ се продължаваше дълго време. Следъ него продължителна почивка, на леглото. Пакъ малка разходка, пакъ игра и дълга вечеря.

3) Какъ прекарватъ затвора обикновените затворници:

Несъмнено, назначението на софийския централенъ затворъ е било такова, каквото е онova на западноевропейските такива: да приема осъденитѣ на дълго време отъ цѣлото царство престъпници, да имъ представи сгоди за животъ и за възпитание, щото тѣ да излизатъ отъ затвора *поправени граждани*. Въ подобнитѣ затвори на западъ е приета така наречената „селюлна“ (килийна) система, т. е. всички затворници живѣтъ въ отдѣлна стаичка (килия). Въ църква, въ класъ, на работа и пр. затворниците сѫ съ мрежа на лицето, за да не се познаватъ помежду си и отъ външни лица. Забранено имъ е да разговарятъ. По строго опредѣлена програма, непрекъснато се действува върху възпитанието, образованитето и даването занаятъ на всички затворници. Така щото презъ време на прекараниетѣ нѣколко години въ затвора, престъпникътъ да се направи възпитанъ, достатъчно образованъ и съ занаятъ за прехрана човѣкъ — поправенъ, безопасенъ, полезенъ гражданинъ.

Помъщението: Видѣхме, че само $\frac{1}{3}$ отъ помъщенията (две отъ трите предвидени само за затворници крила) на затвора, предвидени за затворници, сѫ построени. Въ градъ София нѣма отдѣленъ окръженъ затворъ. Централниятъ затворъ служи и за такъвъ. Ето защо, въ него, освенъ дългосрочнитѣ затворници, се затварятъ още и всички престъпници отъ софийския окръгъ, които сѫ още подъ следствие (предварителенъ затворъ) и такива, които сѫ осъдени даже на най-късните срокове (по на нѣколко месеци). Освенъ това, въ него всѣкидневно пристигатъ затворници отъ провинцията и оставатъ било до като имъ се разглеждатъ дѣлата въ апелативния и касационния сѫдъ, било които сѫ били викани като свидетели. Тази е причината, че въ 240-тѣ стаи на затвора се затварятъ често пъти до 800—1000 затворници. Или срѣдно се падатъ около по 4, на мѣсто само по единъ затворникъ въ килия.

Мобилировка: Въ западноевропейските затвори въ всѣка килия има съваемъ *желъзенъ креватъ*. Той се разгъва само вечеръ, за спане. Денемъ е съннатъ и представя отъ себе си шкафъ (маса), на която затворникътъ може да чете, пише и работи. Всички затворници има металически канати, чаша за вода и гърне за ходене по нужда. У настъ, видѣхме, че първоначално е било, имало кревати съ петрѣбъти за спане. Но сега почти ги нѣма. Сѫдъ за държане вода и чаша за пиеене отъ нея нѣма въ килията. Затворниците си купу-

ватъ стомни, отъ които пиятъ общо въ килията. А всѣкога въ затвора има сифилитици и блenorаги. Общото пиеене вода отъ стомнитѣ, е причина за предаване тия опасни венерически болести на здравите затворници. Гърнета за ходене повънъ въ килията нѣма. Само въ нѣкой отъ тѣхъ има вехти, олюскани, счупени, вонящи чугунени кофи за ходене по нужда нощемъ. Отъ вечерната провѣрка до утринното разбуждане, килиятѣ сѫ заключени. Заключена е и жълѣзната врата на входа въ всѣко крило. Ключоветѣ се пазятъ въ дежурния ключарь, който нощува въ дежурната стая на етажа, която е на *колелото*. На всѣки етажъ и на всѣко крило има по единъ двоенъ-нужникъ и до него чешма. Ще каже, че на 40 стаи въ всѣко крило, въ което има около 160 души затворници, има по единъ двоенъ нужникъ. Когато сутринъ се отворятъ килиятѣ да излизатъ затворниците да отиватъ по нужда и да се миятъ, всички рузватъ да тичатъ къмъ нуждниците. За нѣколко минути, не само пода на нуждниците е покритъ съ нечистотии и пикочъ, но още и предъ самите нужници. Невъобразима смрадъ! Понеже храната се състои отъ черень хлѣбъ, бобъ или зеле, то повечето отъ затворниците не могатъ да издържатъ ходенето по нужда до сутринната. Отъ стайнѣ, въ които нѣма кофа, често пъти нощемъ се раздаватъ отчаяни викове и бѣлъкане вратата да отиде ключаръ да отвори, да отиде нуждащия се по нужда. До като да отиде часовиятъ да събуди ключаря, който или благоволява, съ псувни, лениво да отиде да отвори, или не, често пъти тежкия товаръ се изтърска задъ вратата на килията. Тогава пѣкъ се чуватъ викове и псувни отъ другите затворници въ килията. На 5. III. 1922 год., като се разхождахъ, видѣхъ подъ прозорците на една отъ килиятѣ на западното крило вехта войнишка фуражка, пълна съ грамадно, като отъ мечка, извержение. Тя бѣ изхвърлена презъ жълѣзата на прозорчето.

Проявяването е недостатъчно, за което въ цѣлия затворъ се усъща особна специфична смрадъ на нужници, мухалъ, влага, потъ и дъхъ.

Отоплението на затвора е парно. Често бива неизправно. Отопление не се прави редовно. Ето защо, даже лѣтно време, масивно построенитѣ съ бетоненъ подъ, съ малки прозорчета, килии сѫ студени. А зимно време тѣ сѫ скжински ледници. Голѣма част отъ затворниците си набавятъ на собствени срѣдства чугунени или ламаринови печки и потрѣбното топливо, че си отопляватъ килията, за да не замръзнатъ въ тѣхъ. Понеже при строенето на зданието не сѫ направени кумини, то трябва на печките се прекарватъ презъ стъклата на прозорчетата. Отъ това нѣкои отъ стайнѣ на стайнѣ, както отъ вѣтре, така и отъ вънъ, сѫ ужасно опушени.

Осветлението е електрическо — отъ градската инсталация. Както въ града, то е нередовно и въ затвора. Нѣкои отъ затворниците си иматъ лампи или свѣщи.

Храната на затворниците е твърде незадоволителна, както по количество, така и по качество. Дневната дажба е 800 гр. черень и съ нечистотии хлѣбъ. Най-често се готовятъ сухъ бобъ съ кокалаци, зеле и картофи. Много често топлата храна, подъ разни предложи, се заменява съ миниатюрно късче сирене. Сутринна закуска не се дава. Ето защо, отъ домоветъ на затворниците постоянно се но-

съни пари и хранителни припаси: хлъбъ, сирене, кашкавалъ, пасътърма, салами; соджуци, сардели, плъдове и др. Пазаренъ и празничень день предъ затвора е щълъ пазаръ отъ донесени отъ селени хранителни припаси на свои затворници. Ония нещастници които не получаватъ пари и хранителни припаси отъ домоветъ си, допълватъ недостига отъ храната си съ излишака -на ония, които получаватъ такава отъ домоветъ си. Всъки такъвъ е храненикъ, като куче на турчинъ, на нѣкой по-заможенъ затворникъ. Той му яде остатъка отъ твърдия черень хлъбъ, или облизва останалите на дъното на сѫдчето кокалици. Въ всъки етажъ на всъко крило има турнатъ "бака" (сѫдъ), въ който негладнитъ затворници изспилватъ остатъците отъ храната си. Гладнитъ тичатъ и се надвърятъ, сѫщо както кучетата, кой да изгребе и излапа изхвърлените остатъци. Има до такава степень изгладнели затворници, които изравятъ изъ боклука на двора уцепаните кори и залъзи отъ хлъбъ и следъ като ги само поотдухнатъ, гладно ги погълщатъ. Отъ тамъ изравятъ опалцитъ, нещастници, които пушатъ и нѣматъ пари да си купятъ тютюнъ. Средство за разпространението на венерическите болести:

Дюкянчето (лавката) на затвора.

Въ затвора, при „колелото“, има отдѣлено място, въ което е уредено дюкянче (лавка), отъ съдържателъ. То е прилично на войнишките такива. Въ него се намира всичко, което е потребно по храната, подържането облѣклото и обувките, по кореспонденцията и тютюнъ. Продава се по цени, утвърдени отъ директора на затвора. Дюкянчето е една въплюща необходимост въ затвора. Понеже утренна закуска не се дава на затворниците, то сутринъ предъ дюкянчето (не се влиза въ него) е пълно съ затворници, така както на ж. пътните гари е пълно отъ пътници. Всъки бѣрза да си купи закуската и да си изпие чая, преди да е ударилъ проклетият пукнатъ зъвнецъ за влизане въ килията. Почти всичките пари, които затворниците получаватъ отъ домоветъ си, отиватъ въ дюкянчето. Тамъ затворниците черпятъ съ храна или чай ключарите и помощниците имъ, за да бѫдатъ добре разположени къмъ тѣхъ. При всичко това има хора, които отъ гладъ сѫ становали малокръвни, измършавели и заприличали на сѣнки.

Специално тѣмнико облѣкло, споредъ правилника (тъмно-жълтеникавъ шаякъ съ черни вертикални линии) има малко и то е неизправно. Ето защо, въ такъво сѫ облѣчени само най-тежките престъпници и ония, които сѫ съвършено оголели. Има затворници, до такава степень оголели, че имъ се виждатъ месата.

За чистопътността на затворниците въ подземния етажъ има бани, които сѫ недостатъчни, неизправни и нередовно отоплявани. На кой смѣе да се кѫпе и да отиде да лѣгне въ ледената килия! Практически баните служатъ за перални за тия, които иматъ какво да ператъ.

Болниченъ лазаретъ съ санитаренъ персоналъ нѣма, за което болниятъ се изпраща на лѣчение въ арестантското отдѣление на Александровската болница. Болничните лѣкаръ и фелдшеръ дохождатъ въ затвора периодично, а не, споредъ правилника, всъки денъ.

Въ днитъ, въ които дохажда лѣкаръ, (два пъти въ седмицата) отъ рано сутринъ, се трупатъ болни предъ вратата на така наречената амбулатория — стая въ „политическия коридоръ“, да бѫдатъ вписани въ книгата на болниятъ. Това прави фелдшера, ако е дошелъ. Той прави първото преглѣдане, като не записва тия, които той опредѣля за не много болни. Често пъти болниятъ чакатъ до обѣдъ, безъ лѣкаря да е дошелъ. Разотиватъ се съ псувни. Лѣкаръ прави новъ изборъ. Отбѣлѣзва да бѫдатъ изпратени въ болницата само съвършено болниятъ. Другите връща. Книгата за болниятъ се праща на прокурора при окр., сѫдъ за разрешение да се изпратятъ болниятъ въ болницата. Често пъти това разрешение не се получава сѫщия денъ, а последния и на всички вписани не се разрешава. Следъ това се пита по телефона има ли място въ „арестантското отдѣление“ на болницата. Тамъ отъ четирирѣстай 2 сѫ заети отъ „политическиятъ“ (по чл. 4) затворници. За около хилядата затворници сѫ оставени само две стаи съ около 20 легла. Ето защо, почти всъкога сѫ заети. За ново заболѣлътъ нѣма място. Едва когато изпишатъ нѣкой боленъ, тогава може да се изпраща новозаболѣлъ. Ето защо, често пъти болниятъ закарватъ отъ затвора въ болницата, когато сѫ вече въ агония. Тѣ, следъ денъ-два умиратъ въ арестантското отдѣление, а не въ специалната стая. Такъвъ бѣ случаи съ софийския общественикъ Ив. Хр. Поповъ, закаранъ въ болницата и следъ единъ денъ починалъ.

Споредъ правилника за окр. затвори 1919 год. прилепчиво болниятъ трѣбва да бѫдатъ въ отдѣлни помещения. Въ ц. затворъ сифилитичните и краставичните сѫ заедно съ другите. Въ началото на 1927 год. въ затвора имаше сифилитици около 40 души.

Така, че единъ осъденъ на нѣколко-годишъ затворъ, ако нѣма представата каква е уредбата на затвора и не се е приготвилъ за постъпване въ него, ще изпадне въ следното тежко положение: 1) ще спи безъ постилка и покривка въ влажна студена килия върху студенъ циментовъ подъ; 2) до обѣдъ ще стои гладенъ, за да получи недостатъчни и недоброкачествени обѣдъ и вечеря; 3) Да бѫде заденъ отъ въшки, бѣхи и дървеници; 4) Да бѫде заразенъ отъ венерическа болестъ, чрезъ пиене вода; 5) когато неминуемо се разболѣе, да изнемогва безъ медицинска помощъ. Да бѫде изпратенъ въ болницата, когато е вече на умирание.

За да не изпадне въ това тежко положение, отиващия въ централния затворъ, трѣбва да е наредилъ, щото съ неговото тамъ пристигане да му сѫ донесени топли постилки, покривки, храна и сѫдъ за вода. Да се е запасилъ съ достатъчно пари. За да не бѫде поставенъ въ стая при алости, трѣбва да даде нѣщо на надзирателя и на ключаря. Сутринъ ще си купува закуска отъ дюкянчето, което е на колелото. Обѣда и вечерята ще се попълва отъ сѫщото. Който не знае сѫществуващи редъ въ затвора, който нѣма материалини средства и който не знае да дава, той е обреченъ, следъ адски мъки, да си повреди здравето и да си изгуби живота.

Въ затвора не трѣбва да се мисли, а да се живѣе въ животинско състояние — машинално. Отъ недостатъчната храна, отъ страшната обстановка за животъ и отъ многото мислене, нѣкои си

нападнати въз зетвора. Както всички заболели, така и полудели се изпращат своевременно въ психиатрическото отделение на Александровската болница. Опитват се да ги изцърят съ „дървото“. Отъ отчаяние въ живота, нѣкои си се самоубиват, чрезъ хвърляне отъ четвъртия етажъ на „колелото“. Хвърлилият се долу на плочите е вече сигуренъ смазанъ трупъ.

Въ затвора се предава следния оригиналъ случаи на самоубийство отъ „колелото“: жената на новодокаранъ затворникъ — чиновникъ, често дохаждала при мѫжа си, като все му искала пари „да живѣшъ!“ Иначе, споредъ закона за разводите, щѣла била да поиска разводъ и да се омжи за другого, за да „живѣшъ!“ Мѫжът я увещавалъ да не прави това. Въ отчаянието си, единъ денъ се хвърлилъ отъ „колелото“ и моментално издъхналъ. На следния денъ жената пакъ дошла съ настроение да измъжва нещастния си мѫжъ, но узнала, че той се билъ вече отървъл отъ нея. Тя станала свободна да живѣшъ и да се наживѣшъ!

Въ затвора, случайно попадналъ добри хора, могатъ да бѫдатъ ограбени, изнудени, окрадени дори и убити отъ разните апашки и бандити, заедно съ които ще бѫдатъ затворени.

Но въ затвора може да се усъвършенствува и изкуството на джебчицътъ, на отварянето брави, ключове и катанци, на разни обири и пр. Тамъ се преподава отъ старите катили какъ да се държи подсѫдимия предъ сѫдите, какъ да отговари и пр. Най-после тамъ се решава, когато нѣкой бѫде освободенъ, какъ да си отмъсти на затворното началство, което се отнася жестоко спрѣмътъ. Така бѣ смъртно нараненъ жестокия надзирателъ Ивановъ и пр.

Преминаване на времето:

Въ килиите. Както вече видѣхме, въ всѣка килия се намиратъ отъ 1 до 4 затворника. Споредъ правила на затвора, килиите трѣбва да бѫдатъ постоянно заключени. Отключватъ ги и затворниците излизатъ само сутринъ, за да отидатъ по нужда, да се омиятъ и да си почистятъ килиите, за да получатъ обѣда и вечерята си и да се нахранятъ. Отъ 2 да 4 ч. сл. пл., излизатъ на чистъ въздухъ въ градината. Излизането на чистъ въздухъ и отварянето килиите и коридорите зависи отъ благоволението на директора и на надзирателите. По нѣкога килиите и коридорите сѫ отворени, по цѣлъ денъ. Затворниците сноватъ на всѣкїдже като мравки. Другъ пакъ сѫ затворени и не се пускатъ даже на разходка! Тогава цари мрътва тишина, Чуватъ се само псувни и закани! Когато затворниците сѫ въ килиите си, тѣ обикновено пушатъ и играятъ на карти, на „маца“ (дама). Това сѫ начертани съ тибиширъ, въглѣтъ и др. (концентрични четверожгълници, по които се движатъ бобчета или камъчета). Твърде често повтарятъ да си разказватъ извършениетъ престъпления, сѫденето и ожидането имъ и др. Любимъ е разговора на затворниците за предстоящи помилвания, амнистии, предсрочно освобождения, „промък“ на правителството, обявяване на война и пр. Въ всѣка килия има и серозни, но има и смѣшници, които, макаръ съ глупости, търсятъ да развеселяватъ и разсмиватъ другарите си. Въ всѣкъ етажъ на всѣко крило има по нѣкой музикантъ съ гайда, цигулка, мандолина, китара, тамбура, дайре и пр.

Отъ време на време, въ дневните или вечерни засищия, се разнасятъ музикалните звуци и се зачуваютъ весели провиквания отъ килиите. Намиратъ се и пѣвици, които изпѣватъ нѣкоя серенада или съ безцензурно съдържание любовна пѣсень. Рѣдко сѫ ония, които четатъ. Обикновено, нито денемъ, нито нощемъ е достатъчно свѣтло за четене. Кърпенето и поскането ставатъ рѣдко, защото, освенъ че не е достатъчно свѣтло, но още е и студено за разсъбличане. Тази работа се оставя за въ градината, на слънчевъ притѣкъ, край каменната стена. Вечерно време е редътъ на приказките и на войната съ дървениците. Когато, по нѣкога, денемъ, по благоволението на нѣкой отъ добросърдечните дежурни надзиратели, килиите не сѫ заключени, затворниците си правятъ посещения по килиите, или се разхождатъ въ коридора на крилото на етажа.

Има организирани апашки дружини за кражби по килиите. Опита е заставилъ привилегированите затворници да си иматъ свои собствени куфари, съ които заключватъ килиите си, когато последните оставатъ празни.

Споредъ правилника за окръжните затвори (спец. такъвъ за ц. затв. нѣма) отъ 1919 год. на затворниците е забранено: 1) *Пушене*, освенъ въ двора (въ централния затворъ денонощно се пуши по килии и коридори, за това цѣлото здание е опушено); 2) *Пънне и викане*: (пѣ се и се вика по коридорите, чуватъ се и музикални инструменти); 3) *Хазартни игри*: (такива се играятъ, както въ килиите, така и въ двора); 4) *Продажби и покупки* — (такива се извършватъ, като на битъ пазарь: облѣкло, обувки, часовници, прѣстени и др.); 5) *Чиновници* отъ затвора да ядатъ съ затворниците. (При *Пашата* често обѣдва директора. А дежурните надзиратели бѣха по право всѣки денъ на трапезата му); 6) Да иматъ повече отъ 5 лева, (иматъ съ стотици и хиляди, защото трѣбватъ, както за дюкянчето така и за подаръци и подкупи. Въ затвора, повече отъ всѣкїдже, всичко само съ пари става!).

Въ градината на разходка: Всѣки денъ отъ 2 до 4 ч. сл. пл., когато времето благоприятствува, затворниците се пускатъ на разходка въ градината. Презъ това време, азъ ходѣхъ между тѣхъ и ги изучавахъ.

Най-напредъ прави силно впечатление пъстрата картина, която представя *външността на затворниците по облѣкло и възрастъ*. Тукъ сѫ размѣсени боси, окъксани и гологлави необрѣснати затворници съ такива елегантно облѣчени съ колосани яки и ражкавели, съ бомбета, лакени чипци и пр. Размѣсени сѫ бѣлобрadi старци съ симпатични юноши. Черни мръсни манговци — съ изнежени граждани.

Прави извѣнредно лошо впечатление грозния *порнографски речникъ* на затворниците. Този голѣмъ народъ порокъ се чува въ училището, на улицата, на площада, въ градините, на пазаря, по кръчмите, кафенетата, бирариите, но най-много — въ затвора. Тукъ нѣма изречение безъ псувни или друга мръсна полова дума. Следъ като попълнятъ по разни посоки, затворниците, обикновено сядатъ на групи, на слънце,

Край северната и източната стена на оградата на градината, които сл. пл. сѫ освѣтени отъ слънцето, настѣдатъ на припекъ на

Слънчевата групата. 1) на източния край на северната стена е групата на интелигенцията — чиновниците, Трендафиловъ, Коцевъ, Бенъ Иосифъ, железнничаръ въ униформа, финансъв инспекторъ и др. Всички сѫ сериозни. Четатъ вестници, книги и играятъ на табла. Тамъ се чуватъ рѣдко шеги и смѣхъ. Това е кафене България. Все за новини приказватъ и за такива питатъ случайниятъ си интелигентни посетители. На западъ отъ тѣхъ е образувано голѣмото колело на комарджийнитъ. Върху постлано одеяло или хаба съ голѣма сериозностъ и сильно раздръзане се хвърлятъ зароветъ. Шепитъ банкноти минаватъ отъ ржце въ ржце. Това е сѫдбоносната рулетка на Монте Карло, която твърде рѣдко донася щастие, но често — нещастие. По нѣкога даже струва и живота на играчъ. На една страна до тѣхъ се играе на карти — все съ пари. Тия две игри сѫ твърде много разпространени между криминалните затворници. Често пѫти, следъ като проиграятъ парите, играятъ на часовника, на пръстеня, на предметите отъ огън облѣклото, дори и на хлѣба. Често пѫти се свръшватъ съ караници, побои, дори и наранявания. Формално тия игри сѫ забранени, но пакъ се играятъ, ужъ не хлѣбъ. Нѣма стая, безъ карти за игра. Често пѫти тѣ сѫ изпокъсани и уцапани, до неузнаваемостъ. По липса на такива, прибѣгнато е къмъ изобретателностъ. Изрѣзани сѫ картончета отъ кутиите за папироси, на които грубо сѫ нацепани значителъ на картите за игра. И съ тѣхъ се задоволяватъ бедните затворници. По-нататъкъ е кръжока на манговиците (това е циганската махала). Всички сѫ млади и здрави хора. Свириятъ на тамбура, играятъ хоро и правятъ весели шеги: изразъ на циганското безгрижие и веселъ животъ. По-нататъкъ е групата на руснациите — около 10 човѣка. Това е Русия. Всички сѫ млади хора. Насъдили и налѣгали въ разни положения. Говорятъ за свѣтовната политика и за последната война. Настроението е весело. По-нататъкъ е групата на Пирдопската околия. Това е пирдопско. Отъ тази околия сѫ най-много затворници. Говорятъ го фалшивите банкноти, фабрикувани въ с. Буново, фабрикувани отъ софиянци, буновци и др. Полуголи млади манговици правятъ пеливанлькъ. Около тѣхъ се наслаждава група младежи. Това е цирка „Шебеко“ и „Гилзата“ играятъ на табла. Голѣма група любопитни ги заобиколила и гледа „Шебеко“, съ духовити шеги, дразни „Гилзата“, който се сърди. Това причинява смѣхъ и веселие въ зрителътъ „Клембока“, полегналъ до прозорците, сегисъ тогисъ изпуска понѣкога псувия къмъ веселата публика. По-нататъкъ редица младежи играятъ на надтичване, надскачане, на кубе и пр. и пр. Тукъ е спортно игрище. Общо веселие. По-нататъкъ циганче, съ голѣмъ орловъ, бурбонски, ностъ свири съ гусла, а други младежи играятъ весело хоро. Въ срѣдата на градината оре орачъ. Затворницитъ се надварява да взематъ плуга и да пооратъ малко. Мило имъ за земята! Други се наредили край браздите и разискватъ върху качеството на почвата, начина на орането, съянето и пр. Татъкъ съвършено отдѣлно седятъ и сериозно играятъ на импровизиранъ отъ тѣхъ шахъ двама едри, руси младежи. Това сѫ двамата „Дойчовци“, които убили файтонджията, който ги караль отъ Ихтиманъ по Сулудервенъ. Между тия групи и край пѫтѣките на градината сѫ наследили отдѣлни, или най-много по двама, съблъкли скъжсаните

кирляви, прилични на мушама ризи, намѣтнали на гърба горна скъжана дреха, съ най-голѣмо внимание и усърдие търсятъ и безжалостно унищожаватъ съ нектийтъ си едрийтъ, пълни съ кръвь въшки. Нѣколцина изобретателни, голѣми практици, хора съ дълъгъ опитъ, наклали при боклука огънъ отъ слама, хартия и клечки. Протѣгатъ надъ него дрехите си. Силно напеченитъ паразити се отпускатъ отъ дрехата, падатъ масово въ огъня и пракатъ, като че ли се пукатъ пуканки. Нѣкои отъ затворницитъ вѣрватъ, че въшки има и въ трѣвата, затова внимаватъ кѫде да сѣднатъ, да не бѫдатъ нападнати отъ нахалните опасни паразити. Нѣкои си пъкъ кърпятъ дръпките съ дръпки! Други приспособили скъжсаните одеяла за дрехи. Не се познава скъжсано одѣяло ли е мѣтнато на гърба или е одѣяло обѣрнато на дръпва дреха. Има до такава степенъ скъжсанни горни панталони (долни нѣма), щото на мнозина се виждатъ голитъ мръсни меса. Това сѫ възрастни затворници, лежали дълго време въ затвора, безъ домашна помощъ. Слаби, бледи, жълти и потъмнѣли, приличатъ на смъртници! Кандидати за онзи свѣтъ!

Двата часа прекарвани на въздухъ и сълнце изминватъ, като две минути. Ето че се чува отвратителния звукъ на пукнатия звѣнецъ за влизане въ затвора. Колкото за излизането всѣки бърза по-скоро да изкочи на вънъ, толкова сега всѣки се мѣкне полека, да влѣзе последенъ въ хладната страшна тѣмница!

Колелото, звѣнецъ, кликачите, „сладката дума“, чистачи и простиращите на затвора.

Видѣхме, че голѣмиятъ централенъ коридоръ, отъ който начаватъ четирийтъ кръстообразни крила на затвора, отъ затворницитъ е кръстенъ „колелото“. Този коридоръ играе твърде важна роля въ живота на затвора. На него обикалятъ часовите, които пазятъ заключените железнни входове на вратата на всѣки етажъ. Отъ него се подаватъ честитъ презъ деня сигнали съ пукнатия звѣнецъ, който издава извѣнредно неприятенъ звукъ: за обѣдъ; за вечеря, за излизане на разходка, за прибиране отъ нея, за прибиране отъ коридорите въ килиите, за затваряне килиите, за провѣрка, спане и пр.

Сутринъ отъ разсымане до стъмване, отъ него, отъ време на време, се чува гласътъ на така наречените „кликачи“. Първо сутринъ викатъ имената, на тия, които трѣбва да отиватъ въ града по сѫдилащата, следователите и пр. Следъ това викатъ работницитъ и заболѣлите. Отъ тогава вече се начева викането на затворницитъ, на който сѫ дошли посетители. По нѣкога, съ особенъ гръмливъ тържественъ провлѣченъ гласъ извиква „кликача“: „Петко Стояновъ (напримѣръ) за освобождението!“ Всички затворници се раздвижватъ, тичатъ къмъ колелото да видятъ кой е щастливеца, който се избавя отъ „ада“, като викатъ: „чакай да го видиме, кой е този щастливецъ, бе! Други се провикватъ: „Охъ, сладката думица! Кога ще я чуя и азъ, па тогава да умра! Щастливеца тича къмъ дежурната стая да узнае кога ще бѫде освободенъ. Връща се тичишка и си прибира баగажа! Награчали около него, завистливо го гледатъ другарите му! Той е защемеденъ отъ радостъ. Обикновено освобождениятъ е извѣнредно щедаръ. Той подарява

всичко каквото е ималъ въ затвора: хранителни припаси, постилки, покривки и др. Засмѣнь до єши, сбогува се съ всички другари, съ ключари и тѣхните помощници. Ако разполага, спуска на всѣкого отъ последните по нѣщо въ рѣката. Неговото тръгване изкува дълбоки въздишки на другарите му; кога ще дойде и тѣхния редъ да се избавява отъ този *земенъ адъ!*

Всѣка сѫбота, вечеръта, единъ отъ „кликачите“ се явява въ стантъ на „господата“ (привилегированите затворници) и събира отъ всѣкого по 5 лв. Събраната сума се дѣли между „кликачите“ и „чистачите“ на политическия коридоръ. „Господата не чистятъ сами, както проститъ затворници.“

Още съ пристигането ми въ затвора, бѣхъ предупреденъ отъ другарите си затворници, че въ затвора има затворници, които често се явяватъ при по-заможните, особено при новодошли тѣхни, и, подъ разни предлози, просятъ или искатъ, ужъ на заемъ, пари. Тия сѫ професионални затворнически *просяци*, почти изнудвачи. Още на 28. XI. 21. год. дойде въ стаята ми единъ такъвъ, подъ предлогъ да търси Р. П.-въ, да си иска парите за нѣкаква си превена чанта. Каза, че нѣмалъ билъ пари да си купи тютюнъ, а вечеръта, когато щѣль да се върне Р. П.-въ, щѣло да бѫде късно. Разбрахъ, че това е първия къмъ менъ просякъ. Дадохъ му 5 лева, като го помолихъ да не обажда на другарите си, да не би и тѣ да дохождатъ, защото азъ не съмъ богатъ човѣкъ.

5) По-интересните престъпления на затворниците.

По-голямата част отъ затворниците сѫ за *кражби*. Споредъ новия законъ за *кражбите*, за всѣки обвиняванъ въ кражба, до разглеждането на дѣлото му, като предварителна мѣрка за неотклонение се взема затворъ. Всички такива силно роптаятъ противъ този законъ. Ругаятъ земедѣлското правителство, че го създадо и чакатъ съ нетърпѣние да падне това правителство, да бѫде отмененъ закона и да бѫдатъ, споредъ стария Законъ, освободени съ парична гаранция. Има затворени за открадване на една електрическа крушка, за нѣколко зелки, за три кутии папироси и пр. Докато да се разгледа дѣлото, подсѫдимиятъ често пѫти излѣжва двойно повече време въ предварителенъ затворъ. Може да се случи, че за изброяните кражби, за които се предвижда само нѣколко дена или месеци затворъ, находящия се подъ следствие да лежи въ затвора година и повече. Тази бѣше и цѣльта на закона, за да се намалятъ извѣнредно много разпространените кражби, особено по селата.

6

По-интересните престъпления на малолѣтните.

1) *Методи Ивановъ Пиявицата*. Затворниците казваха, че той е израстналъ въ затвора. а) Още на 10 год. възрастъ, за кражба на нѣкакви си синджирчета на гарата, билъ осъденъ на 2½ години затворъ. Понеже билъ малъкъ, затвора си излежалъ въ женското отдѣление; б) за кражби отъ митницата на гарата, сапунчета, шоколадъ и др., билъ осъденъ на 6 мѣса затворъ; в) за кражба на 2—3 дѣски отъ ограда, които изгорили съ другари, билъ осъденъ

на 10 дена; г) за кражба на два топа (10 кила) памучна прежда, които продалъ по 250 л. = 500 лв., осъденъ на половина година затворъ; д) пратила го била майка му да купи макара отъ еврейско дюкянче. Евреите искали 40 лева за макарата. Въ 2 ч. и 30 мин. презъ нощта счупилъ прозореца на дюкянчето и взѣлъ нѣколко макари, платове и др. Тантели и други, непотребни му предмети, хвърлилъ въ реката. Осъденъ на 4 години. Лежалъ 2 години и половина предварителенъ затворъ. Оставатъ му да излежава още 1 и половина година.

2) *Давидъ Георгиевъ, Младенъ Маноловъ* съ още четири другари, гальотаджии, събрали помежду си 1000 лева и решили да идатъ единъ празниченъ денъ да се веселятъ вънъ отъ града. Намѣрили, че веселието имъ безъ „женско“ не било пълно. Условили за 200 лева развалената еврейка (40 год.) *Матилда*. Качили се въ една своя платформа и отишли вънъ отъ града. Яли, пили, блудствували и тръгнали, пияни да се връщатъ. По пътя имъ дошла мисълъта да хвърлятъ *Матилда* въ рѣката, за да я удавятъ. Несполучили. Тя се оплакала на полицията. Дадени сѫ подъ сѫдъ.

3) *Максимъ Радевъ* (селенче), обезчестилъ 10 годишно момиче, когато си били играли на полето. Още не му се разгледало дѣлото.

4) *Михаилъ Тодоровъ*, отъ с. *Правецъ*, е на около 15 години, слабо, хилово синооко близначе. Той разказва следното: Ималъ си билъ за любовница малката *Ненка*. На седѣнките при нея сѣдалъ. Друго селенче, на сѫшата възрастъ, искало да му отнеме любовницата. Предупредявало Михаила да не ходи на сѫшата седѣнка и да не сѣда при *Ненка*. Михаилъ не се подчинилъ. Единъ денъ, когато Михаилъ билъ съ козитъ вънъ отъ селото, съперникътъ му дошелъ при него съ дърво и наченалъ да го бие. Михаилъ грабналъ ножа отъ пояса на съперника си, съ който го мушналъ два пѫти. Единъ пѫтъ въ корема, а вториятъ пѫтъ въ сърдцето. Съперникътъ падналъ, като казалъ: „чакай азъ да стана, че ще ти кажа тебъ!“ Михаилъ избѣгалъ съ козитъ въ село и обадилъ на домашните си за случката. Раненото момче било пренесено въ селото, почти умрѣло. Като се малко съзвело, рассказало за случката. Следъ малко умрѣло. Малкия убиецъ е въ затвора отъ 2 месеца. Води се следствие. Не е упадналъ духомъ. Страница отъ малките, а се събира повечето съ възрастните си съселени.

5) *Най-малките крадци*. На 13. IV. 922 год. въ затвора докараха, отъ с. *Врачевъ* (Орханийско) три малки момчета: на 10, 12 и 13 години. Най-малкиятъ е синъ на попа. Той билъ инициаторъ на кражбата. Не били добъръ и другите две момчета на попа. Попа билъ добъръ човѣкъ. Инициаторътъ билъ узналъ кѫде си билъ крилъ отъ кѫщата самотенъ селенинъ, когато билъ отсѫствува отъ кѫщи. Повикало другите две момчета, едното отъ които било синъ на вдовица. Отворили кѫщата, влѣзли вътре и разполагали съ всичко, като пълни господари. Взели си ябълки, сливи, ракия и пр. Яли плодове и пили ракия. Понеже човѣкътъ билъ отсѫствува отъ селото презъ нѣколко дена, то крадците влизали два пѫти и повторили домакинствуването въ кѫщата. Като узналъ това стопанина, предложилъ на родителите на децата да му

заплатить щетитъ—около 300 лева. Само попътъ не се съгласилъ. Децата били предедени на полицията, на прокурора, на следователя и докарани въ затвора. Едното отъ тѣкъ вече пуши. Стражарътъ, който ги каралъ, му удариъ две плесници, когато го видѣлъ, че пуши тютюнъ. На попския синъ удариъ единъ шамаръ, защото се билъ изсмѣлъ, когато стражаря биель другаря му. Родители, грижете се за възпитанието на децата си! Учители, допълвайте възпитанието на учениците си!

6) *Малкия отцеубиецъ.* На 16. май 1922 г. бѣ докаранъ отъ Г. Джумайскиятъ затворъ 14-годишния *Георги Божиновъ*, отъ с. Рибница, Петришка околия. Баща му биль заможенъ земедѣлецъ. Ималъ 3 сина и дъщеря. Одовдѣлъ и искаль да се покажи. Сино-ветъ му не се съгласявила, за да не се дѣли наследството. Кандидатката била имала деца. Бащата настоявалъ. Младежа Георги взель манихерката, залѣгнала на полето и, когато баща му се доближилъ, грѣмнала и го убиль. Разказавъ на другарите си въ затвора, че и другите му двама братя били грѣмнали едновременно, за което убийството било причинено отъ три коршума. Обаче, той, като малолѣтъ, поель престъплението само върху себе си, да избави братята си отъ смъртно наказание. Осѫденъ биль на 6 години затворъ.

По интересни престъпления на възрастни затворници.

1) *Единъ животъ за уцапана брада.* Македонскиятъ войвода *Трайчо*, едъръ, съ дълги посивѣли коси и хубава буйна черна брада, биль пазачъ на вратата на спиртната фабрика, въ Княжево. По думитъ на Трайчо, единъ отъ работниците на фабrikата, социалистъ, се скаралъ съ него, казалъ му „да ти сера въ брадата“ и посегнала да го хванѣ за нея. Трайчо извадилъ револвера и го застрелялъ. Осѫденъ бѣ на 2 години, при намаление вината му обстоятелства, че биль нападнатъ отъ работника и го билъ обидилъ съ израза за брадата.

2) *Леки въ градината на слънце, едъръ, около 70 год.* бѣло-брадъ турчинъ. Доближавамъ го, здрависвамъ се, заговорямъ го, като го питамъ какво му е престъплението. Отговаря сериозно: „*Кард-меседясъ*“ (женски въпросъ). Бѣжанецъ отъ Кавалско, женилъ се за трети пътъ въ *Севлиево*. За да се отърве отъ него младата му невѣрна съпруга, подложила 12 год. си момиче на любовника си, па нему били хвѣрлили „иiftira“ (набѣдили), че той билъ обезчестилъ момичето. Какже: за тази работа се иска куветъ (сила), а азъ съмъ скъръ човѣкъ, какъ мога да свърша тази работа!

3) *Около 30 год.* красивъ, добре облѣченъ арменски младежъ играе въ градината на табла. Другарите му ми разказаха, че той, съ сестра си, около 15 — 16 год. момиче, отъ Шуменъ, дошли въ София, при леля си, около 50 годишна, на гости. Увили и възехо около гушата и я удушили. Още сѫщия денъ си отпътували за Шуменъ. Момчето е осѫдено на 15 год. строгъ тѣмниченъ затворъ, а момичето на 6 години (намира се въ женското отдељение). Момчето признало предъ сѫда, че братъ и билъ удушилъ лелята, като то било отишло за вода въ зимника. Момчето не признало

Убили я били, за да не ѝ заплатятъ дължимата ѹ сума отъ 10,000 лв. Дали на адвоката Д-ръ Н. Генадиевъ 20,000 лв „да ги оправдае“!

4) *Затворника Иванъ Змияровъ.* Когато бѣхъ въ църковната стая, отъ време на време дохходаше при съквартиранта ми младъ, на около 35 год. човѣкъ, добре облѣченъ и съ добаръ изразъ на лицето. Това бѣ бившиятъ младъ конникъ, отъ 9. кон. п., въ Русе, който презъ 1907 год., на плаца за учение, при обхващането на лудостъ, бѣ съсъкаль ескадрония си к-ръ: р-ръ *Сербезовъ*, младъ офицеръ и вахмистра на ескадрона. Пловдивскиятъ воененъ сѫдъ го билъ осѫдилъ на смърть. Когато го карали отъ сѫда къмъ затвора, билъ окованъ съ желѣза, успѣлъ да избѣга, въ срѣдъ бѣль денъ, презъ многобройна публика. Избѣгалъ въ Сърбия, кѫдето презъ 4 години върлуvalъ като легендаренъ разбойникъ, въ околнността на Бѣлградъ. Известенъ билъ подъ прозвището разбойника „*Дукичъ*“. После миналъ въ Турция и върлуvalъ въ лозенградско. Презъ 1911 г. се върналъ въ Бѣлгария и се предалъ на властите. Осѫденъ билъ на доживотенъ затворъ. Помилванъ билъ на 15 год. затворъ. Като билъ излежалъ 13 години, избѣгалъ отъ шуменския затворъ. Заловенъ билъ и билъ даденъ подъ сѫдъ за ново убийство. Въ началото на февруари 1922 год. бѣше дошель при менъ да моли да му дамъ пари да си купи дрехи, та да може, край посетителитъ, да избѣга презъ вратата. Иначе, опасявалъ се билъ, че скоро ще се разгледа дѣлото му, ще бѫде осѫденъ на смърть и този пътъ, — веднага обесенъ. Следъ 2 — 3 дена се чу, че Змияровъ билъ освободенъ отъ затвора! Другарите предполагали, че той е билъ освободенъ отъ властите и му е дадено нѣкое важно престъпно поръжение. Такива прецеденти било имало вече нѣколко!

5) *Убиеца на женитъ си.* Софийскиятъ дѣрводѣлецъ *Сократь*, синъ на порядъчно семейство, баща словенецъ, майка бѣлгарка, страдалъ отъ манията да убива женитъ си и да се жени за други. Първите две жени убили по следния вѣроломнъ начинъ. Начевалъ съ жена си да копае на полето трапъ, ужъ за откриване особенъ пластъ земя. Когато трапътъ бивалъ достатъчно дѣлбокъ, удрялъ жена си съ мотиката въ главата, убивалъ я и я заравялъ. Третата съ жена убила, като, презъ време на пѫтуването си отъ Самоковъ за София, я, билъ бутнала да падне отъ високия брѣгъ на Искъра долу въ пропастта. Това убийство било станало причината да се разкриятъ и първите две такива. Следствието се води въ продължение на нѣколко години. Сократь, като искусень мебеленъ дѣрводѣлецъ, работъше въ дѣрводѣлната на затвора и мобилираше домовете на затворното началство. За покупка на материали и настаняването на мобилитъ, Сократь имаше често възможностъ да ходи въ града. Преди две години Сократь е осѫденъ на смърть, но не е екзекутиранъ. Отъ нѣколко години царя не утвърдяваше вече смъртни присъди, за което въ централния затворъ имаше десетки души осѫдени на смърть, но не екзекутиранъ. Нѣкои сѫ вече помилвани на доживотенъ затворъ.

6) *Изнудавач чрезъ жена си.* Жената на нѣкого си, въ София, примамвала въ дома си богаташи и, въ момента на акта, явявала се мжка и съ ревелверъ въ ръка. Най-после скланя да остави живи.

чертвата за откуп съ пари. По такъв начин биль изнуденъ такъ си евреинъ съ 10.000 лева пари и полица за 50,000 лева. Евреина заявил на полицията, възбудено било дѣло, следствие на което изнудвача биль изпратенъ въ централния затворъ.

7) *Престъпникъ Самсонъ*. Въ затвора се намираше 25—30 годишния младежъ, отъ с. Студена (Софийско), Георги Заревъ. Оскъдън е, за убийство, на 10 год. строгъ тъмниченъ затворъ. Излежалъ биль четири години, когато, презъ 1921 год. полудѣль въ затвора. Едва десетъ души можали да го вържатъ. Изпратенъ биль въ психиатрическото отдѣление на Александровската болница. Не-отдавна се бѣ завърналъ въ затвора. Той е едъръ съ силно тѣлосложение; голъма глава, дебель вратъ, широки гърди и пълъщи, дебели и яки ръце, тълсто мургаво лице, черни очи и коси. Облѣченъ е въ шинель и носи войнишка шапка безъ козирка. Мълчи и съ наведена глава по цѣлъ день се скита изъ антretата и градината на затвора. Той има извънредна сила. Когато биль полудѣль, желѣзния креватъ въ стаята си биль свивалъ така, както женитѣ извиватъ прането си. Всъкаждъ, кѫдето има тежка работа, той е тамъ. Заедно съ другъ подобенъ силачъ, могатъ да теглятъ въ двора парилката (машина), която могатъ да теглятъ два бивола. Въ градината вдига камъкъ около 150 кг. На гърдитѣ му чупятъ голъми камъни. Веднъжъ биль карцерранъ въ водниятъ карцеръ. Счупилъ съ ръце бравата и извадилъ желѣзната врата. Турнали му „меноти“ (желѣзни гривни на ръцета) съ едно само усилие зеднага ги счупилъ. Отъ страхъ да не удущи нѣкого, пустнали го да се скита свободенъ изъ затвора и градината. Значението на силата!

6) Религиозното възпитание на затворниците.

Религията е основата на възвищението душата и облагородяването на сърдцето. Безъ религия нѣма душевенъ животъ и благородни чувства. Безъ религия човѣкъ остава въ животинско състояние. Ето защо, въ всички възпитателни и поправителни заведѣния на религиозното възпитание се обрѣща особено внимание. Обикновено при тия заведения има отдѣлни богомолни заведения съ специаленъ грижливо избрани религиозенъ персоналъ. Религиозното възпитание заема почетно място въ програмите на заведението. И въ нашето поправително заведение—централния затворъ е отредено особено място за молитвено заведение—църковенъ параклисъ. Предвиденъ е по бюджета и особенъ свещеникъ. *Параклисътъ* се намира на третия етажъ на южното крило. Първоначално е биль уреденъ твърде просто. Постепенно е биль подобряванъ, изключително съ средствата и работата на затворниците. Сега има доста добро устройство. Прилича на добре обзаведена и украсена малка църквица.

Архимандритъ Антиимъ Върбановъ. Параклиса се обслужва отъ затворнически свещеникъ отецъ Антиимъ Върдановъ. Родомъ отъ Самоковъ, свѣршилъ духовна академия въ Русия. Образованъ, интелигентенъ и усърденъ духовенъ пастиръ. Всъки недѣленъ денъ и всъки официаленъ празникъ слуки литургия. Специални псалтове същима. Такива всѣкога се намиратъ измежду затворниците: осаждени

голове, църковни пѣвци или любители. Затворниците и затворничките не сѫ задължени да се черкуватъ, когато има богослужение. Отиватъ само желающитѣ. Изобщо, малцина сѫ желающитѣ да посещаватъ параклиса. Главната причина на това е *остарѣлата източно православни религия*, въ която отдавна отживѣлъ времето си обряди, заематъ почти всичкото време на богослужението. Въ параклиса богослужението се продължава около $2\frac{1}{2}$ —3 часа. Отъ него на обрядната часть се посвещава около $2\frac{1}{2}$ ч., а на проповѣдната $20—30$ м. Презъ всичкото това време затворниците трѣбва да стоятъ прави. А на затворниците, които по-голѣмата часть отъ дененощието прекарватъ сѣднали или лѣгнали, краката сѫ ослабнали. Тѣ не могатъ да издържатъ да стоятъ на крака $2—2\frac{1}{2}$ ч. При това нѣкои отъ тѣхъ сѫ боси или полу-боси. Обрядитѣ не ги интересуватъ и не ги привличатъ. Една умѣла приложна (не отвлѣчена) проповѣдъ съдѣржаща утеша, надежда и пр., макаръ и отъ единъ частъ, би ги заинтересувала и привлѣкла. За цѣлъта най-подходяще е, ако проповѣдъта, при хубаво време, се държи въ голѣмата градина на чистъ въздухъ и животворно слънце. Тамъ има възможностъ всички да бѫдатъ сѣднали. Само при не добро време проповѣдъта да бѫде въ църквата, като се приспособява седа лица: дѣски.

Слушахъ, какъ негодуваха интелигентните затворници, че презъ време на преноса се били споменвали по 160 имена на живи и 60 на умрѣли. Това може да се прави въ друго време, при особна молитва, но не да продължава времето за стоеене на крака.

Жената въ затвора. Въ затвора при липсата на случаи за изразходването на мозъчната и физическа енергия, въ затворниците има твърде силно полово влѣчение и желание. Всъко виждане на жена ги силно дразни. Ето защо, *въ затвора не трѣбва да ст҃жва женски кракъ*, точно така, както въ Атонския манастири—Св. Гора, е забранено ст҃жването на жена. Това не се отнася до посѣщениета, които се правятъ при специални условия, на специално място т. е. до посетителките въ гостната стая. Въ соф. централенъ затворъ това правило не се спазва. Женитѣ отъ женското ст҃дѣление се довеждатъ за черкуване въ параклиса. Тѣ сѫ повечето млади паднали жени, отъ слугинския и циганския елементъ. Написани, нашарени, нацапани, накъдени, нѣкои деколтирани и съ къси ръкави, къси рокли, съ високи токчета чепици и съ игращи на всѣкїдже очи, се довеждатъ за черкуване въ параклиса. Младата надзорителка, която ги довежда, по надежностъ не се много отличава отъ затворничките. На затворниците, които сѫ въ църквата, очитѣ и въображенията сѫ въ надзорителката и затворничките ѝ. Затворниците, които не сѫ въ църквата, се трупатъ на вратата на коридора и гледатъ презъ стъклата.

Отъ дружеството *Всъхъ скорбящихъ радостъ* дохожда пѣвчески хоръ, който пѣ презъ време на богослужението. Хорътъ се състои отъ 15—20 дами отъ срѣдната класа, отъ срѣдна възрастъ съ и госпожици. Тѣхното намиране между затворниците въ църквата и преминаване по коридорите, облѣчени въ модно облѣкло, е неумѣстно, дори и вредно. Още повече, че нѣкои отъ тѣхъ сѫ съ вело настроение, при движението изъ коридорите се смѣятъ съ

със и пр. Нъма да споменваме нищо за посещението от нѣкога отъ тѣхъ, макаръ и съвършено невинно и рѣдко, става на интелигентните затворници.

За да биде църквата полезна, трѣбва затворниците да бждат задължени да отиват на черкуване. Но трѣбва да имъ се дадатъ сгоди за съдане и да имъ се говори за религиозът и общът моралъ, а не да имъ се представлява представление. Никаква жена не бива да стъпва въ параклиса. Така че, може да се каже, че на затворниците въ централния затворъ за поправление почти никакъ не се дава религиозно възпитание. А това е единъ отъ най-голѣмите недостатъци на този затворъ.

Единъ паметникъ въ параклиса: Презъ мартъ месецъ 1922 год. донесохе въ затвора два срѣдна величина латунени (перинчени) свѣтилника, отъ по около 10 кгр., за предъ царските врати на параклиса. Тѣ бѣха подаръкъ отъ лѣжалитъ въ затвора по чл. 4. братя Лазарови, притежатели на тютюнева фабрика въ София. Имаха следните надписи на широката част на краката: „Църквата Софийскаия затворъ. На небото ада, а тукъ — членъ 4-и. Лежаль 370 дена. Отъ сѫда напълно оправданъ. Д. Л. 1921 год. Обвинили го като следователъ Шунтовъ и прокуроръ Лоловъ. Боже, Ти разбери защо!“

7) Страшните наказания въ затвора.

Наказанията, които се налагатъ на затворниците за извършени въ затвора провинения сѫ: а) Оковаване въ желяза (прангата); б) Бой съ „гумата“; в) Карцеръ: обикновенъ и воденъ.

а) *Оковаване въ желяза.* Макаръ въ наказателния законъ да е предвидено наказанието строгъ тѣмниченъ затворъ — съ окови, обикновено последните не се прилагатъ. Оковаватъ се затворниците само въ случаите, когато ги караатъ въ града при следователя или въ сѫда. Оковаването се състои отъ тежка дебела верига (пранга), заключена съ една край за единъ отъ краката, а съ другия за една ръжка на затворника. Целта е да не може по пътя да избѣга. За провинение оковаватъ се затворниците за известно време и въ килии имъ.

б) *Бой съ „гумата“.* За известни провинения въ затвора на затворниците се налага наказанието „бой съ гумата“! Наказанието се оковава въ „големата пранга“, слиза съ нея отъ етажа долу въ дежурната стая, поваля се на пода, съда му единъ на главата, а други го бие съ гумата, до като припадне. Свѣстватъ го, следъ това на ново го биятъ до второ припадане. Пакъ го свѣстватъ и завеждатъ обикновено въ карцера. Такъвъ бѣ случаи съ затворника Пъшо. Той бѣ избѣгалъ отъ „арестантското отдѣление“ при Александровската болница. Бѣ хванатъ въ града и докаранъ въ затвора. Една вечеръ, въ срѣдътишината, се зачука тежки стъпки и особено ритмическо дрънкане на вериги. Другарите се стрѣстнаха и казаха: „Пакъ нѣкого караатъ въ дежурната стая да го биятъ!“ Единъ погледна презъ прозорчето на вратата и каза: „Пъшо откараха“. Следъ известно време пакъ се чуха сѫщите, само по-бавни особни тежки стъпки и ритмическо дрънкане на веригите. Смазания отъ бой Пъшо, бавно отиваше въ водния карцеръ. Въ продължение на много дни

той не можалъ да същне. Този младъ здравенякъ бѣ заприличалъ на смъртникъ.

На 11.V. 22 год.. при вечерната провѣрка, оказало се, че единъ затворникъ липсва. Следъ дълго търсѣне, намѣрили го скритъ на тавана на женското отдѣление. Едни предполагаха, че това билъ направилъ съ цель да може отъ тамъ презъ нощта да избѣга. Пашата предполагаше, че билъ „загорѣлъ“, че презъ нощта щѣль да слѣзе при „женскиятъ“. Следъ като затворниците бѣха прибрани, килиите и антretata заключени, чуха се изъ коридора, откъмъ „колоцето“ за дежурната стая особно тежки и бѣрзи крачки на нѣколко лица. Това бѣ скрилия се затворникъ и придружаващи го ключаръ, надзорителски палачъ. Слѣдоха въ дежурната стая. Всичко на вънъ замръ, а въ дежурната стая, затворника билъ окованъ съ прангата, поваленъ на пода и битъ съ „гумата“ до вторично припадане и свѣщаване. Пакъ се зачука въ коридора тежки, но вече бавни крачки и дрънкане на проклетата „пранга“. Бития до смърть караха въ видния карцеръ. Отъ тамъ, следъ нѣколко дни, ще излѣзе сънката му! Колко е жестокъ човѣка къмъ животните и подобните си!

Палачите. Не всѣки може да има немилостивото сърце да бие така жеетоко. На времето имало особни палачи, които били нарочно повиквани отъ града срещу възнаграждение. Когато бѣхъ въ затвора, ролята на палачъ за бой се изпълняваше отъ нѣколко помощи на ключаря. Единъ отъ тѣхъ бѣше кхсия съ сини очи Киро, отъ Бояна. Затворниците му се бѣха заканвали, когато бѣдатъ освободени, да го пречукатъ.

„Гумата“. Затворниците най-много се плашатъ отъ „гумата“. Когато се споменѣше това име, всѣки трепваше отъ страхъ! Това страшилище е нѣщо като част отъ гумата на файтонджийско колело. Дълга е около 60 см. и тежи около единъ килограмъ.

в) *Воденъ карцеръ.* Това е най-страшното за затворниците наказание. За него се само слушаше отъ лѣжалитъ въ тоя карцеръ, но нѣмаше възможност да се види. На 15.V. 1922 год., единъ отъ старите, добре познатъ ключаръ, има любезнотъта да ме заведе да ми покаже да видя това страшилище. То е ужасно! Въ подъ етажа, на дълбочина около два метра, между две дебели каменни стени сѫ разположени една до друга три килии съ размѣри два метра дължина и 1½ широчина. Тия килии, както всички такива въ затвора, сѫ предвидени за по единъ затворникъ. Обаче, по нѣмане достатъчно килии, въ всѣка такава се затваря по 3—4 затворника. Въ стените нѣма никакво прозорче. Свѣтлина проника само презъ решетката на желѣзната врата. Подътъ е циментиранъ. За да не може да се лѣга или сѣда, подътъ се покрива съ пластъ отъ десетина см. вода. По малка нужда се ходи презъ решетката. Поголѣма — се ходи въ една дупка на канала, който иде отъ нужници на затвора. Има ужасна отвратителна смрадъ на извержения, амониакъ и муhalъ въ и предъ водния карцеръ. Затворникът е само съ обѣкълото си. Може да му се разреши да има и една покривка (одеяло). Наказанието въ водния карцеръ може да се продължава до единъ цѣлъ месецъ. Обикновено, бититъ съ „гумата“ веднага се праща въ водния карцеръ.

Маклоджийски карцеръ се състои отъ по-пространна килия с прозорче, все въ подземния етажъ. Наказания тръбва да спи на голия циментовъ подъ. Разрешава му се да използва само една покривка. Както въ този, така и въ „водния“ карцеръ, само презъ две дни въ третия се дава топла храна. Въ другото време — само черень хлебъ съ соль! Разхождаме се единъ недѣленъ денъ въ малката градина съ „Пашата“. Спира се последния предъ едно малко прозорче на подземния етажъ и ми казва: „гледай, гледай, гледай! Това е карцера! Гледай какъ се е свилъ този нещастникъ на кълбо на влажния и студенъ циментовъ подъ! Гледай съ какво скъпо палто се е завилъ презъ главата и е смачкалъ хубавата мека шапка! Въроятно това е младъ момакъ, галено дете на майка си! Да го види въ това положение, тя би припаднала!“

Пастиръ Петър Ст. Поповъ въ затвора.

Презъ мартъ 1922 год., въ затвора бѣ докаранъ пастиръ *Петър Ст. Поповъ*. На 26.III. 22 год. отъ него самия узнахъ следното. Родомъ отъ гр. Пазарджикъ. Американски възпитаникъ, мисионеръ на евангелската секта: „Христова църква“. Биль проповѣдникъ въ Брюксъль около 12 год. Жена му била българка. Ималъ 4 деца. Той е високъ, снажестъ, на около 50 год., съ изпъстрени коси и метловидна брада. Сини очи съ очила консерви, опушени отъ туточъ устни, зъби и пръсти. Споредъ думите му: следъ като биль устроилъ детски приютъ въ *Пловдивъ*, дошелъ да устройва такъвъ и въ София. Потърсилъ съгражданката си г-жа М. Н-ва и съ нея, г-жа Р. Ив. и нѣкой си поручикъ устроили благотворително дружество и приготвили устава му. Купили здание за 600,000 лева и наченали да прибра сираци за отглеждане. Неговите сътрудници били наклеветили на полицията, като незаконентъ събирачъ на пари и като безнравственикъ. Назначено било следствие. Понеже не можалъ да даде 10,000 лв., като гаранция за неотклонение, биль за прѣнъ въ централния затворъ. Поповъ обвинява противниците си въ користни цели.

Понеже за него никой се не погрижалъ, то той, презъ месецъ май 1922 год., писалъ две частни писма до прокурора при Соф. окр. съдъ, Михайлъ, съ когото били познати. Въ отговоръ на тѣхъ, Михайлъ го билъ наказалъ съ десетъ дена воденъ карцеръ. Съвместно съ воловарчето на затвора, излѣжалъ четири дена и падналъ въ несвѣсть. Изчели го на тарга, съвършено схванатъ и го занесли въ килията му. Махнатъ го съ иодъ. Не може да излѣзе на вѣнъ на слънце, защото му били откраднали шапката. Здравето на този, религиозно-общественъ човѣкъ бѣ съвършено разклатено. За осъдение, обръснали му брадата, подъ предлогъ, че въ затвора брада не се позволявало. А Трайчо войвода и Киро се разхождаха съ дълги чорляви коси и бради! Единствената вина на Поповъ бѣ, че въ затвора нѣмеше какво да дава, за да получава привилегии! Той бѣ изпадналъ въ адъ!

Оковаването въ вериги на тия, които сѫ осъденi на такива, и обикновения карцеръ сѫ законни наказания. Тѣлесното наказание е предвидено въ чл. 14 на Закона за работата на затворниците отъ 1922 год. Той гласи: Въ важни случаи на непокорство, обиди или

злосъгателство върху длѣжностни лица или затворници, на провини-
лия се затворникъ може да се наложи, освенъ друго дисциплинарно
наказание, и тѣлесно такова (бой съ прѣчки), начина и размѣра на
което се опредѣля съ мотивирана заповѣдь отъ прокурора при
окръжния съдъ, която не подлѣжи на обжалване. Това наказание
се изпълнява въ присъствието на прокурора или на упълномощеното
отъ него длѣжностно лицѣ отъ сѫдебното ведомство“.

Понеже е опредѣлено, че боять трѣбва да стане съ „прѣчки“,
то биенето съ „гумата“ е незаконно. *Водния карцеръ* не е пред-
виденъ никѫде. Следователно и това безчовѣшко жестоко наказа-
ние е незаконно и престъпно. Тия две наказания сѫ равносилни
на бавно убийство.

8) *Едно отмъщение*. На 11.V. 22 г. докараха въ затвора единъ
бившъ детективъ на „обществената безопасност“. На 12., презъ време
на разходката въ градината, нѣколцина отъ затворниците го бѣха били
до като припаднали и проблявали кръвь. Били го, защото ги ловили
изъ града, закарваль въ обществената безопасност, кѫдето же-
стоко ги билъ, да изкажатъ кражбите си. Следъ побоя, единъ раз-
ярень казваше: въ 10 дена ме би 110 пъти — по 11 пъти на денъ.
По случая бѣха „гумирани“ и карцеририани четирима затворници.

9) *Какви сѫ и какви тръбва да бѫдатъ обноскищъ на затворното
началство и на служащите.*

За затворно началство се смѣтатъ м-ра на Правосъдието, про-
курора на окръжния съдъ, директора, подъ директора на затвора
и надзирателътъ. Служащи сѫ: ключарите и тѣхните помощници.
Министра не е прѣкъ начальникъ. Той се мѣси въ наредбите и жи-
вота въ затвора посрѣдствомъ н-ка на угловато отдѣление при
министерството, а последниятъ — чрезъ помощника си — подна-
чалникъ: *заведуващия затворицъ*. Прокурорътъ и директорътъ сѫ
главните лица, отъ които зависи участътъ на затворниците. Тѣ мо-
гатъ да имъ даватъ разни привилегии въ затвора, за по-сносенъ
животъ, както видѣхме примѣра съ Стамбoliйски, деклозиеровци,
по чл. 4 и пр. Тѣ могатъ да ги преследватъ, както бѣше съ нѣкои
по чл. 4. Отъ тѣхъ главно зависи помилването и предсрочното осво-
бождение на затворниците. Всѣки се стреми къмъ тѣхъ лично или
странично да се доближи, тѣмъ да напълни джобовете. Въпросъ
съ служащите е по-лесенъ: често и по-дрѣбно даване.

Г-нъ Т. Узуновъ съ възмущение разказа, че на 14.III. 22.:
а) *Прокурорътъ при окръжния съдъ Михайлъ*, случайно го билъ
видѣлъ, когато билъ въ града и влизалъ въ дома си. Вѣднага Ми-
хайлъ изпратилъ двама стражари да го взематъ отъ дома му и
да го закаратъ обратно въ затвора. Стражаря, който го билъ при-
дружавалъ и позволилъ да се отбие у дома си, веднага билъ
арестуванъ. Наказатъ Узуновъ съ три дена затворъ въ карцера.
Следния денъ, въроятно, по нечие ходатайство, бѣ простенъ. Единъ
отъ събеседниците каза: какъ това момче нѣма съвестъ, нито срамъ,
да се отнася така къмъ този 60 год. човѣкъ! Той си е останалъ
все селянинъ!

б) *Директоръ на затвора*. Когато авъ постъпихъ въ затвора,
директоръ на затвора, нѣкой си Кантарджиевъ, билъ уволненъ,

изпитаваше го поддиректора *Шивачев*. Презъ свѣтовната война отъ никакъвъ си тиловъ доленъ чинъ. На видъ се показваше спокойенъ, но вършеше чрезъ надзирателитѣ доста суровости. Спрямо менъ въ началото се държа невежливо, неискрено, дори обидно. Жестоко и обидно се отнесе съ менъ при постгъването ми въ болницата. Когато дохаждаше въ стаята ми, държеше се сериозно, близо до надменно. При Пашата често бѣ на трапезата, играеш на таблица и разговаряше любезно. Къмъ края се доста поизмѣни въ добъръ смисълъ.

а) Надзирателитѣ. Отъ надзирателитѣ единственъ грубъ и жестокъ бѣше стария надзирател *Иванов*. Поради неговата грубостъ, жестокостъ и преследване, бѣше нареченъ *Жаверъ*. Той бѣше заставилъ зап. полк. Алексиевъ да говори съ дѣщера си презъ телената решетка, а не — въ гостната стая. Бѣше поисканъ Р. Петровъ, полученото отъ жена си писмо на френски, да му го прочете и преведе на български. Рачо върнълъ писмото неотворено по лицето, което го бѣ донело! Той грубо гълчеше, даже ругаеше затворници. За тия му обноски, той бѣ мразенъ отъ всички и бѣ смъртоносно раненъ на улицата, въроятно отъ оевободенъ затворникъ. Остана живъ, но съ обезобразено лице, съ едно око и съ половина умъ. Напротивъ, надзирателя *Стоилъ Чардаковъ*, отъ с. Студена, бѣше благъ и услужливъ човѣкъ. Съчувствуваше на всички, услужваше на всички, бѣше любезенъ къмъ всички. Обичаха го всички. Когато, следъ падането на земедѣлците, *Ивановъ* се намѣри въ нужда, никой отъ бившиятѣ богати и влиятелни затворници не го даже погледна. А на *Стоилъ* всички предложиха услугите си. Другитѣ двама надзиратели бѣха умѣрени хора.

Между ключаритѣ имаше и добри, вежливи и услужливи, имаше срѣдни, имаше и груби хора.

За да се даде на затворници да върватъ, че на свѣта сѫществуватъ *правда и справедливостъ*, че има хора съ *чувствителни сърца*, би трѣбвало прокурора, директора и всички други да бждатъ хора справедливи, человѣколюбиви, услужливи, да правятъ всичко възможно да облѣгчаватъ положението на затворници, а не да го отгѣчаватъ. Отъ затвора да не излизатъ хора отчаяни и ожесточени противъ затворническите власти. Ето защо, при назначаването на прокурора, на директора и на другия персоналъ трѣбва да се избиратъ хора педагози съ житейски опитъ, а не жестокосърдечни простаци.

10) Какъ се откупватъ помилванията на затворници.

Народната поговорка казва: „*има и грѣшка, има и прошка*“. Въ всички поправителни затвори е предвидено, затворници, които съ поведението си дадатъ доказателства, че сѫ се поправили, да бждатъ помилвани частично или съвършено. Помилвания сѫ предвидени и въ нашите закони. Такива обикновено ставатъ предъ царските празници: Рожденъ день, именъ день, възцаряването и пр., или предъ голѣмите Христови празници: Рождество или Възкресение Христово. Помилванията сѫ особни събития въ затворите. Като наближатъ днитѣ, въ които се правятъ помилванията, въ-

затвора другъ по-интересенъ отъ помилването въпросъ нѣма. Цѣлата мисъль, дейностъ и животъ на затворници, на роднините и адвокатите имъ е съсрѣдоточена къмъ получаване на помилване. Всички умствени, морални и материални сили сѫ насочени само къмъ една целъ — *помилването!* А за началството на затворници и за адвокатите помилването е единъ важенъ доходенъ случай. Затворници и домашните имъ не жалятъ нищо за да получатъ помилване за себе си или за любимия си.

Процедурата за помилването горе-долу е следната. Известно време преди празника, М-вото на Правосѫдието сондира Двореца, могатъ ли да се представятъ списъци за помилване на затворници. Почти всѣкога се отговаря утвѣрдително. Министерството пише на прокурорите при окрѣжните сѫдилища, а тѣ — на директорите на затворите да представятъ списъци на определено число заслужващи помилване затворници. Тази преписка се следи съ най-голѣмъ интерес отъ затворници, отъ адвокатите имъ и отъ домашните имъ. Веднага се пускатъ въ ходъ всички срѣдства — ходатайства и подкупи, затворника да бѫде вписанъ въ списъка за помилване. Това важно сѫдбоносно дѣствие върви по две посоки: отъ долу нагоре и отъ горе надолу. Ключаритѣ и надзирателитѣ, ако бждатъ питани, изказватъ мнения предъ директора по заслужващи помилване затворници. Директоръ съставя списъка, който представя на прокурора. Това е потока отъ долу нагоре. Оня отъ горе на долу е следния: по ходатайството чрезъ министри, народни представители, адвокати и пр., при М-вото на Правосѫдието съставя дѣлътъ списъкъ на всевъзможни престъпници за помилване. Като се получатъ въ М-вото и списъците на прокурорите, прави се едно пресъване на тия дѣлъ списъци и се съставя единъ по-малъкъ. Той се представя въ Двореца за помилване. Въ тази система нѣма никаква справедливостъ. Тя е вредна. Въ основата почти на всички ходатайства лежи парата. Безъ нея ходатайство, е подухналъ и предухналъ вѣтъ ладянинъ! И парата — подкупа — тече по две посоки: ключари, надзиратели, директори и прокурори или адвокати, народни представители, министри списаци. По този поводъ единъ пѫть *T. Коцевъ* каза: „за да се получи помилване, трѣбва да се играе на борсата на крупни суми съ хиляди на чужда валута!“ Въ единъ разговоръ *T. Узуновъ* каза, че дѣлътъ му било струвало 2 милиона лева. Само на „едното“ били дълъ 600,000 лева. *R. Петровъ* каза, че само на двама адвокати били дълъ по 300,000 лева! Отъ денътъ на поискването на списъците до сѫобщаването кои сѫ помилвани, осъдените затворници сѫ въ особено нервно настроение. Тѣхъ само една мисъль вълнува, само една новина интересува: *помилването*. Едни живѣятъ съ надеждата, че сѫ вече вписани или ще бждатъ вписани въ списъка. Други сѫ отчаяни, че не сѫ вписани или нѣма да бждатъ вписани. Въ вестниците търсятъ да прочетатъ само нѣщо по помилването. На всички посетители се задаватъ въпросите: ще ли да има помилвания, подписана ли е заповѣдта отъ царя и пр. А въ предвечерието на праздника за помилването, всички които знаятъ или предполагатъ, че сѫ помилвани, сѫ въ истинско трѣскаво състояние. Предъ едно предстоящо помилване, сухо и сурово се превървѣ при зап. полк.

Алексиевъ да имъ гледа на картите, ще ли да бждат помилване. Презъ цѣлата последна седмица, всѣка вечеръ „дѣдото“ дохождаше да му гледа Алексиевъ. На 14.IV. 1922 г. разпети петък, вечеръта, се бѣсна силно вратата на кауша № 6, влетѣ вждре „дѣдото“, запъхтѣнъ и разтревоженъ, се хвърли право на Тантиловъ и го пригърна съ думитѣ: „честито помилване, честито помилване!“ Тантиловъ скача бледень, развълнуванъ и се цѣлуваш съ „дѣдото“! Ние съ Алексиевъ ставаме отъ мѣстата си и тръгваме да честитимъ на другаря си, Тантиловъ, помилване. „Дѣдото“ ни среща и ни цѣлува! Тогава дори се разбра, че не Тантиловъ, а „дѣдото“ е помилванъ! Колкото въ първия моментъ Тантиловъ бѣ зарадванъ, толкова послѣ бѣ разочарованъ и насъкъренъ! Той бѣше като гръмнатъ! „Дѣдото“ бѣ зарадванъ като дете! Той произнесе нѣколко пъти: О, Боже, свобода, свобода... и изтича изъ стаята ни, за да отиде да се хвали по другитѣ стани! Веднага следъ него влизаш кн. Коджамановъ, блѣдъ като хартия, запъхтѣнъ, едава говорящъ. Той е недоволенъ, че сѫ му намалили само две години отъ наказанието! Той е изработилъ цѣла мобилировка на затворното началство и да не биде съвършено помилване! Доходжа А. Киселовъ, който развълнуванъ и запъхтѣнъ, отъ неизразима радост, се хвали, че е съвършено помилване! Той бѣ осъденъ по членъ 4. Отъ началото на затварянето му до освобождението му той съумѣнъ сполучливо да играе на затворническата и помилвана борса.

Следъ 9. юни 1923 г. чиновнишкия персоналъ бѣ промѣненъ. Подуха противъ вѣтъ. Изнудвачите и подкупните души бѣха паднали никошо долу. Всѣки можеше да ги тѣпче и да търси правото си. Нѣкои отъ затворниците и бивши такива въ централния затворъ били заявили на властите, че за да получатъ помилване или известни привилегии въ затвора, били давали грамадни подкупи на затворническото началство: директоръ, прокуроръ и пр. Посочвани били посрѣдниците на тия подкупи. Но също се слухове, че последния директоръ на затвора биль арестуванъ и освободенъ съ парична гаранция. Той биль връщаш парите на нѣкои отъ изнуденитѣ. Така зап. поручикъ Петковъ отъ с. Галиче (орѣховско), осъденъ и арестуванъ за убийство на усиновителя си баща, биль на два пъти помилванъ по на 3 и 2 години, срещу подкупъ по 20.000 лв. За трето помилване биль даль на директора 10.000 лв. То не се състояло. Следъ 9. юни, директорътъ му биль обещаш, че ща му върне сумата. Единъ отъ посрѣдниците, зап. офицеръ, му биль вече върналъ 2.000 лв. Виждахъ сѫщия какъ, умисленъ, сновѣше отъ града до затвора на малолѣтните, въ Красно село, да си урежда въпроситѣ по вземаните отъ тѣхъ подкупи, като посрѣдникъ!

Тази подкупна покварна система на помилванията бѣ известна, както на народа, така и на правителството. Тя се осъждаше отъ всички, а се тѣрпѣше по недоумѣванѣ какво да се прави. Едва при промѣната на затворното началство, при м-вото на правосъдието, отъ 1922 год. този жизненъ за затворниците въпросъ е получилъ едно разумно и справедливо разрешение. Той се състои въ следното:

Списъците за помилване се съставятъ, следъ дълго обстойно проучване въ самите затвори (дѣлата и затворниците), отъ непостоянни

комитети, състоящи отъ председателъ: председателя на Окр. сѫдъ, членове: единъ сѫдия и единъ прокуроръ отъ Окр. сѫдъ и директора на затвора. Тия списъци се преглеждатъ отъ комитетъ при М-вото на Правосъдието въ съставъ: председателъ: м-ра на Правосъдието, членове: двама н-ци на отдѣлния отъ М-вото на Правосъдието, въ това число помощника на н-ка на углавното отдѣление, заведуващъ затворите и прокурорите на Касационния и Апелативния сѫдъ.

Предсрочно освобождение. Въ наказателния законъ е предвидено „предсрочно освобождение“. И то е важно за затворниците събитие, както помилването. За целта има „Наказателенъ законъ по предсрочно освобождение“ и „Правилникъ за предсрочно освобождение“.

11) Възпитателъ на малолѣтните затворници.

Още съ стѫпването ми въ затвора, вниманието ми бѣ привлечено отъ окъсані, мръсни, обути съ нальми юноши, — сѫщински „Гаврошовци“, които сновѣха по коридорите на затвора. Това бѣха малолѣтни престъпници. Едни вече осъдени на затворъ, а други подъ следствие. Научихъ отъ другарите си, че една част отъ тия момчета били изпратени на работа при държавния разсадникъ при Павлово (край София), а друга — се била намирала между развалините типове арестанти. Тамъ тѣ се доразвращавали. Преминавали теоритична и практическа школа за кражби. Включени били въ затворническата амашка организация. Педерастията била развита до голѣма степенъ. Имало даже заразенъ отъ блenorагия! Затворническото началство нехадело. „Дружеството за покровителствуване на малолѣтните престъпници“ нѣмало достатъчно срѣдства за да ги вземе всички при държавния разсадникъ, въ Павлово. Край моятѣ нужди, азъ бѣхъ заетъ и съ мисълта какъ може да се турне край на тази морална поквара на малолѣтните престъпници. Видѣхме, че, следъ петнадесетъ дневно стоеене въ затвора, азъ постѫпихъ въ затворническото отдѣление на Александровската болница. И тамъ още първия денъ ми се мѣрнаха предъ очите отъ сѫщия типъ малолѣтни престъпници. Тѣ всички бѣха заразени отъ блenorагия (триперъ). Единъ бѣ заразенъ и отъ предъ и отъ задъ. Предполагаше се, че възрастните затворници сѫ съблазнявали съ пари малолѣтните да имъ се подлагатъ. А децата имаха голѣма нужда отъ пари. Сутреня закуска не се даваше. Дневния хлѣбъ не стигаше и пр. За да се купи нѣщо отъ дюкянчето (лавка) трѣбваша пари. Ми съмѣла да направя нѣщо за подобрението участъта на малките нещастници се усили у менъ. Ето защо, като се върнахъ и по уредихъ въ затвора, явихъ се при директора, изложихъ му свѣденията и наблюденията си върху малолѣтните въ затвора и въ болницата, като му заявихъ, че желая да се заема съ възпитанието на малолѣтните престъпници. Той бѣ приятно изненаданъ. Прие предложенето ми съ готовностъ. Каза, че се била усъщала голѣма нужда отъ това. До сега не се биль явилъ потребния за целта човѣкъ. Разпитахъ, кои отъ малолѣтните затворници сѫ въ Павлово и кои сѫ въ затвора. Отговори, че въ Павлово сѫ юношите съ най-добро поведение и съ голѣми протекции — „които иматъ уйчо владика“.

Тамъ затворъ нѣмало, а — единъ видъ курортъ съ легка земедѣлска работа въ разсалника. Въ затвора сѫ останали момчетата съ най лошо поведение и за които нѣма кой да се застѣлва.

Разбрахъ, че азъ се нагърбахъ на високохуманно, но извѣнредно трудно дѣло. Бѣхъ увѣренъ, че ще мога да се справя и съ тази трудна работа, както съмъ се справялъ съ много по-трудни такива въ живота! Съставихъ си програма на действие. Цѣль: да действувамъ за поправянето на разваленіетъ момчета. Срѣдство: Първия пунктъ бѣ да направя прегледъ на бѫщащите си възпитаници. Да видя колко и какви сѫ. Още на следния денъ ги изведохъ отъ зданието на затвора въ малката градина — на привилегированіетъ. Тѣхниятъ външенъ видъ ме ужаси! Нечисти тѣла, мръсни чорляви дълги коси, оцапано и окъсано облѣкло. Повечето — боси. На нѣкои се виждаха месата: тѣ смърдѣха, а въшките бѣха безброй! Веднага отдохъ при директора, разказахъ му не-приятното впечатление отъ малолѣтните затворници и помолихъ да ми се дадатъ сапунъ и кърпи за лице. Даде ми бележка до заведуващия склада. Получихъ четири кальпчета сапунъ, 10 пишкирчета за лице и една машинка за стрижене. Заведохъ момчетата при чешмата, въ дворъ, като имъ заповѣдахъ да си измиятъ главитѣ и ржачетъ съ сапунъ. Раздадохъ пишкирчетата. Между момчетата имаше бръснарски чиракъ. Той ги остроике съ машинката. Следъ около единъ часъ предъ менъ стоеха изправени, не вече^{тъ} ония страшни прилични на куминджии, а чисти младежи съ приятни лица. Съставихъ имъ списъкъ (24-деса), прегледахъ имъ облѣклото и отбелѣзахъ въ списъка нуждите на всѣкиго. Бѣха безъ ризи 10 и безъ долни панталони 20 деса. Отбелѣзахъ кои пушатъ и кои не. Оказа се, че 90%, пушатъ вече: Говорихъ по вредата на тютюна и имъ забранихъ да пушатъ. Говорихъ имъ противъ лошите думи (псувнитѣ) и имъ забранихъ да ги употребяватъ. Заявиха ми, че тѣ били страшни отъ гладъ. Хлѣба (800) гр. получавали между 10 — 11 ч. До като да се получи чорбата (12 ч.), тѣ изядвали повече отъ половината отъ хлѣба. Съ чорбата дояждали почти всички хлѣбъ. За вечерта почти нѣмали хлѣбъ. Повечето се били нахранвали безъ хлѣбъ отъ останалата отъ по-заможните затворници храна (боба). Съ пари за купуване утренча закуска не разполагали. Пѣха, строика гимнастически пирамиди, скачаха и др. Говорихъ имъ върху Христовото възкресение (бѣхме насъкоро следъ празника). Пѣхме Христосъ въскресе и пр. Изслушахъ нѣколко тѣхни приказки. Разказахъ имъ и азъ нѣколко такива. Този денъ работихъ, както предъ, така и следъ пладне. Азъ останахъ подъ впечатленіето, че може да се направи нѣщо по възпитанието на младежите.

На следния денъ, сѫбота, явихъ се при директора и поискахъ потрѣбното облѣкло и материалъ за закръпки на младежите. Дадесе възможното. Прегледахъ помѣщенията имъ. Тѣ сѫ ужасни: изпокъртени и опушени стени, изпъстрени отъ голѣми петна кръвъ отъ смачкани дървеници. Едва може да се търпи специфичната затворна смрадъ! Нѣкои отъ момчетата нѣмаха никаква постилка и покривка. Тѣ спяли на голия циментъ или пригушени при другаритѣ си, които били имали такива. Казахъ да си почистятъ килиритѣ и да излѣзатъ на вънъ въ градината. Раздадохъ полученото

облѣкло на тия, които се най-много нуждаеха отъ такова. На окъсанитѣ раздадохъ материалъ за закръпки. Казахъ да се разсъблѣкатъ на слънце, да се попощатъ и закръпятъ. Да бѫдатъ готови за следния денъ да отидемъ въ църква. Момчетата, за изключение на нѣкои гражданска еденици, работиха усърдно по почистването и изкърпването си. Въ недѣля, построени по четири, за пръвъ пътъ ги заведохъ на богослужение въ параклиса. Държаха се добре. Следъ отпуска, по мое искане, прегледа ги затворнически лѣкаръ.

По едно недоразумѣние, малолѣтните затворници бѣха настанини въ крилата, въ който сѫ така наречените „смъртни“, т. е. осъденитѣ на смърт. Дадохъ заповѣдъ, малкитѣ да не се сношаватъ съ „смъртните“, а ключаря да следи за това.

Споредъ съставената програма за занимание, при добро време, всѣки денъ, се занимавахме въ градината, пр. пл. отъ 8^h, до 11^h, и сл. пл. отъ 3 до 6 ч. При лошо време, се правѣха къщи занимания въ коридора.

Занимавахме се: съ преглеждане на чистоплътността, на чистотата и изправността на облѣклото, съ пасивна гимнастика, сло-весни занимания, по религията, родолюбието и нравствеността, по въздържанието отъ алкохола и тютюна, по венерическите болести, по престъплениета и наказанията, като се говорѣше върху престъплениета и наказанията на самите затворници. Разказвахме приказки, четѣхме книги по нравствеността, пѣхме соло и хорово, войнишки строй, маршировка, играехме разни игри и др. Въ градината имаше посадени картофи. Поехъ длъжността да ги отгледаме. Въ единъ урокъ имъ дадохъ сведения по историята и обработването на картофите. Ние ги прекопвахме и ги извѣдихме.

Нѣкои страстни пушачи съ мѣжа можаха да се въздържатъ да не пушатъ предъ менъ. Съ голѣма мѣжа можеха да се въздържатъ отъ псувиците, особено въ игритѣ, въ които се предизвикваха спорове и караници! Държахъ си бележки по поведението имъ. Нѣкои отъ тѣхъ неискаха да знаятъ за това. На 8. V. 1922 г. дойде въ затвора представител на дружеството за покровителствуване малолѣтните затворници, г-нъ Коджабашевъ. Трѣбаше да избере иѣкоцина малолѣтни, които да бѫдатъ изпратени въ Павлово. Директорътъ ме повика да пристъпвамъ при избора на младежите. Бѣха взети за основа моите бележки по поведението на младежите. Отъ 27 човѣка бѣха избрани само 7. Г-нъ Коджабашевъ остана очуденъ отъ удовлетворителния вънкашенъ видъ и доброто държане на малолѣтните затворници. Той изказа съжалѣние, че дѣлъто ми е на-срочено и скоро ще напустна възпитаниците си! Това обстоятелство повдигна престижа и авторитета ми предъ другаритѣ ми и предъ възпитаниците ми. Първите видѣха, че трудоветъ ми не сѫ на-празни, а вторите — че моите бележки сѫ сѫдебносни за тѣхъ.

Бѣха заловени две избѣгали отъ Павлово момчета. Държани бѣха въ затвора. Бѣха безъжно бити. На 14. V. 1922 г. недѣля, ми бѣха предадени, като затворници. Бѣха блѣди деца, като смъртници. Послужиха за примѣръ въ беседата по възпитанието. На 24. V. срѣда, между възпитаниците си забѣлѣзахъ новъ такъвъ, приличенъ на смъртникъ. Оказа се, че той билъ изпратенъ отъ Павлово да изтѣрпѣва въ затвора дисциплинарно наказание. Изтѣрпѣлъ три дена затворъ въ „водния карцеръ“.

Голъма гръшка е, дето малолѣтните престъпници се пращат за наказание въ карцера на централния затворъ. Тамъ могатъ да попаднатъ при най-развалените типове. При дадените ужасни условия на карцера, достатъчни сѫ три дена за да повредятъ веднъжъ за винаги нежния юношески организъмъ. Много ще пострада и морала. Пикаятъ презъ желъзната врата. Сератъ въ дупката на канала предъ вратата на карцера. Могатъ да бждатъ, както прельстени, така и изнасилени отъ престъпните типове. Тръбва да се устрои карцеръ при Павлово, ако тамошните възпитатели немогатъ безъ такъвъ. Иначе, спечеленото по възпитанието съ години може да биде изгубено само въ три дена!

Моите питомци всѣкога се извеждатъ изъ затвора въ градината построени и вървящи въ кракъ. Върщаха се пакъ въ колона по редове по четири, въ кракъ, като пѣха: „О, Добруджански край, ти нашъ си земънъ рай“ и пр. Когато директорътъ обърна внимание, че не тръбвало било да се пѣе въ затвора, бѣше вече късно. Азъ си отивахъ. Когато напуснахъ затвора, при сбогуването съ възпитаниците си, мнозина отъ тѣхъ плакаха, като молиха да се застъпя за тѣхъ да бждатъ по-скоро помилвани и освободени,

12). Какъ почувствувахъ и пренесохъ затворничеството.

Родень съмъ въ крайскарската улица въ най-високия (975 м.) съ най-здравътъ климатъ градъ въ България, *Самоковъ*. Още отъ малъкъ съмъ изростналъ въ неограничена свобода въ срѣдъ чаровната самоковска природа, като по цѣло лѣто съмъ се поляцикалъ и гуржалъ въ хладните кристални води на буйния шуменъ пѣнливъ *Искъръ* и тихата му дъщеря *Бистрица* (притокъ при *Самоковъ*). По цѣло лѣто съмъ тичалъ изъ зеления жизнерадостенъ „лагъ“ (елхова и върбова гора, между Искъра и Бистрица) и съмъ се търкалялъ по тълстата прошарена съ ароматни пъстри цветя зелена трева по красивите полянки на „лаго“. Всѣкога съмъ се връщалъ у дома укиченъ и съ пълни ръце отъ шарени благоухани китки. Още отъ младите си години, като войникъ и офицеръ, въ кафене почти не стъпвамъ, а всѣкога търся развлѣченията и удоволствията си въ природата, вънъ отъ градовете. Не оставихъ не посетена нито една отъ главните планини: *Рила*, *Родопите*, *Стара Планина*, *Срѣдна гора* и *Витоша*: Сѫщо — и най-високите имъ върхове: *Мусала* (2928 м.), *Бълъмекенъ* (2637 м.), *Фердинандовъ връхъ* (*Юрукъ Чайъ* 2372 м.), *Богданъ* (1570 м.) и *Черни връхъ* (2286 м.). Презъ войните, въ свободното отъ обикновеното войските си време, се разхождахъ край Черното, Синъто и Бѣлото морета или се катерехъ по македонските и албанските планини. Още отъ младини се снабдихъ съ работна земя край София, която пригответъ за прекарване старините си, въ срѣдъ природата, която земя обрнахъ на малко земедѣлско стопанство и наченахъ действително тамъ да ги прекарвамъ. Бѣхъ извѣнредно много привързанъ къмъ семейството си, вънъ отъ което никога не търсихъ удоволствия. Не можехъ да прекарвамъ денъ безъ да не поработя въ земедѣлското си стопанство, което наричахъ моя държава, азъ — неенъ самодѣржецъ. На 23. XI. 1921 г., следствие пъкленикъ планове на моите врагове, бѣхъ безъзбожно изтъргнатъ изъ обятията на семейството си,

пътъ къмъ земедѣлско стопанство ми бѣ препрѣченъ. Подъ груба строга стража бѣхъ пратенъ въ Соф. централенъ затворъ, запрѣнъ въ една полуутъмна килия — лишенъ отъ свободата, сладката свобода, която толкова силно общамъ и безгранично използвамъ. За тази свобода на народа си кръвата си пролѣхъ въ златна *Добруджа* и се бихъ на *Сереть*, въ *Македония* и *Албания*. Тукъ въ затвора тръбаше, като етиопски лъвъ, да лежа и да риками! И ако не бѣхъ попадналъ между по-нещастни отъ менъ затворници: Г-линъ *P. Петровъ*, *Тантиловъ*, г-да *H. Алтимирски*, *T. Узуновъ*, бивши министри и др. и ако не съумѣехъ да си нареда живота по начинъ, щото мислитъ ми да не отиватъ по-далеко отъ петметровите каменни стени на затвора, азъ би тръбвало да залине и да чезна до като изчезна. Сега вече да съмъ въ числото на покойниците. Мисъль за домъ, за семеини и стопански работи, веднага следъ влизането ми въ затвора, като съ ножъ пресъкохъ. Заледихъ сърдцето си, както го бѣхъ заледилъ презъ времето на тежкото и унизително заложничество, което въ много отношения много прилича на затворническата животъ въ централния затворъ. Тукъ *главната ми грижа бѣ да запазя душевното и физическото си здраве*. Останалото бѣше въпросъ на времето, на щастието и на случайността. За целта физическата храна, на която никакъ не съмъ взискателенъ не липсваше. Можеше и да се допълва. Липсваша въ затвора благотворния въздухъ и животворното слънце. Ето защо, употребихъ всичкото си умѣние и усилие да мога всѣкидневно да дишамъ потребни ми прѣсънъ чистъ благотворенъ въздухъ и да бъда съгрѣванъ отъ животворните златни лжчи на царя на небесните свѣтила. Когато тръбаше да се намирамъ въ стаята си, азъ почти всичкото време употребявахъ да работя (пиша) по пригответо ми да се защищавамъ предъ сѫда и да вписвамъ въ дневника си наблюденията и впечатленията си отъ затвора и затворниците. Никога не съмъ общавалъ *картий* за игра и въ затвора не ги показвахъ. *Тютюнъ* не пропушахъ и *броеници* не похваниахъ. Борбата съ несгодите въ спане, храна, за излизане на разходка, обносътъ на затворния персоналъ и пр. бѣ друго срѣдство за овличане на мислите за свобода, честь, домъ, семейство и общество.

Споредъ правилника на затвора, затворниците се пускатъ на разходка, на чистъ въздухъ, въ градината единъ пътъ презъ денъ — обикновено отъ 2 до 4 часа. Презъ останалото време сѫ длъжни да се намиратъ заключени въ килиите си. Когато постъпихъ въ затвора, на политическиятъ затворници (чл. 4), при които бѣхъ настаненъ и азъ, бѣ предоставено правото да излизатъ въ малката, определена само за тѣхъ, градина когато щатъ. По-голъмата частъ отъ времето презъ деня азъ прекарвашъ въ градинката. Пожъсно, за ново парично изнудване, и на настъ се забрани да излизамъ, освенъ въ опредѣлените за всичките затворници часове. Тази мѣрка бѣ убийствена за менъ. Този затворнически режимъ щѣше да ми съкруши здравето и да ме умори. Тръбаше да се търси срѣдство за излизане отъ това неприятно и опасно положение. Търсихъ и го намѣрихъ (До като станахъ възпитателъ). Забелѣзахъ, че сутринъ, следъ като се пометатъ килиите на антретата, „метачитъ“ събиратъ и изхвърлятъ сметъта на вънъ въ голъмата градина. Тогава за известно

време вратата за градината остава отворена. Сутринъ ставахъ рано, закусвахъ и излизахъ въ антрето, че дебнѣхъ да се отвори вратата за голѣмата градина. Заедно съ „метачитѣ“ се промъквахъ на вънъ и отиватъ на източната част на градината, кѫдето се разхождахъ край стената, назабелѣзванъ отъ никого. Следъ като се достатъчно поразходдѣхъ, сѣдахъ на единъ голѣмъ камъкъ и четѣхъ нѣкоя книга. До обѣдъ все се случваше за нѣщо да бѫде отворена вратата (следъ метачитѣ се затваряше) и азъ имахъ възможностъ да вълза въ зданието. Следъ обѣдъ излизахъ съ привилегированѣ затворници въ малката градина.

Следъ 5 ч. сл. пладнѣ работниците по разнитѣ работилници (дърводѣлна, ковачница, шивачница, картонажъ и пр.), които не сѫ се разхождали съ обикновенитѣ затворници, защото сѫ работили, се пускатъ на разходка. Азъ използвашъ и този случай. Дебна и се промъквашъ съ тѣхъ на двора. Тѣ веднага почватъ да играятъ на „роби“ или на хоро. Едно шиганче свири чудесно хубаво на тамбура, ржченица, кючекъ и пр. Намиратъ се играчи на всичко. Мелодията на тамбура и игрите на младежката ми съставяха удоволствие. Ключаритѣ и тѣхните помощници не закъсняха да забележатъ моето незаконно промъкване въ двора, но, отъ уважение и съчувствие, не ми прѣчеха. Само по нѣкога казваша: „гледай да те не види дежурния надзирателъ!“ Главно разходката ми крѣтиеше тѣлесното и душевно здраве.

Пария. Първиятъ стражарь, който тръгна следъ менъ пешъ изъ града, бѣше отъ болницата за въ Касационния сѫдъ. Бихъ предпочелъ да бѫда застрелянъ, отколкото следъ менъ да върви стражарь съ пълна пушка и забученъ на нея ножъ! Приятността, която бихъ усѣтилъ, че излизамъ вънъ отъ бодливата ограда на „арестантското отдѣление“ на болницата, се помрачи отъ срама да вървя подъ конвой, като последенъ апашъ или кръвникъ-убиецъ. Непознатитѣ, които ме виждаха конвоиранъ отъ въоружена стража, ме мислеха за Богъ знае какъвъ тежакъ престрѣлникъ—злосторникъ. Тѣ ме изглеждаха съ особено изпитание, подозрение и съмнѣние! Познатитѣ ми пѣкъ биваха обхващани отъ нѣкакъвъ глупавъ инстинктивъ страхъ. Тѣ си въобразаваха, че, ако ме погледнѣха, поздравѣха или ми продумаха, щѣха да бѫдатъ застреляни отъ стражата ми! Тѣ обрѣщаха грѣбъ или глава, като се преструваха, че не ме виждатъ! Азъ съмъ за тѣхъ пария! Въ случаи, лошото мнѣніе за конвоиранитѣ лица бѣше доста намалѣно, отъ обстоятелството, че тогава бѣха затворени и се разкарваха подъ конвой бивши министри отъ Радославовия кабинетъ и милионеритѣ, подведеніи по чл. 4. Минозина, като ме виждаха, се питаха: „кой министъ или милионеръ е този?“

За да може човѣкъ, пѣтъмъ, да се отбие за минутка у дома си; трѣба да уговаря конвойния, да му се моли, да обещава въ награждение и пр. А стражата, въ зависимостъ отъ откупеното въ затвора благоволение, има заповѣдъ да позволи отбиването у дома, въ гостинницата или другаде или не. Най-после получавашъ позволение да се отбиешъ у дома, мили мой домъ, при любими и любящи те домашни. Отворишъ портата и влизашъ, а следъ тебъ влизаша въоружена стража! Обзема те инстинктивно чувството на срамъ отъ

домашнитѣ и отъ самъ себе си! Ти, главата на семейството, който до вчера влизаше въ дома си, гордъ и весъль, като господаръ, сега идеши съ наведена глава, съ срамъ и унижение! Съпругата ти, която всѣкога, спретната, съ весела усмивка на лицето и горещата нежна цѣлувка те посрещаше, сега те посреща смаяна, слизана, посрамена, не знайща какво да прави: може ли дати подадержка, можете ли съпружески да се цѣлунете или това стражата нѣма да позволи! Тя стои съ скръстени рѣце, нажалено лице и пълни съ сълзи очи! Чака ти какво ще кажешъ и ще направишъ. Правишъ усилия съ-свito отъ скърбъ сърце и огорчена отъ унижение душа да направишъ усмивка на лицето, да отправишъ приятна дума, да подадешъ рѣка и да кажешъ: „нѣма нищо лошо, нищо страшно, мила моя! Бѫди спокойна! Но мисълъта, че, съ отбиването въ кѫщи, е направено престрѣлжение, кара да се възбуди опасността, че си видѣнъ отъ властитѣ, че си вълзялъ у дома си, че, хей, както при Т. Узуновъ, идатъ нѣколцина полици, обезоружаватъ стражата и заедно съ нея те взематъ подъ стража и позорно те каратъ въ затвора. Следъ себе чувашъ писаците на домашнитѣ ти! Въ затвора да бѫдешъ бичуванъ, турнатъ въ водния карцеръ „ада“, отъ който или ще излѣзе душата ти или сънката ти. И то за тежкото престрѣлжение, че пѣтъмъ, за минутка си надникнала у дома си, да видишъ и да те видятъ най-любимите ти на свѣта сѫщества: жена и деца!“

Конвойниятъ ти, прости селенинъ, а по нѣкога и черенъ циганинъ, облечень въ военно облѣкло, въоруженъ съ пушка и съ дадена му надъ тебе власть да разполага съ волята и даже съ живота ти, въ дома ти е предметъ на осѣно внимание, почетъ и уважение: храна, тютюнъ, кафе и пари! Въ доматъ си си и приятенъ и неприятенъ. И домашнитѣ ти чувствуваатъ сѫщия страхъ отъ неприятна изненада, както и ти самия. Ти казвашъ въ себе си: „по-добре да не бѣхъ дошелъ да не бѣзпокоя и вълнувамъ милитѣ си домашни!“ А домашнитѣ ти си казватъ: „по-добре да не бѣше дошелъ, да не се и тукъ душевно измѣчва“. Колкото чувствуващъ приятности, повече усъщаши неприятности. Тамъ кѫдето всѣкога си усъщаши само най-голѣми приятности! Дохождашъ неочаквано: Мѣркашъ се като нѣкакъвъ призракъ или духъ, мраченъ и тѣженъ, правишъ такива и домашнитѣ си. Излизането ти изъ кѫщи е сѫщинско изнасяне на мъртвецъ! Съ горещи сълзи и тежки въздишки! А кѫде отивашъ? Въ пещерата на насиленото ти пустиножителство, — въ адъ! кѫдето сѫ те тласнали човѣшките животински инстинкти: *Злобата и отмъщението!* И съ течението на времето, чувството на рутината взема врѣхъ надъ другите чувства. Следъ преживѣните неприятни чувства, тръгваши къмъ затвора съ известно облегчение, че опасноститѣ и вълненията сѫ вече избѣгнати. Ти отивашъ на успокоение въ затвора, като че ли тамъ е по-добре отъ другаде! Сѫщо така както вола, макаръ и да знае, че, като го впрѣгнатъ, ще тегли колата, пакъ, по рутина, самъ си тяря главата въ наприятния му яремъ.

Никой преди смъртъта си не може да каже, че е щастливъ — Голѣми чинове и награди за бойни заслуги къмъ родината, народна прослава и сладки надежди за спокойна старостъ и тиха смърть могатъ да рухнатъ само въ една минута! Има хора, родени само

зло да правятъ на другитъ. Нещастието на другитъ ги прави щастливи! Само хладната черна земя туря край на тъхните пороци и страсти!

13.) Какъ да живеемъ за да не попаднемъ въ затвора. Златното въ живота правило и заповѣдътъ Божи.

За да не попаднемъ въ затворъ единственото и главно условие е да живеемъ споредъ златното правило на живота: „Не прави на другого това, което не желаешъ да ти правятъ другитъ“ и да изпълняваме „заповѣдътъ Божи“. Понеже не искаемъ да ни биятъ, убиватъ, крадятъ и пр. То не тръбва да биемъ, убиваме, крадемъ и пр. Когато имате съ нѣкого нѣкакъвъ споръ, никога не тръбва да бързаме. Тръбва да се въоржимъ съ търпение. Да оставимъ най-напредъ времето да произведе своето действие. Не тръбва никога да влизаме въ лична разправия съ хората. Тръбва да потърсимъ начинъ да ни споделятъ хората или да се отнесемъ до сѫдлището да разреши спора ни. Въ противенъ случай, личната разправа може да начене съ обидни думи, да продължи съ бой и да завърши съ нараняване или убийство. Тъ ще ни заведятъ въ затвора, а може би и на бесилка. Тогава ще съжаляваме и ще се каємъ, че сме съгласни на всичко, но ще бѫде късно.

Нека прочетемъ внимателно въ наказателния законъ, че *присъването или кражбата* даже на най-малката чужда вещь се наказва съ парична глоба и затворъ. Че намърената вещь, ако не се даде на полицията, а се присвои е престъпление, наказвано като за кражба.

Родители, не говорете никога предъ чадата си, че сте карани съ нѣкого, че ще търсите случай да го биете, да му „изпиете кръвта“ и пр. Знайте, че съ това давате на децата си лошъ урокъ, заразителенъ примѣръ. Подъ разни предложи, често постаряйте на децата си, че боятъ, нараняването и убийството сѫ тежки престъпления, строго наказвани отъ закона съ тъмничень затворъ въ окови и даже съ бесилка. Обяснявайте имъ, че даже най-маловажните присъвания чуждото сѫ престъпления наказвани съ глоба и затворъ. Майки, ако виждате, че децата ви се прибиратъ у дома разярени съ разплоксанъ дрехи и окървавени, разпитвайте ги отъ какво е станало това и давайте надлежните съвети да не се повтаря сѫщото. Разузнавайте добра въпроса, влизайте въ споразумение съ родителите на противната страна, слобрявайте децата и, ако е потребно, давайте законното обезщетение, за де не отива въпроса въ сѫдъ, а, главно, да се помирятъ и слобрятъ децата. Когато детето ви донесе чуждо нѣщо, разпитайте го отъ кѫде го има и веднага правете потрѣбното, донесеното да се повърне отъ кѫдето е вземено. Ако детето казва, че го е намърило, отидете съ него, че го предайте на полицията, защото и намъреното, непредадено на полицията, се наказва отъ закона, като кражба.

Ако живѣете споредъ златното правило и изпълнявате „заповѣдътъ Божи“, като следите така да правятъ и чадата ви, бѫдете увѣрени, че, нито вие самите, нито чадата ви, ще отидете въ затвора и на бесилка. Заповѣдътъ Божи, споредъ новия преводъ на Библията сѫ:

Глава 20.

1. Тогава Богъ изрече (къмъ Мойсей) всички тия думи, като каза:
2. Азъ съмъ Господъ, Богъ твой, Който те изведохъ отъ Египетската земя, отъ дома на робството;
3. Да нѣмашъ други богове, освенъ Мене;
4. Не си прави кумиръ и никакво изображение на онова, що е горе на небето, що е долу на земята и що е въ водата подъ земята;
5. Не имъ се кланяй и не имъ служи, защото Азъ съмъ Господъ, Богъ твой, Богъ ревнителъ, Който за грѣха на баци наказвамъ до трета и четвърта рода децата, които Ме мразятъ;
6. и Който показва милостъ до хилядно, колѣно къмъ ония, които Ме обичатъ и пазятъ Моите заповѣди;
7. Не изговаряй напразно името на „Господа твоя Богъ, защото Господъ нѣма да остави ненаказанъ оногова, който изговаря името Му напразно“;
8. Помни сѫботния денъ, за да го светишъ;
9. Шестъ дня работи и върши (въ тѣхъ) всичките си работи;
10. а седмия денъ е сѫбота на Господа твоя Богъ: неделъ върши въ него никаква работа, ни ти, ни сина ти, ни дъщеря ти, ни робъ ти, ни робинята ти, ни воля ти, ни осела ти, нито каквото и да е твой добитъкъ,* нито пришелецъти, който се намира въ жилището ти;
11. защото въ шестъ дена създаде Господъ небето и земята, морето и всичко, що е въ тѣхъ, а въ седмия денъ си почина: за това Господъ благослови сѫботния денъ и го освети;
12. Почитай баща си и майка си, (за да ти бѫде добре и) за да живѣешъ дълго на земята, която Господъ, Богъ твой ти дава:
13. Не убивай;
14. Не прѣлюбодействуй;
15. Не кради;
16. Не лжесвидетелствуай противъ ближния си;
17. Не пожелавай дома на ближния си; не пожелавай жена на ближния си; нито нивата му, нито роба му, ни робинята му, ни воля му, ни осела му, нито никакъвъ неговъ добитъкъ — нищо, което е на ближния ти.

14.) Какъ да се избавимъ когато сме попаднали въ затвора.

Въ затвора цѣлото ти сѫщество тръбва да бѫде съсрѣдочено въ две посоки: 1) Да запазишъ душевното и физическото си здраве, за да можъ да пренесешъ тежкия затворнически животъ; 2) Да направишъ всичко възможно по-скоро да излезешъ отъ затвора.

1) За да запазишъ здравето си, тръбва да се обзаведешъ съ всичко потрѣбно за живѣне: облѣкло, туалетни потреби, постилки, покривки, посѫда за храна и пиене вода, подходяще четиво и писмени потреби. Да имашъ достатъчно пари, да си купувашъ това, което не си предвидѣлъ да поискашъ да ти бѫде донесено отъ дома. Да имашъ походна (джебна) аптека. Ако си играчъ на карти, табли или шахъ, обзаведи се съ такива. Въ затвора всичко ще намъришъ съ кого да играешъ, не хазартно, разбира се. Ако си му-

зикантъ, вземи си инструмента. Ако, споредъ правилника, не е позволено да се прави музика въ килиите, ще я правишъ въ двора. Ако си пушачъ, обзвеждай се своевременно съ тютюн и кибрий. Резката промъна на живота въ затвора е благоприятенъ случай да се напустне пушенето. Въ никакъвъ случай не пушация не тръбва да се приучи да пуши. Това ще биде непоправима въ живота гръшка. Ако имашъ нѣкой занаятъ, направи потрѣбното да се настанишъ въ съответната работилница. Ако нѣмашъ такъвъ, учи се при нѣкой майсторъ или пѣкъ се опитай да се настанишъ на нѣкой канцеларска или домакинска работа. Ако си достатъчно подготвенъ, чети подходящи книги и пиши, безъ да чакашъ особно за това настроение. Съ работата ти ще подмамишъ настроението, което нѣма да закъснѣе да дойде. Ще последва благотворното увлѣчение. Въ никакъвъ случай безъ работа не оставай, Празднотата (леноштъ) е майка на всички пороци. Тѣ ще ти бѫдатъ пагубни, може би даже да тѣ унищожатъ.

2) Въ затвора човѣкъ може да се намира въ две положения: а) Подъ следствие и б) Като осъденъ. а) Когато човѣкъ е подъ следствие, не тръбва да жали нищо, за да може да се постигне прекратяване на дѣлото му или да се получи оправителна присъда. За едното и другото е потрѣбно да се намѣри способенъ, виденъ и влиятеленъ адвокатъ. Не зависимо отъ това, самото лице, което е подъ следствие, тръбва да е въ течението даже въ най-малките подробности на дѣлото си. Тръбва да се готови какъ да се държи предъ съда, особено да си приготви „последната дума“. Въ няя, съ чувство, ще резюмира цѣлото дѣло и ще моли съда за оправителна присъда. Това обстоятелство е отъ твърде важно значение за резолюцията на съда. б) Когато лицето е вече осъдено, надеждата му за излизане отъ затвора сж помилването и предсрочното освобождение. За едното и другото, най-важното условие е доброто поведение въ затвора. За да имашъ такова, тръбва да направишъ пълно разкаяние въ съвестта си за извършеното провинение. Да употребишъ всичките си усилия да станешъ по-добъръ, отколкото си бъль до тогава. Да изпълнявашъ примѣрно затворническите наредби. Да бѫдешъ вежливъ въ обращенията си, както къмъ затворното началство, чиновници и служащи, така и къмъ другарите си по затворъ. Както адвоката, така и домашните ти, тръбва да правятъ всичко възможно, при всѣки случай на помилване затворници да бѫдешъ и ти напълно или частично помилванъ. Предсрочното ти освобождение ще зависи напълно отъ твоето примерно поведение въ затвора.

Въ затвора, повече отъ всѣкого въ живота, не тръбва да се впада въ дълбоко мислене и отчаяние. Тамъ повече отъ всѣкажде тръбва да се има търпение и надежда. Тамъ е единъ отъ важните случаи да се потърси утеха въ Бога и на Него да се възложи надеждата за по-скорашното възвъртане на сладката благотворна свобода. Книгата на книгите — Библията е неизчерпаемъ източникъ на надежда, утеха и всички земни добродѣтели. Съ нея тръбва затворникъ да лѣга и съ нея тръбва да става. Съ нея тръбва да излиза на разходка. Съ редовното ѝ всѣкидневно четене, тръбва да бѫде изучена. Затворникъ тръбва да си прави бележки въ

ней. Всѣкага, когато ще го налегнатъ душевно мѣжение и отчаяние, тръбва веднага да отвори библията и да прочете съответния на случая стихъ. Да го обмисли и да се помоли Богу за по-скорашното му избавяне отъ затвора.

Разборъ на наблюденията и впечатленията ми презъ шестъ месечното ми страдане въ затвора.

Числото на затворите и онова на затворниците въ тѣхъ сж огледалото за степента на нравственото възпитание на единъ народъ. А уредбата на затворите показва до колко народа съзнава важното възпитателно значение на затворите въ държавата. Чудно е, че у насъ само тия, които сж имали нещастието да попаднатъ и страдатъ въ затвора и тѣхните домашни, които сж страдали еднакво съ затворениетъ си мили, имать пълна представа какво нѣщо е да бѫде човѣкъ затворникъ и какво представляватъ нашите затвори. Споредъ всички други, затворите тръбва да бѫдатъ място на най-строгите наказания, а затворниците сж най-лошите хора, които не заслужаватъ никакво съжалене и състрадане. Тѣ сж напълно заслужили тази участъ, тръбва да бѫдатъ третирани най-зле, съ цель или, чрезъ голъмите страдания, да се направятъ безвредни членове на държавното семейство, или да бѫдатъ унищожени. Когато хората видятъ въ града нечисть, дрѣпавъ и бледъ, съ умирающи погледи, конвоирани отъ стража, затворникъ, тѣ се отвращаватъ отъ него, намѣсто да му състрадаватъ! Споредъ тѣхъ, този нещастникъ тръбва да е извѣнредно лошъ човѣкъ, за което е и хвърленъ за наказание въ затвора. На никого даже презъ ума не минава, че между затворниците често пѫти има и хора неправилно, умишлено или по погрѣшка хвърлени въ затвора. Никой не признава истината, че „всички за всичко сме отговорни предъ всички“. Че престъпниците сж жертва на атавистичните (наследствените) пороци на башитѣ, дѣдитѣ и прадѣдитѣ ни. Че тѣ сж жертва на покварното съвременно общество. Приведените примери на отцеубийство, на сродникуубийство, на другароубийство отъ юноша отъ ревностъ къмъ любовь, на обезчестяване отъ юноша 10-годишно момиче, на пиянствуване съ блудство отъ юноши съ 40-годишна паднала жена, на кражба отъ деца и пр. сж убедителни доказателства на горното. Въ престъпленията на затворниците иматъ своя дѣлъ отъ виновностъ всички възпитателни въ държавата органи: дома, училището, църквата, обществото и държавата. Тѣ не сж можали отъ наклонните къмъ порочностъ деца, юноши и младежи да направятъ примѣрни граждани. Тази е главната, а, може би, единствената причина, въ обществото да има порочни хора, които извѣршватъ престъпления, които тръбва правосъдието да праща на поправяне въ затворите, дори и да ги присъждатъ на унищожение на позорната бесилка. Ето защо, всѣкога, когато видиме конвоирани затворници или чуеме за затворници, тръбва да бѫдемъ обладани отъ усѣть на състрадание къмъ тия нещастници, а, въ никакъвъ случай, даже къмъ най-лошите престъпници, да не питаемъ омраза и отвращение.

Отъ изложените ни наблюдения явствува, че нашите затвори не могатъ да играятъ първостепенната превъзпитателска роля: отъ

порочните престъпни типове да правят добродетелни полезни за обществото граждани. Видяхме, че централният затворъ, наименуто да бъде най-важното поправително въдържавата ни заведение, той е гнездото на всички човешки пороци и мъстото на най-големите човешки страдания: леност, държавни заговори, пакостни агитации, кражби, убийства, хазартни игри, порнография, подкупничество, блудство, педерастия, венерически душевни и гръден болести, жестоки наказания, най-мизерна обстановка на живота, гладуване, паразитна напаст, липса на медицинска помощ и пр. и пр.

Преди всичко, необходимо е обществото и държавата да сънят извънредно важно за семейството, обществото и държавата възпитателно значение на затворите въ страната. Тогава на затворите тръбва да се дадат подходящи за високото им възпитателско назначение *организация и сърдства* за постигането им. Само затворите могат да избавят обществото и държавата от покварените вече хора, които другите възпитателни органи не са можали да поправят. Ето защо, за правилната организация и правилното възпитателно действие на затворите държавата и обществото не тръбва да жаят никакви трудове и материални сърдства. Иначе, затворите, на място полза, принасят морална и материална вреда на обществото и държавата: още повече покварват покварените и напразно погълщат годишно около 33 miliona лева.

I. По организацията на централния затворъ.

Необходимо е, преди всичко, добре да се определи целята на този затворъ. Следът това лесно ще могат правилно да се определят *сръдствата* за постигането на целта. Изглежда, че целта на Софийския централен затворъ е била да приема на поправление осъдените на дълги срокове престъпници. Да ги обезвредява и изпуска като полезни вече за обществото граждани. Обаче липсата на специален Софийски окръжен затворъ е станала главната причина, централният затворъ да бъде всъкога препълнен съ всевъзможните категории затворници: следствени, осъдени, проходящи и пр. Това обстоятелство не позволява да се даде каква годе правилна възпитателна организация на този затворъ.

За да може централният затворъ да постига извънредно важната си поправителна, възпитателна цел, край много други мърки, които тръбва да се вземат по организацията му съ и следните:

1). По целта: Въ централния затворъ да се изпращат на претърпяване наказанието и на поправяне само осъдените на дълги срокове затворници от цялото царство. За следствените и осъдените на какви срокове затворници от Софийския окръг тръбва непременно този окръг да си построи отделен окръжен затворъ, какъвто имат всичките административни окръзи въ царството:

2) *Помъщени*: За да може централният затворъ да приема, ако не всичките, поне по-голямата част от осъдените на дълги срокове престъпници въ царството, необходимо е да се построи и проектира четвърто северно крило на затвора. Ако

сега (стр. 41) въ дветъ построени затворнически крила има 240 килии, то третото затворническо крило ще увеличи числото на килии съ още 120. Тогава централният затворъ ще разполага съ 360 килии и ще може да приема толкова затворници.

3). Управление. За директоръ на затвора да се назначава старъ опитен педагог — психолог. Човекът съ изпитана неуморна дейност и абсолютна честност. Човекът добре познаващ затворното дъло и преданъ на него. Да му се дадат големи административни права. Край другото, той да има право да разрешава посещенията въ затвора и изпращането на заболелите — затворници въ болницата. А не, както сега, това право принадлежи на прокурора при окръжния съдъ, а се използва от писаръ при него. Той да разполага съ постоянна стража.

На западъ, обикновено, на тази извънредно важна обществена възпитателска длъжност се назначават дългогодишни съдии отъ високите съдебни инстанции. Директорът тръбва да има подобенъ на него помощникъ — поддиректоръ.

За чиновници и служащи въ затвора — надзиратели, ключари и пр., тръбва да се приемат хора съ известенъ образователенъ цензоръ, главно — съ изпитана честност и правдивост. Тъй тръбва предварително да преминават курсъ на специална школа по затворното дъло.

4) *Нравствено възпитание и образование*: Въ новото крило на затвора да се построи голема зала, която да може да побира всички затворници. Въ нея, по строго определена програма и съ потребния персоналъ, да се действува върху нравственото възпитание и образование на затворниците;

5) *По наказанията*: Моето убеждение, основано на четиридесет годишън опитъ, е, че тълесните наказания дават отрицателни възпитателни резултати. Въ това отношение българина е болезнено чувствителенъ. Той не може да понася позора на тълесните наказания. Той се зле настроява, никога не ги забравя и е решенъ да си отмъщава. През четиридесет годишната ми военна служба никога не прибегахъ къмъ тия наказания, а всъкога имахъ добри възпитателни резултати отколкото някои отъ колегите ми, които търдехъ, че „българина безъ бой не може да се възпитава“. Видяхме, че чл. 14. отъ закона за работата на затворниците предвижда тълесно наказание: „бой съ пръчка“, като изрично изброява случаите, въ които може да се упражнява наказанието. Видяхме също, че въ централния затворъ се злоупотребява съ това наказание: На място съ „пръчка“, то се упражнява съ проклетата „гума“. То бъ приложено за бъгство и за скриване на тавана. Никаква писмена заповедъ не се съставя, никакъвъ размъръ и начинъ не се определя, никакъвъ прокуроръ или неговъ пълномощникъ не представлява. Бие се до второ примиране и свещаване. Ето защо, тълесното наказание тръбва непременно да се запреши въ нашите затвори. Въ името на човечината, незабавно, да се запреши проклетата „гума“. Тя тръбва да се предаде въ народния музей, като очевидно доказателство на нашите груби и жестоки нрави.

Водниятъ карцеръ е противозаконно престъпно жестоко безчовешко наказание. Тръбва, минута по-скоро, да се забрани! Ако

въ килинть се съдържат само по единъ затворникъ, обикновения карцеръ става излишенъ. На наказанието ще се дава топла храна през два дена въ трети и, ако е необходимо, ще му се вземе сламеника, да спи на голитѣ дъски. По такъвъ начинъ килията се обира на карцеръ.

6) *Санитарна служба.* Помъщението на женското отдѣление да се обърне на болничен лазаретъ съ стотина легла. Жените да се отстранятъ отъ централния затворъ;

7) *Мобилировка, отопление и освѣтление.* — Килинть трѣбва да бѫдатъ обзаведени съ всичко необходимо за горе-долу сносенъ въ тѣкъ животъ: легло съ всички тѣ ми потреби за спане, столче, посъда за храна и пиена вода, ходене по нужда и пр. Леденитъ стаи трѣбва да бѫдатъ редовно надлежно отоплявани и освѣтявани. Електрическите крушки трѣбва да бѫдатъ на такава височина, щото да може на тѣкъ да се работи.

8) *Облѣкло.* За всички затворници трѣбва да има изправни формено облѣкло и обувки;

9) *Храна.* Трѣбва да се опредѣля париченъ окладъ за дневната храна на затворниците такава сума, която да позволява да се даватъ на затворниците подходящи утрешна закуска, обѣдъ и вечеря. Сегашниятъ окладъ 11—14 лв. дневно едва позволява да се даватъ на затворниците по 800 гр. отъ посрѣдствено качество хлѣбъ и нѣкаква си прости чорба само на обѣдъ и вечеръ. Закуска не се дава. Този окладъ трѣбва да е близакъ до войнишкия.

10) *Всички затворници всъкидневно да бѫдатъ на работа.* Леността (бездѣлието) е майка на всички пороци. На недостетъка въ помъщенията и на това бездѣлие въ централния затворъ се дължатъ: блудството, подерастията, онанизма, кражбите, изнудванията, убийствата, самоубийствата, полудяването, заболѣването и др. Въплюща възпитателна и материална нужда е при затвора да има уредени работилници за всичките занаяти: желѣзарна, дърводѣлна, шивална, обущарница, печатарство, картонажъ, рѣзбарство, скулптура, пирография и др. Така щото, всѣки, който попадне въ затвора, веднага да може да бѫде настаненъ на работа по занаята си. Тия които сѫ безъ занаятъ, или ще се учать на такъвъ или ще се изучаватъ на работата вънъ отъ затвора: желѣзници, шосета, разсадници, частни земедѣлски работи и пр. Срѣдата и скъботата подиръ пладне, както и празничните дни, ще бѫдатъ, както въ казармата, посветени на чистоплътността, чистенето помъщенията, религиозно и общо възпитателни, научни и пр. сказки и беседи.

Въ тия си кжси и бързи бележки по затворното дѣло у насъ, не можемъ да отминемъ не отбелезанъ отрадния фактъ, че отъ 1923 година, както въ всички затвори, така и въ централния, има значителни подобрения. Отъ споменатата година затворното дѣло е попаднало въ добри ръце. За начальникъ на углавното отдѣление при Министерството на Правосѫдието, отъ 1926 г. на мястото на вешия познавачъ на затворното дѣло и усьрденъ дѣцъ по него, членъ на Върховния касационенъ сѫдъ г-нъ *Владимир Арамовъ*, е назначенъ подпредсѣдателя на Соф. Апелативенъ сѫдъ, г-нъ *Боян Ивановъ*, който е обърналъ особено внимание по поставянето на затворното дѣло на модерни начала. За подначалникъ на углавното

отдѣление — завѣдующъ затворитъ отъ 1922 год. е назначенъ подпредсѣдателя на Соф. окр. сѫдъ, г-нъ *Станиславъ Станевъ*. Той е билъ командированъ въ странство, за изучаването затворното дѣло въ по-главните европейски държави. Запознатъ е добре съ това важно дѣло и е всецѣло преданъ на него. Напълно съзнава неговата обществена и държавна възпитателска важност и е прогоннатъ отъ силното желение да направи всичко възможно за неговото преуспѣване.

Отъ 1922—25 год., при всичките окръжни и централния затвори сѫ създадени постоянни работилници. При централния затворъ е уредена и печатница. Създаването на други такива и подобряването на съществуващите продължава съ похвално умѣние и вѣщина. *Съ създаването на работилниците отъ затворитъ се отстранява до голяма степенъ леността — майката на всичките човѣшки пороци.* Освенъ това, облегчава се, до известна степень, и държавния бюджетъ. Презъ 1925 год. чистиятъ приходъ отъ работилниците (общушарница, дърводѣлница, печатница, картонно-подвързачница и др., въ централния затворъ е билъ 2.288.697 лв. Отъ него, като се отдѣли предвидения процентъ възнаграждение за работилниците, останалото се предава въ специалния „фондъ за подобрене на затворното дѣло“. Този фондъ е голѣма крачка напредъ въ нашето затворно дѣло. Въ обширните му цели, край другото влизаще още построяването: 1) Специално възпиталище за малолѣтните затворници съ работилници при тѣхъ; 2) Специаленъ затворъ за жените съ работилници при него; 3) Създаване болници при по-голѣмите затвори; 4) Построяване параклиси при затворите; 5) Създаване училища при затворите и пр.

Заключение.

Въплюща обществена и държавна нужда е да се продължатъ бързо наченатите отъ министерството на правосѫдието похвални реформи на затворното дѣло у насъ съ цель, да се осмисли и разбере сѫдебното наказание, на гражданинъ отъ глядището, както на публично правния интересъ на държавата, така и — частно-правния на затворника, разгледанъ като бѫдящъ свободенъ елементъ — съставна част на сѫшата държава. Така поставената цель, е широка обществена дейност, която иде тѣкъмо на време. Следъ последната война престижността се разширява и взема все по-застрашителни за страната размѣри. Въ името на тази борба срещу престижността въ последно време държавата направи значителни реформи, въ нѣкои институти, като изразходва голѣми бюджетни суми. Въ името на сѫшата борба за запазване честта, имота и живота на гражданинъ; за гарантиране условия въ страната на миръ културенъ и икономически прогрес е необходимо нуждно да се даде всичката възможност за ирокарване пълната реформа по затворното дѣло, както е замислена и започната отъ лицата служащи по това дѣло при углъвното отдѣление на м-ството на правосѫдието. Вземайки предвидъ затрудненото финансово положение на държавата въ днешния моментъ, тѣ сѫ поели върхия и сигуренъ путь: чрезъ затворническия

организиранъ, възпитателенъ и производителенъ трудъ да реформиратъ затворите. За тази целъ, за тази назрѣла обществена нужда, край другото, сѫ потребни:

- 1) Специални помѣщения за затвори и работилници при тѣхъ;
- 2) Достатъчно и специално школуванъ за затворнически дейци персоналъ;

3) Разширение работата на затворниците, въ смисълъ да се извадятъ всички затворници отъ разрушителното бездѣлие, като се възложи на всѣки да работи и

4) Да се предвиждатъ ежегодно въ бюджета на държавата достатъчно срѣдства за обзавеждане и издържане затворниците въ затворите.

За голѣмо съкаляване е обстоятелството, че, тъкмо въ този моментъ, когато похвално замислената и начената реформа на затворното дѣло у насъ почва да се осъществява; когато работата на затворниците е значително организирана и заздравена; когато приходитъ отъ този затворнически трудъ сѫ достатъчно вече гарантирани и строежа на първия затворъ, въ гр. Враца, се отпочва; когато помѣщението за школата на затворния персоналъ е готово, за да се открие и подготви къмъ обновителна работа този персоналъ: тъкмо въ този моментъ се надава повикъ отъ господарския професионалъ печатарски съюзъ и — Търтовско-индустриалната камара (Писмо отъ 24.II. т. г. до м-ра на правосѫдието), да се закриятъ съществуващи печатници и работилници, които могатъ да останатъ само като прости учебно-показни такива!

Този фактъ е печаленъ. Той показва, че не се добре познава и се подценява голѣмото държавно и обществено значение на модерните затвори въ страната, като най-мogжъо срѣдство за заздравяването устоитъ на държавата. Отъ друга страна, преувеличава се конкуренцията, която произведенията на затворническия трудъ правятъ на тѣзи на свободния професионалъ трудъ. Това искане на съюза и Камарата е голѣмъ безогледенъ егоизъмъ, който се стреми да влоши до голѣма степень и безъ това още неудовлетворителното положение на нашите затвори и затворници. То цели да нанесе разрушителенъ ударъ на похвалния грандиозенъ затворно-възпитателенъ планъ, осъществението на който се очаква отъ приходитъ на затворните работилници (фонда).

Необходимо е да се направи предварителна и добра преценка на подигнатия въпросъ, преди да се посегне на работилниците въ затворите. Яко се направи това, сигурно е, че вмѣсто ограничение, тѣ ще получатъ своето заслужено разширение и насиърчение. Това изисква добре разбрания интересъ на държавата и обществото въ своята цѣлостъ. Увѣренъ съмъ, че отговорниятъ Министъ нѣма да владне въ непростителната грѣшка да жертвува високоуманния затворно-възпитателенъ интересъ предъ онзи на една корпорация.

Модерно построенъ и най-грижливо уреденъ затворъ на високо-нравственъ Скандинавски държави сѫ почти празни, защото нѣма престъпници и затворници. Това щастливо обстоятелство се дължи на пълното и правилно нравствено възпитание на скандинавците. Тамъ алкохолизма, който създава най-много престъпници, е отдавна изкорененъ.

Въ заключение, ние пожелаваме отъ сърце и душа по-скоро въ родината ни да настane превъзпитание на нравите ни, да нѣма вече завистници, мъстители, клеветници, лъжци, крадци, разбойници, убийци, блудници, пияници и пр. и пр. човѣшки пороци. Всичца да станемъ високо религиозно-нравствени хора. Да имаме за народни водители най-способните, най-благовъзпитаните хора, които да бѫдатъ всецѣло предадени на високото си предназначение, да водятъ народа къмъ пълно щастие, а родината къмъ величие. Девизътъ, както на водителите, така и на всѣки българинъ да бѫде: предъ всичко и надъ всичко райски-хубавата и безподобно благодатната ни родина България, е високонравственъ обединенъ щастливъ български народъ.

София, 4.IV. 1927 год.

Зап. Генералъ-лейтенантъ Кантарджиевъ.

ПРИТУРКА:

1) Статистически сведения.

Въ България има 21 окръжни (съ централния) затвори, съ около 6,000 души затворници. Споредъ държавния бюджетъ, всъка година за затворите се разходватъ около 33 miliona лева. Отъ тъхъ за финансовата 1926/27 год., само за централния затворъ съ предвидени 5.322.500 лв.

Презъ февруари 1927 год. въ централния затворъ е имало около 840 затворника. Отъ тъхъ съ били: следствени 286 ч., осъдени: до 10 год. затворъ 263 ч., отъ 10 до 15 год. и въченъ затворъ 195 ч., осъдени на смърть 19 ч. Малолѣтни 50 ч. Въ женското отдѣление 27 жени.

2) Народния химнъ *Шуми Марица*, подъ сладките бойни звуци, на който опыченитѣ победиха турците на *Шипка*, а славната българска армия побеждава враговете презъ Сръбско-Българската (1885 год.), Балканската (1912/13 год.) и Световната (1915-18 год.) войни:

Шуми Марида
Окървавена;
Плаче вдовица
Лято ранена.

Маршъ, маршъ,
Съ генерала нашъ!
Въ бой да летимъ,
Врагъ да победимъ.

Български чада,
Цѣль свѣтъ ни гледа,
Хай къмъ победа
Славна да вървимъ.
Маршъ, маршъ и пр.

Лъвътъ балкански
Въ бой великински
Съ орди душмански
Води ни крилатъ.
Маршъ, маршъ и пр.

Млади и знойни,
Въ буритѣ бойни,
Ний сме достойни
Лаври да беремъ.
Маршъ, маршъ и пр.

Ний сме народа
За честь, свобода,
За мила рода,
Кой знай да мре.
Маршъ, маршъ и пр.

Ив. Вазовъ.

3) Добруджански край. Победната пѣсень на Сборната п. дивизия, съ която тя отъ Варна победоносно премина презъ цѣла златна Добруджа, презъ Ромжния до Сереть и до Темешваръ (въ Унгария); презъ Сърбия и Македония — до Охридъ. Която се пѣ и отъ малолѣтните престъпници въ Софийския централенъ затворъ, която храни надеждата на милитѣ братя Добруджанци и която, кога да е, пакъ ще ехти по плодородните поля на златна Добруджа:

О, добруджански край,
Ти нашъ си земень рай,
Въ тебъ златно жито зреѣ!
Въ тебъ вакло стадо блѣй!

Орлите отъ въз' Богъ
Простора ти широкъ
И Сънчо — мощний Фебъ,
Ни сломня все за тебъ!

Подъ чужди ти си кракъ,
Но доще време пакъ,
Да бѫдешъ кѫтъ нашъ ти,
Тъ като и преди!

С' оржие, свѣтлина
Ний твойта бѫднина
Ковеме всѣки часъ, —
Храни надежда въ нась!

Л. Бобевски.

4) За да допълнимъ останалото праздно място отъ колата, помѣстихме първия падналь подъ ржката ни материјалъ — отъ брой 312 т. г. на в. „Отечество“:

"Десетък заповеди" на германската младеж.

Февруарската книжка от списанието „L'officier de réserve“ официален орган на френския национален съюз на запасните офицери, съобщава следните „десет заповеди за германската младеж“:

- 1) Ти ще бждешъ въренъ на твоя народъ и твоето отечество.
- 2) Ти ще бждешъ германецъ по мисълъ, думи и действие.
- 3) Ти ще почиташъ големите хора на твоята страна.
- 4) Ти ще покровителствуваши съ думи и действие свободата на твоето германско отечество.
- 5) Ти ще счупишъ веригите, които наследствения неприятел смее да наложи на твоя народъ.
- 6) Ти ще мразишъ навъки Франция.
- 7) Ти ще презирашъ отъ дъното на сърцето това, що е француско.
- 8) Ти ще подържаши въ душата на твоите деца мисълта за кървавия реваншъ.
- 9) Ти ще съживявашъ безспирно пламъкъ на отмъщението.
- 10) Ти ще чакашъ съ довърие близкия денъ, който ще ни донесе миръ и реванша".

Помни, че съ войните през 1912/13 години, ние, българите издигнахме падналия на земята сърбинъ и извадихме изъ блатото дълбоко затъналия въ него гръкъ, които сега толкова много ни се перчатъ, мразятъ ни и спътватъ нашето политическо и икономическо развитие;

Помни, че отъ твоята обич къмъ райската и безподобноблагодатната ти родина България и отъ готовността ти да мрешъ за нея зависи тя да преуспее и да стане велика, каквато тръбва да биде и ще биде!

5) Поща.

1) Благодаря на кмета на с. Сопища, който ми изпрати Миланъ Недѣлковъ за подробенъ разпитъ и фотографиране. Благодаря също и на нещастния Миланъ Недѣлковъ, който съ готовност се озова на поканата ми да дойде въ София:

2) Не зная какво да кажа за кмета и попа на с. Шияковци, на които писахъ съ платенъ отговоръ и не ми отговориха на писмата. Очудва ме поведението на брата на К-нъ Кулчинъ, отъ същото село, който обеща (писмено), че ще ми донесе портретъ на брата си и не ми го донесе! Тази е причината, че портретъ не можа да биде помъстенъ въ книгата.

6) Съдържание на неизчерпаните книги отъ автора:

1) На „Варна-Баладжа-Добрич“ (1924 г.): I. По моралния духъ на Варненския укрепенъ пунктъ. II. По избрания начинъ за действие на войските отъ В. У. П. III. Военни действия на границата. IV. Заене и отбрана на ж. п. мостъ при с. Н. Ботево. V. Обявяване на

Българо-Ромънската война. VI. Бойна задача на войските отъ Варна. VII. Сражението при с. Баладжа. VIII. Заене на гр. Добричъ. IX. Три дневни сражения при гр. Добричъ. X. Уреждане на командването. XI. Въ Добришката болница. XII. Разборъ на действията: по опасността на руския десантъ; по активния начинъ на действие на Варненскиятъ войски; въроятната цел на противника за атаката на Добричъ; г-ль Зайончиковски за действията си срещу Добричъ; по отбранително-нападателния начинъ на действие; по частната инициатива и отговорността по нея; важността на боеветъ при Добричъ; по „легендата“, родолюбието на добришките и варненските граждани; общо заключение. XIII. Приложения: карта Варна — Баладжа — Добричъ и скици на боеветъ (стр. 96. Цена 20 лв.).

2) На „Добричъ — Кобадинъ — Кюстенджа и пр. (1925 г.): I. Подготвяне бждащите победи. II. Действия отъ 8. до 12. III. Боя при с. Мусу-бей, на 13. 1916 год. IV. Сражението на линията ез. Олтина — Добромурий — Кара Омеръ, на 14. с-врий, V. Разборъ на действията отъ 8. до 14. с-врий. VI. Действия на Варненскиятъ войски отъ 15 до 30 с-врий. VIII. По раняването на н-ка на Варненскиятъ войски, г-ль Кантарджиевъ. Отбранителни действия предъ Кобадинската позиция. X. Формиране на Сборната п. д-ия. XI. Втора атака на Кобадинската позиция. XII. Разборъ на действията отъ 1 до 26 о-врий. XIII. Германците и ние. XIV. Кюстенджа, Меджидие, Чернавода, моста Каролъ I. XV. Нова задача на III. армия. XVI. Разборъ на действията отъ 26. X. до 15. XII. 1916 год. XVII. Настижване въ Северна Добруджа (15. XII. 1916 год. — 5. I. 1917 год.); XVIII. Малко моралъ на Домнулъ Кирическу. Приложена карта на Добруджа (стр. 184 съ 35 портрета, въ това число и ония на Н. Ц. В. Престолонаследника, фелдмаршал фонъ Макензенъ, генералитъ: Тошевъ и Колевъ. Цена 30 лв.).

3) „При Охридъ — Преспа и на Шкумба (1926 год.): I. Пътуване на Сборн. д-я отъ Серетския на южния фронтъ. II. История, география и статистика на Охридския край и на съседната му част отъ Албания; история на Охридъ, охридско и преспанско езера, мънастиря св. Наумъ, албанска история и легенда. III. Нападателна операция „Симеонъ“. IV. Културно-просветна — възпитателска дейност на духовната, военната, административната и общинската власти. V. Моралъ духъ на българската армия. VI. Особна проява на бойната способност на българската армия въ Албания. VII. Н. Ц. В. Престолонаследника и Главнокомандуващия, г-ль Жековъ, въ Албанския участъкъ. VIII. По кризата въ прехраната и облѣклото. IX. По избора на началниците. X. По нравствеността въ Юго-Западна Македония. XI. Историята на една драма. XII. Министриятъ на фронта. XIII. Добро поле и последиците за войските отъ крайния дъсенъ флангъ. XIV. Притурени: карта на част отъ ю. з. Македония и 26 портрети. (Страници 144. Цена 30 лв.).

4) Въ заложничество и у дома (1927 год.): Събития отъ добро поле до предаване въ заложничество на четвърти ни дивизии. Последния денъ на свободата на Охридъ. Духътъ и унищоженията въ Струга. Тъженъ Дебаръ. Солунското примирие. Неосъществения проектъ за обратното заемане на Скопие. Раздѣлата съ германците

и мнение за тъхъ. Изкупителният жертвъ за спасението на отечеството. Фаталната заповѣд № 2. Можаха ли четирите дивизии да не се предадат въ заложничество. Предаване на оръжието. При *Франше Депере*. Въ *Леринъ* и *Кожани*. Животъ, храна и здравословно състояние на заложниците. Върщане отъ заложничество — *Соровичъ* — *Солунъ* — *Парахода Кашгаръ* — *Дедеагачъ* — *Одринъ* — *София*. Въ щаба на армията, при м-ра на Войната, при Царя и при м-ра председателя. Впечатления отъ армията и оккупационните войски. По причините на погрома. Моралното падане на народа. Заповѣдъта за явната съблазнъ отъ м-ръ *Пастуховъ*. Новия Содомъ. Възпитателни органи: домътъ, училището, църквата, обществото, казармата, държавата и двореца. Главните причини за моралното ни падане: модното дамско облѣкло и пр.. Мнение на *Княгиня Евдокия*, на къде ни водятъ модите.. Траурното дамско облѣкло и нравствеността. Мжетъ и моралното падане на жената. Балове, вечерики, модерните танци и нравствеността. Алкохола, тютюна, семействата и поколѣніята.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

Съдържание:

Предговоръ

Въ Софийската Бастилия или централния затворъ — ада на Данте.

I. Сплашената и раболепна политика на правителствата ни следъ свѣтовната война и жертвите:

	стр.
1) Историята на тази политика	5
2) Унизителни писма на делегацията за мира до конференцията	7
3) Речь, произнесена отъ г. Теодоровъ предъ конференцията, при получаването условията на мира, на 19. септември 1919 г.	7
4) Акнетна комисия, арести и съдъне на Генерали	13
5) Сръбското възстание въ Моравско на К. Печенецъ и усмиряването му	14
6) Часть VI. отъ Ньюйския миренъ договоръ: „Санкции“ (наказания)	16
7) Арестуване на бившите министри и други	18

II. Съдъне на арестуваните:

1) Съдъне и осъждане на капитанъ Кулчинъ: а) Бесилката на затвора и какъ става бесенето; б) Трагичното обесване на капитанъ Кулчинъ; в) Позора на обесването	20
2) Кърджалийски действия на френски войски въ България	25
3) Арестуване, съдъне и оправдание на бившия н-къ щаба на I. армия Генералъ Азмановъ	27
4) Арестуване на Г-ла отъ пех. Христовъ П. Завеждане и прекратяване на предварителното дърение	29
5) Арестуване, съдъне и оправдание на зап. Г-ль Златановъ	29
6) Арестуване и спасяване на зап. Г-ль Протогеровъ	30
7) Арестуване, съдъне и осъждане бившия м-ръ на войната, зап. Г-ль-Лейтенантъ Найденовъ	30
8) Арестуване, съдъне и осъждане на бившия главнокомандуващъ, зап. Генералъ-Лейтенантъ Жековъ	30
9) Арестуване, съдъне и оправдание на бившия н-къ на 10. д-я и н-къ щаба на действ. крмия, зап. Г-ль Бурмовъ	31

III. Арестуване, съдение и оправдание на бившия началник на Сборната п. дивизия, зап. Генерал-Лейтенантъ Кантарджиевъ:

1) Военна картира	32
2) Завеждане на следственото дъло: а) Завистници и пакостници; б) Сийната звезда; в) Предъ анкетната комисия; г) Критичните дни на свободата; д) Последния ден на свободата; е) „Право въ турмето“	34
3) Въ затвора: а) История и кратко описание на централния затворъ; б) Въ политическото отдѣление на затвора; в) Спана на циментния подъ; г) При углавнитѣ престъпници	40
IV. Въ Александровската болница: 1) Заболяване. 2) Медицинско преглеждане. 3) Разпращане затворници въ провинцията и стъгане режима на арестуванитѣ. 4) Разносмътка съ старата 1921 г. въ затвора. 5) Посещение новата 1922 г. въ затвора. 6) Жилище и съквартираници въ затвора, зап. Г-л Гантиловъ	44
V. Истинските приятели въ нещастията се познаватъ	50
VI. Насрочване и разглеждане на дѣлото	53

Разборъ.

i. По страхливата унизителна раболепна политика на правителствата предъ мирната конференция, въ Парижъ	54
ii. По дѣйността и поведението на анкетната комисия, следственитѣ и съдебнитѣ власти	57
iii. По поведението на печата	58
iv. По моето затваряне въ тъмницата, съдение и оправдание	59
VII. Животъ и наблюдение въ затвора (23.IX.921—19.V.922 г.)	62
1) Какъ прекарали затвора А. Стамболовски и другаритъ му	63
2) Какъ прекараха затвора арестуванитѣ по чл. 4. отъ закона за съдение и наказание на виновниците за народната катастрофа. Изнудване Н. Алтимирски съ 300.000 лева	63
3—4) Какъ прекарват затвора обикновенитѣ затворници: въ килинитѣ и въ градината на разходка, колелото, зънчеца, кликачите, сладката дума, чистачите и просящите на затвора	66
5) По-интереснитѣ престъпления на затворниците	74
6) Религиозното възпитание на затворниците	78
7) Страшните наказания въ затвора: прангата, гумата, водния карцеръ и др.	80
8) Пастиръ П. Ст. Поповъ въ затвора. Едно отмъщение	•82*

9) Какви сѫ и какви трѣба да бѫдатъ обноските на затворническото началство, чиновниците и служащите	83
10) Какъ се откудватъ помилванията и предсрочните освобождения	84
11) Възпитателъ на малолѣтните затворници	87
12) Какъ пренесохъ и почувствувахъ затворничеството	90
13) Какъ да живѣемъ за да не попаднемъ въ затвора	94
14) Какъ да се избавимъ когато сме въ затвора	95

Разборъ:

<i>По централенъ затворъ:</i> цель, помѣщенія, управление, нравствено възпитание, наказания, санитарна служба, мобиліровка, отопление, освѣтление, облѣкло, храна, работа. Заключение	97
---	----

Притурка:

1) Статистически сведения по затворите	104
2) Народниятъ химнъ: „Шуми Марица“ и 3) „Добруджански край“	104
4) Десетъ заповѣди на германската младежъ	106
5) Поща	106
6) Съдържание на неизчерпаните книги на автора	106
7) Съдържание на книгата	111
8) Книги отъ сѫщия авторъ	112

АКТОВЪДНА АНДОРАН

АКТОВЪДНА АНДОРАН

Отъ същия авторъ:

- 1) Побѣзитѣ отъ войската въ мирно време (1889 г.).
- 2) Гимнастика (пасивна и машинна) съ 56 рисунки (1889 г.).
- 3) Биографиите на убитите въ С. Б. война 17 офицери съ портрети имъ (1890 год.).
- 4) Историята на 1. п. Соф. на Н. В. Князъ Александър I п. (1894 год.).
- 5) Десетъ годишнината на убитите въ С. Б. война съ портрети и снимките на паметниците (1895 год.).
- 6) Записки по военната география на България (1901 год.).
- 7) Историята на 16 п. Ловчански полкъ (1903 год.).
- 8) Примѣри по военното възпитание. Три издания (1907 г.).
- 9) Балове и танци отъ възпитателно, хигиенично и икономично гледище (1907 год.).
- 10) Биографията на подпоручикъ К. Цанковъ (1909 год.).
- 11) Двайсетъ и пять годишни юбилей на офицерите отъ V. випускъ (1910 год.).
- 12) Военна География на България (1912 год.).
- 13) Биографията на Полковникъ Теневъ (1913 год.).
- 14) I-ва Бригада отъ 6. п. Бдинска дивизия въ освободителната война 1912/13 год. (1915 год.)
- 15) Втора Чаталджа (1915 год.).
- 16) Заложениетѣ дивизии (1919 год.).
- 17) Варна — Баладжа — Добринъ (1924 год.).
- 18) Добринъ — Кобадинъ — Кюстенджа — Бабадагъ — Тулча — Исакча — Гарванъ (1925 год.).
- 19) Българската армия въ Ромжния и на Сереть (1925 год.).
- 20) Биографията на Баба Сара (1925 год.).
- 21) При Охридъ — Пресла и на Шкумба (1926 г.).
- 22) Въ заложничество и у дома (1927 год.).

Отъ книгите подъ № № 17, 18, 21 и 22 се намиратъ у автора въ ограничено количество. Адресъ! Зап. Генералъ Кантарджиевъ, Булевардъ Скобелевъ № 53. София.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА